

4

КИЇВ-1982

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Політика КПРС — ленінізм у дії
- Боротьба В. І. Леніна за більшовизацію закордонних груп сприяння РСДРП (1903—1905 рр.)
- В. І. Ленін про формування класової свідомості російського пролетаріату
- Праці В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (1917—1923 рр.)
- В. І. Ленін і створення багатонаціональної Радянської держави
- Ленінська теорія націй і неспроможність сучасної буржуазної етносоціології
- Київ — столиця Української РСР
- Давньоруська спадщина й історична доля східного слов'янства
- Київ — спортивний
- Розвиток культури в Києві у роки перших п'ятирічок

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізленко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **Г. Я. Туранська**

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*.

Технічний редактор *Д. Н. Березовська*.

Коректор *Т. А. Малишевська*.

Здано до набору 06.04.82. Підп. до друку 06.05.82. БФ 46 701. Формат 70×108 мм.
Вис. друк. 24 мм, друк. арк. 11,0. Ум. фарбо-відб. 11,5. Обл. вид. арк. 15,00.
Тираж 3160 пр. Зам. К-26

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ», № 4 (253), 1982, апрель. (На українському мові).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии
при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.
Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4.
Журнальное производство РПО «Поліграфкінга», 252030, Киев-30, Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (253)

КВІТЕНЬ

1982

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

До 112-ї річниці з дня народження В. І. Леніна

- Політика КПРС — ленінізм у дії 5
Мороко в. М. (Запоріжжя). боротьба В. І. Леніна за більшовізацію закордонних груп сприяння РСДРП (1903—1905 рр.) 17
Полухіна О. М. В. І. Ленін про формування класової свідомості російського пролетаріату 26
Гошуляк І. Л., Вовчок О. М. (Одеса), Соколов В. М. (Одеса). Праці В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (1917—1923 рр.) 34

До 60-річчя утворення СРСР

- Чирко В. А. В. І. Ленін і створення багатонаціональної Радянської держави 43

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Нагорна Л. П. Ленінська теорія нації і неспроможність сучасної буржуазної етносоціології 55

До 1500-річчя Києва

- Згурський В. А. Київ — столиця Української РСР 68
Пануто В. Т. (Москва). Давньоруська спадщина й історична доля східного слов'янства 77
Дорохов В. О., Кондрацький А. А. Київ — спортивний 88
Даниленко В. М., Моргаєнко О. П., Ткачова Л. І. Розвиток культури в Києві у роки перших п'ятирічок 96

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Котез В. П., Б. Д. Греков — видатний радянський історик (До 100-річчя з дня народження) 105
Черников І. Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк і радянсько-турецьке співробітництво в галузі культури і науки (20-і — 30-і роки) 112

Питання історичного краєзнавства

- Пура Я. О. (Ровно). Названо іменем В. І. Леніна 119

Трибуна молодого автора

- Данильченко О. П. Участь трудящих Української РСР у спорудженні Байкало-Амурської магістралі 122
- Жугін Ю. С. (Вінниця). Роль комсомолу України в політичному і організаційно-господарському зміцненні колгоспів (1933—1934 рр.) 129

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Брицький П. П., Буцько М. О. / Виховання студентства в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму при вивченні курсу історії КПРС 134
- Вечер В. Л. (Ровно), Лісничук В. Я. (Смт. Березно Ровенської обл.). Виховання учнівської молоді на зразках пропагандистської й педагогічної майстерності В. І. Леніна 140

НАШ КАЛЕНДАР

- Петров В. П. (Сімферополь), Воробйова Г. В. (Одеса). Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму. (До 110-річчя з дня народження) 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Калакура Я. С., Батрименко В. І. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації 146

* * *

- Скакун Ю. В. (Запоріжжя). Л. Л. Муравьева, И. И. Сиволап-Кафтанова. Ленин в Лондоне. Памятные места. 148
- Стасів В. П. (Львів), Костянко О. П. (Ровно). И. И. Коломийченко. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании 150
- Горовський Ф. Я., Польовий Л. П., М. И. Куличенко. Расцвет и сближение наций в СССР. Проблемы теории и методологии 151
- Березовчук М. Д., П. Т. Тронько. Летопись дружбы и братства 153
- Скаба А. Д. Общественные науки в УССР. 1976—1980 гг. История 154
- Романцов В. О., Ленський А. І. М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Грищенко М. В. Республіканський семінар-нарада лекторів, присвячений 1500-річчю Києва 157
- Незнамова Т. М., Воробйова Г. В. (Одеса), Глиняний В. П. (Одеса). Наукові конференції, присвячені 70-річчю VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП 157
- Агапов П. В. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Дніпропетровську 158
- Куделко С. М. (Харків). Вшанування доктора історичних наук І. Л. Шермана з пагоди його 70-річчя 159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 112-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина

Политика КПСС — ленинизм в действии	5
Мороко В. М. (<i>Запорожье</i>). Борьба В. И. Ленина за большевизацию заграничных групп содействия РСДРП (1903—1905 гг.)	17
Полухина О. Н. В. И. Ленин о формировании классового сознания русского пролетариата	26
Гошуляк И. Л., Вовчок О. М. (<i>Одесса</i>), Соколов В. М. (<i>Одесса</i>). Работы В. И. Ленина в большевистской печати Украины (1917—1923 гг.)	34

К 60-летию образования СССР

Чирко В. А. В. И. Ленин и создание многонационального Советского государства	43
--	----

Против буржуазной фальсификации истории

Нагорная Л. А. Ленинская теория нации и несостоятельность современной буржуазной этносоциологии	55
---	----

К 1500-летию Киева

Згурский В. А. Киев — столица Украинской ССР	68
Пашуто В. Т. (<i>Москва</i>). Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства	77
Дорохов В. А., Кондрацкий А. А. Киев — спортивный	88
Даниленко В. М., Моргаенко А. П., Ткачева Л. И. Развитие культуры в Киеве в годы первых пятилеток	96

СООБЩЕНИЯ

Котов В. Н. Б. Д. Греков — выдающийся советский ученый (К 100-летию со дня рождения)	105
Черников И. Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк и советско-турецкое сотрудничество в области культуры и науки (20-е — 30-е годы)	112

Вопросы исторического краеведения

Пура Я. О. (<i>Ровно</i>). Названо именем В. И. Ленина	119
--	-----

Трибуна молодого автора

Данильченко А. П. Участие трудящихся Украинской ССР в сооружении Байкало-Амурской магистрали	122
Жугин Ю. С. (<i>Винница</i>). Роль комсомола Украины в политическом и организационно-хозяйственном укреплении колхозов (1933—1934 гг.)	129

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Брицкий П. П., Буцко Н. А. Воспитание студенчества в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма при изучении курса истории КПСС	134
Вечер В. Л. (<i>Ровно</i>), Лесничук В. Я. (Пгт. <i>Березно</i> Ровенской обл.). Воспитание учащейся молодежи на примере пропагандистского и педагогического мастерства В. И. Ленина	140

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Петров В. П. (<i>Симферополь</i>), Воробьева Г. В. (<i>Одесса</i>). Деятельность А. М. Коллонтай на Украине и в Крыму. (К 110-летию со дня рождения)	144
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Калакура Я. С., Батрименко В. И. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації	146
---	-----

Скакун Ю. В. (<i>Запорожье</i>). Л. Л. Муравьева, И. И. Сиволап-Кафтанова. Ленин в Лондоне. Памятные места	148
Стасив В. П. (<i>Львов</i>). Костянюк О. П. (<i>Ровно</i>), И. И. Коломийченко. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании	150
Горовский Ф. Я., Полевой Л. П., М. И. Куличенко. Расцвет и сближе- ние наций в СССР. Проблемы теории и методологии	151
Березовчук М. Д., П. Т. Тронько. Летопись дружбы и братства	153
Скаба А. Д. Общественные науки в УССР. 1976—1980 гг. История	154
Романцов В. Е., Ленский А. И., М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Грищенко М. В. Республиканский семинар-совещание лекторов, посвященный 1500-летию Киева	157
Незнамова Т. М., Воробьева Г. В. (<i>Одесса</i>), Глиняный В. П. (<i>Одес- са</i>). Научные конференции, посвященные 70-летию VI (Пражской) Все- российской конференции РСДРП	157
Агапов П. В. (<i>Днепропетровск</i>), Проценко П. И. (<i>Днепропетровск</i>). Кон- ференция читателей «Українського історичного журналу» в Днепропетровске	158
Куделко С. М. (<i>Харьков</i>). Чествование доктора исторических наук И. Л. Шер- мана в связи с его 70-летием	159

До 112-ї річниці з дня народження В. І. Леніна

ПОЛІТИКА КПРС — ЛЕНІНІЗМ У ДІЇ

День народження В. І. Леніна — творця Комуністичної партії і першої на землі соціалістичної держави, неперевершеного стратега і блискучого тактика пролетарської революції, найвидатнішого зодчого нового світу — щорічно урочисто і широко відзначається трудящими Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності, прогресивним людством усього світу. 112-у річницю з дня народження Володимира Ілліча радянські люди відзначають в обстановці всенародної боротьби за успішне виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, в умовах широкого соціалістичного змагання за гідну зустріч 60-річчя утворення СРСР.

В революційній діяльності В. І. Леніна сплелись воедино непохитна вірність основоположним принципам вчення Маркса—Енгельса і новаторська сміливість у розробці найскладніших питань революційної теорії і практики. Ленін відстояв чистоту марксизму, глибоко і всебічно розвинув і примножив ідейну спадщину основоположників наукового комунізму стосовно до нових історичних умов. **«Ленінізм, — підкреслюється в постанові «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається»¹.**

Людство не знає іншої революційної теорії, яка була б такою ж грандіозною за масштабами передбачених суспільних перетворень, сміливістю їх практичного здійснення, науковою обґрунтованістю. Жодне вчення не ставало такою великою революційною силою, яким є марксизм-ленінізм. З кожним новим історичним етапом ленінізм все повніше розкриває своє багатство, демонструє свою правильність, спонукає до творчості, практичної дії, наповнює вірою в неминучість перемоги соціалізму і комунізму. Історичне значення ленінізму полягає в тому, що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на актуальні питання сучасності, озброює науковим розумінням перспектив суспільного розвитку.

Ленінізм — інтернаціональне багатство людства. Керуючись ним, будують нове життя трудящі братніх соціалістичних країн. У ньому черпають революційну енергію і натхнення пролетарі всіх країн, борці проти імперіалізму, за соціальне і національне визволення. Це світогляд, який бореться. Він завдає нищівних ударів по класових ворогах пролетаріату, викриваючи експлуататорську сутність і лицемірство буржуазного суспільства, його філософію і мораль. Класовість, партійність — одна з характерних особливостей ленінізму. Вчення В. І. Леніна прокладало і прокладає шлях до розуму і сердець найширших мас трудящих у безкомпромісній ідейній боротьбі з буржуазними і опортуністичними течіями, різноманітними фальсифікаторами. У наш час величезний ідеологічний апарат імперіалізму зайнятий тим, щоб стримати переможну ходу ленінізму по планеті. Та марні ці потуги. Ленінізм живе і перемагає.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. М., 1979, с. 4.

Сила ленінізму в тому, що він дає єдино правильне розкриття об'єктивних законів розвитку суспільства і визначає шляхи його революційного перетворення. Сила ленінізму в тому, що це ідеологія і політика найбільш передового класу — робітничого класу, найбільш прогресивного суспільного ладу — соціалізму. Сила ленінізму в тому, що справа Леніна перебуває у вірних руках Комуністичної партії Радянського Союзу, міжнародного комуністичного руху. КПРС розглядає вірність ленінізму як непорушний закон своєї теоретичної і практичної діяльності. Для нашої партії, для пролетарських революціонерів усього світу ленінізм був і залишився наукою перемагати, наукою і мистецтвом революційної творчості, яке відкриває нові горизонти перед людством, є невичерпним джерелом сили і непереможності.

Під прапором ленінізму, під керівництвом Комуністичної партії радянський народ уже шістьдесят п'ятий рік йде в авангарді соціального прогресу людства, будує нове життя. Шляхи, що ведуть до великої мети — комунізму, визначені в Програмі КПРС, в рішеннях з'їздів партії, пленумів Центрального Комітету. І чим більш масштабні і складні завдання ставлять перед собою наша партія, радянський народ, «...тим більша потреба, — як підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — радитися з Леніним. У розв'язанні найважливіших проблем сучасного розвитку Радянської країни нам подають неоціненну допомогу думки Леніна, його багатющий практичний досвід борця і будівничого»².

Идучи по шляху, накресленому Леніним, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії добився видатних перемог. Підсумком діяльності КПРС і радянського народу по втіленню в життя ленінських ідей є побудова розвинутого соціалістичного суспільства.

Виходячи з ленінських настанов, наша партія і народ спрямовують нині свої зусилля на дальше зміцнення розвинутого соціалізму, будівництво комунізму. Важливим етапом на цьому шляху є XXVI з'їзд КПРС. Розвиваючи стратегічну лінію XXIV і XXV з'їздів партії, XXVI з'їзд дав чітку відповідь на корінні питання, що постали перед нашим суспільством на рубежі 80-х років, визначив програму дальшого соціально-економічного прогресу СРСР.

Головним поприщем боротьби за комунізм була і залишається соціалістична економіка, бо вона, як писав В. І. Ленін, зачіпає найглибші основи життя десятків і десятків мільйонів людей³. Володимир Ілліч виходив з того, що тільки могутня, високорозвинута економіка може бути міцною матеріальною основою нового, соціалістичного суспільства, надійним джерелом піднесення добробуту народу і обороноздатності Радянської держави.

Радянський народ під керівництвом ленінської партії створив високорозвинену економіку, яка є міцним фундаментом розвинутого соціалізму — найважливішого історичного рубежу на шляху до комунізму. Для неї характерні сталі темпи зростання народного господарства, що ведеться за загальним планом в інтересах усіх членів суспільства, перехід на інтенсивні методи його розвитку, тісний союз науки з виробництвом. Вихідним пунктом партійного, політичного підходу до економіки була і є незмінна програмна вимога — все в ім'я людини, все для блага радянської людини. Неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, підвищення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей є найвищою метою економічної стратегії партії.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 545.

³ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 162—163.

Досягнення Країни Рад у розвитку народного господарства переконливо підтверджують правильність економічної стратегії КПРС. Країна істотно просунулася вперед на всіх напрямках створення матеріально-технічної бази комунізму. Якісно нового рівня досягли продуктивні сили радянського суспільства. Все більшого розмаху набирає науково-технічна революція. Наша наука займає провідні позиції в найважливіших галузях знання. Економічна могутність надійно гарантує дальший соціальний прогрес на шляху комуністичного будівництва.

Широкі перспективи економічного розвитку країни відкрили накреслення XXVI з'їзду КПРС. У вісімдесяті роки партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії. В Державному плані на одинадцяті п'ятирічку, розробленому відповідно до «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачено конкретні шляхи і засоби втілення в життя довгочасної економічної стратегії партії. Найхарактернішими особливостями нинішньої п'ятирічки є посилення соціальної орієнтації розвитку всього народного господарства, підвищення ролі інтенсивних факторів та ефективності суспільного виробництва у формуванні сталих темпів зростання і вдосконалення структури економіки, випереджаюче збільшення кінцевих результатів порівняно з затратами на їх досягнення. Цій меті підпорядковано завдання по широкому впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, зміцненню базових галузей індустрії, а також заходи щодо поліпшення пропорційності і збалансованості в розвитку народного господарства, вдосконалення управління і планування, застосування передових форм організації праці і виробництва, суворого додержання режиму економії.

Загальноекономічні накреслення п'ятирічного плану відповідають завданням, встановленим XXVI з'їздом партії. По ряду показників, зокрема по розвитку промисловості і сільського господарства, підвищенню продуктивності праці та економії матеріальних ресурсів в усіх галузях народного господарства, передбачено вищі темпи зростання порівняно з досягнутими в десятій п'ятирічці. В одинадцятій п'ятирічці будуть вищими, ніж у минулій, абсолютні прирости по багатьох показниках розвитку економіки. Так, приріст національного доходу за 1981—1985 рр. становитиме 78,5 млрд. крб. проти 74,5 млрд. крб. у десятій п'ятирічці, продукції промисловості, відповідно, 160 млрд. крб. проти 122 млрд. крб., продукції сільського господарства (у середньорічному обчисленні) — 16,4 млрд. крб. проти 10,2 млрд. карбованців⁴.

Велика увага в одинадцятій п'ятирічці приділяється продовольчій проблемі. Основою її розв'язання є високі темпи сільськогосподарського виробництва. Державним планом передбачено збільшити в 1981—1985 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з попереднім п'ятиріччям на 13%⁵. Політика КПРС на селі є продовженням і творчим розвитком лєнінської аграрної політики в нових історичних умовах.

Перетворюючи в життя економічну політику партії, трудящі Радянського Союзу вже в першому році одинадцяті п'ятирічки добилися значних результатів. Незважаючи на сильну посуху, яка негативно позначилася на розвитку сільського господарства та зв'язаних з ним галузей, і загострення міжнародної обстановки з вини реакційних імперіалістичних сил, економіка країни розвивалася динамічно і просунулася вперед. Виконано річний план по загальному обсягу промислової продукції. Приріст промислового виробництва за рік становив 3,4%. У 1981 р. до ладу стало близько 200 нових великих державних промислових підприємств. У широких масштабах здійснювалася реконструкція, розширення і технічне переозброєння діючих підприємств. Створено близько

⁴ Рад. Україна, 1981, 18 лист.

⁵ Рад. Україна, 1981, 20 лист.

4 тис. зразків нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації. Понад 5 тис. дільниць, цехів і виробництв передано на комплексну механізацію і автоматизацію.

Працівники колгоспів і радгоспів у вкрай несприятливих погодних умовах провели велику роботу по забезпеченню країни продуктами сільського господарства. Державні ресурси зерна повністю забезпечують постачання населенню країни хліба і хлібопродуктів. Проведено великі роботи по закладенню основ майбутнього врожаю. Національний дохід — цей узагальнюючий показник економічного розвитку — в минулому році виріс на 3,2%, або на 14 млрд. карбованців⁶.

Основоположники наукового комунізму глибоко обгрунтували закономірний зв'язок соціалізму із зростанням добробуту народу. Вони показали, що підпорядкування виробництва завданням задоволення життєвих потреб трудящих можливе лише в умовах соціалістичної економіки. Ф. Енгельс писав, що «...створені в межах капіталістичного способу виробництва масові продуктивні сили... тільки і чекають того, що їх візьме в своє володіння організоване для спільної планомірної роботи суспільство, щоб забезпечити всім членам суспільства засоби до існування і вільного розвитку їх здібностей, притому в дедалі зростаючій мірі»⁷. Розвиваючи положення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін дав класичне визначення мети соціалістичного виробництва. Він показав, що соціалістична революція замінює приватну власність на засоби виробництва суспільною і встановлює планомірну організацію суспільного виробництва «...для забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»⁸.

При соціалізмі розподіл матеріальних благ відбувається по кількості і якості праці, відданої суспільству, з врахуванням її результатів. Тому неухильне зростання виробництва, підвищення продуктивності суспільної праці закономірно супроводжується постійним підвищенням доходів робітників і селян, всього населення, яке не обмежується, як це має місце при капіталізмі, вузькими рамками вартості робочої сили.

Комуністична партія з перших днів існування диктатури пролетаріату направляла всі засоби, що були в її розпорядженні на задоволення матеріальних потреб трудящих. Однак в період будівництва соціалізму можливості наші були тоді обмежені. В період розвинутого соціалізму, коли масштаби виробництва суспільного совокупного продукту і національного доходу досягли великих розмірів, виникла реальна можливість для більш швидкого і послідовного вирішення завдань підвищення добробуту народу. В сімдесяті роки здійснено найширшу за всю історію країни програму піднесення рівня життя народу. На це виділено майже в два рази більше коштів, ніж за попередні десятиріччя. В результаті реальні доходи на душу населення збільшилися в півтора рази⁹. «І тепер, звичайно, нам доводиться виділяти значні кошти на прискорений розвиток економічного потенціалу країни, забезпечення її обороноздатності, — відзначав товариш Л. І. Брежнев. — Але наші ресурси стали незмірно більшими, і це дає можливість зробити те, до чого ми завжди прагнули: поставити зростання добробуту радянських людей у центр практичної політики партії»¹⁰.

Реалізуючи ленінські настанови, КПРС висунула на одинадцять п'ятирічку і на 80-ті роки в цілому широкую програму дальшого піднесення добробуту народу. Ця програма охоплює поліпшення всіх сторін життя радянських людей — споживання і житло, культуру і відпочинок,

⁶ Рад. Україна, 1982, 24 січня.

⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 144.

⁸ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова. — Повне зібр. творів, т. 6, с. 218.

⁹ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

¹⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976, т. 5, с. 62—63.

умови праці і яобуту. Про це свідчать передбачені в Державному плані економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр. високі темпи зростання фонду споживання, за рахунок якого задовольняються матеріальні і духовні потреби радянських людей. За п'ятиріччя він зросте на 22%. У загальному обсязі національного доходу частка фонду споживання в 1985 р. досягне 78% проти 75,3% в 1980 р. Реальні доходи на душу населення збільшаться на 16,5%, роздрібний товарооборот — на 23%¹¹. Намічено також випереджаюче зростання промисловості групи «Б» порівняно з групою «А».

Програма підвищення добробуту, прийнята XXVI з'їздом партії, послідовно втілюється в життя. В 1981 р. виконано завдання по зростанню реальних доходів на душу населення, середньомісячної заробітної плати робітників і службовців, оплати праці колгоспників, суспільних фондів споживання. Реальні доходи у розрахунок на душу населення зросли в минулому році на 3,3%. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві становила 172,5 крб. проти 168,9 крб. у 1980 р. Оплата праці колгоспників зросла на 4%. Поліпшено пенсійне забезпечення, здійснювалися заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей¹².

Партія, Радянський уряд багато роблять для підвищення добробуту народу. Однак тут є й труднощі. Вони викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, які полягають у тому, що стиль господарської діяльності й економічного мислення, методи планування і система управління вдосконалюються не досить енергійно, не відповідають ще вимогам сучасного етапу розвитку нашого господарства. Труднощі можливі і в майбутньому. Головне, як учив В. І. Ленін, не закривати очі на них, знаходити правильні шляхи їх подолання, вміти мобілізувати маси на боротьбу з труднощами¹³. Ця чудова лєнінська традиція і тепер живе в ділах комуністів, усіх радянських людей.

Розв'язання проблем, які стоять перед партією і радянським народом, повніше використання можливостей, які має наша країна, великою мірою залежить від рівня керівництва народним господарством, рівня планування й управління. Питання керівництва економікою — це питання не просто господарські, а політичні, партійні. В. І. Ленін учив, що «все мистецтво управління й політики полягає в тому, щоб своєчасно зважити і знати, де зосередити свої головні сили й увагу»¹⁴.

Керуючись лєнінськими вказівками, XXVI з'їзд КПРС націлив партію, радянський народ зосередити основні свої зусилля і увагу на інтенсифікації суспільного виробництва, підвищенні ефективності і якості роботи, прискоренні науково-технічного прогресу. Завершити у вісімдесять років переведення економіки переважно на інтенсивний шлях розвитку — таке завдання поставив з'їзд. Його вирішення матиме виключне значення. За своїми історичними масштабами, значенням і наслідками воно може бути поставлено в один ряд з таким найглибшим перетворенням, як соціалістична індустріалізація¹⁵. Ключовим показником інтенсифікації і ефективності виробництва є підвищення продуктивності суспільної праці. За рахунок цього в одинадцятій п'ятирічці буде отримано 90% приросту національного доходу та умовну економію праці в кількості приблизно 17 млн. працівників¹⁶.

Добиватися максимальних результатів при мінімальних затратах, зробити економіку економічною — така вимога XXVI з'їзду партії. Щоб її успішно здійснити, необхідно бути дбайливим господарем, звільнити-

¹¹ Рад. Україна, 1981 р., 18 лист.

¹² Рад. Україна, 1982 р., 24 січня.

¹³ Див.: Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі Центрального комітету КПРС 16 листопада 1981 року. Постанова Пленуму ЦК КПРС. К., 1981, с. 15.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на нараді голів губернських і повітових виконкомів 1 лютого 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 83.

¹⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 127.

¹⁶ Рад. Україна, 1981, 18 лист.

ся від багатьох застарілих звичаїв, рішуче покінчити з стилем роботи, в основі якого лежить досягнення насамперед кількісних показників і недооцінка якісних. А це означає, що кожна ланка господарського механізму і весь він в цілому повинні працювати ритмічно, злагоджено, без перебоїв. У цьому полягає одна з найважливіших установок економічної політики партії на новий період.

З зростанням зрілості соціалізму все більш важливого значення набувають питання політичного керівництва соціальними процесами. Соціальна політика є складовою частиною багатогранної діяльності партії по керівництву суспільним розвитком країни. Однією з найважливіших соціальних проблем є проблема взаємовідносин класів, доля класів при соціалізмі. В. І. Ленін, розвиваючи і конкретизуючи вчення Маркса і Енгельса, показав, що для повного подолання соціально-класової диференціації суспільства потрібно не лише ліквідувати експлуататорські класи і соціальні протилежності. Для цього «...треба, — підкреслював Володимир Ілліч, — знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці»¹⁷.

КПРС, комуністичні і робітничі партії соціалістичних країн продовжують розвивати марксистсько-ленінську теорію класів на основі узагальнення досвіду соціалістичного будівництва. Велика увага розвитку соціально-класової структури радянського суспільства приділена, зокрема, в документах XXVI з'їзду КПРС. Аналіз нинішнього становища і реальних тенденцій в розвитку класів дав можливість нашій партії зробити дуже важливий теоретичний висновок про перспективи подолання соціально-класових відмінностей. «Оцінюючи досвід розвитку нашого суспільства за останні десятиріччя, — відзначається в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — можна... припустити, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»¹⁸.

З цього важливого висновку витікає, що поняття «безкласове суспільство» і «соціально однорідне суспільство» не тотожні. Становлення в головному й основному безкласової структури суспільства відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму. Проте цим ще не буде досягнуто повної соціальної однорідності, як найважливішої кінцевої мети комуністичного будівництва. На більш тривалий період збережуться соціальні відмінності між фізичною і розумовою працею, між різними верствами трудящих. Однак завершення процесу ліквідації класових відмінностей буде винятково важливим етапом розвитку радянського суспільства, перехідним рубежем до соціально однорідного суспільства.

Питання розвитку соціально-класової структури радянського суспільства завжди знаходились у центрі уваги КПРС. Особливої актуальності вони набули в умовах розвинутого соціалізму, коли досягнуто незмірно більш високого рівня розвитку народного господарства, соціалістичних суспільних відносин, культури і свідомості народних мас. В цей період дедалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства, з дальшим розвитком і зближенням робітничого класу і селянства.

Класові відмінності між робітничим класом і колгоспним селянством обумовлені на сучасному етапі наявністю двох форм соціалістичної власності, поділом праці і істотною різницею між індустріальним і сільськогосподарським виробництвом і працею, відмінністю в формах розподілу, доходах, культурно-побутових умовах жителів міста і села. Подолання цих відмінностей, зближення робітничого класу з колгоспним селянством знаходиться на шляху широкого впровадження досягнень науково-технічного прогресу в народне господарство, подолання відмінностей у технічній озброєності індустріальних галузей виробницт-

¹⁷ Ленін В. І. Великий почин, — Повне зібр. творів, т. 39, с. 15.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

ва і сільського господарства, дальшого підвищення культурно-технічного рівня робітників і колгоспників, випереджаючого соціального розвитку села, яке внаслідок різних історичних причин значно відстало від міста. Провідною силою цього процесу був і залишається робітничий клас. Важливим етапом на цьому шляху буде виконання завдань одинадцятої п'ятирічки.

Однією з найбільших заслуг В. І. Леніна є розробка програми соціалістичного вирішення національного питання, яке особливо гостро стояло в Росії внаслідок її специфічних умов. Марксизм-ленінізм завжди проявляв велику увагу до національного питання, розглядав його як важливу складову частину питань класової боротьби, соціалістичної революції, будівництва соціалізму і комунізму. Тільки перемога соціалістичної революції, влада Рад могли привести і дійсно привели до ліквідації соціального і національного гніту. Комуністи головним у національному питанні вважають об'єднання трудящих незалежно від їх національної приналежності в спільній боротьбі проти всіх видів гноблення, за соціалізм. В. І. Ленін говорив: «...Ми до кінця інтернаціоналісти і прагнемо до добровільного союзу робітників і селян усіх націй»¹⁹. За глибоким переконанням В. І. Леніна цей союз міг бути створений тільки на основі повної рівноправності і взаємного поважання всіх його учасників.

У перші післяжовтневі роки партія на чолі з В. І. Леніним провела величезну роботу в масах, роз'яснюючи їм свою політику в галузі національно-державного будівництва. Ця робота партії, могутня хвиля об'єднавчого руху, яка йшла з усіх радянських республік, прокладали шлях до створення єдиної соціалістичної держави. Проте необхідно було знайти такі державні форми союзу, таке співвідношення прав загальносоюзних органів і республік, які б у найбільшій мірі забезпечували успіх справі єдності. І така форма будівництва багатонаціональної держави була знайдена Леніним. Володимир Ілліч висунув план створення єдиної союзної держави у формі добровільного союзу рівноправних республік. Він глибоко обгрунтував необхідність найтіснішого союзу радянських республік для розв'язання завдань соціалістичного будівництва, захисту Батьківщини від посягань імперіалізму.

30 грудня 1922 року I Всесоюзний з'їзд Рад прийняв історичне рішення про створення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. **«Створення Союзу РСР, — підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — живе втілення ідей Володимира Ілліча Леніна, лєнінських принципів національної політики»**²⁰.

У цьому році трудящі нашої країни, прогресивне людство світу відзначають ювілей утворення СРСР. Шістдесятирічна історія Радянського Союзу — це велике торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму, переконливе підтвердження на практиці великої історичної правоти і життєвості лєнінізму. Ця історія — яскраве свідчення могутньої сили соціалізму, широких можливостей усіх республік, які об'єднали свої ресурси.

На власному досвіді народи Країни Рад переконалися, що згуртування в єдиному союзі примножує їх сили, прискорює соціально-економічний розвиток. Утворення СРСР, встановлення відносин дружби і довір'я, взаємодопомоги між народами надало гігантського прискорення духовному розвитку суспільства, породженого Великим Жовтнем. Перша в світі союзна багатонаціональна держава робітників і селян вирішальною мірою сприяла успішному складанню нового типу національних відносин — лєнінської дружби народів, розквітові та

¹⁹ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 178.

²⁰ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

зближенню націй і народностей СРСР, згуртуванню їх в історично нову соціальну й інтернаціональну спільність — єдиний радянський народ.

У дружній сім'ї радянських народів динамічно зростає економіка всіх республік. Взяти Українську РСР. Її економіка — складова частина єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу країни — характеризується могутньою металургією, багатогалузевим машинобудуванням, великим суднобудуванням, розвинутою хімією, висококомеханізованим сільським господарством. Високого рівня досягли наука, культура і мистецтво. Обсяг промислової продукції України лше за останні 40 років зріс у 14 разів.

Радянська Україна — республіка високої освіченості населення. В 1979 р. 81,3% населення, зайнятого в народному господарстві, мали вищу і середню (повну і неповну) освіту. На Україні в 1980 р. працювало 195,7 тис. наукових працівників²¹, це в 10 з лишнім разів більше, ніж у 1940 р. Немало досягнень науки і культури республіки здобули популярність в усьому світі. В цих величних зверненнях українського народу, здобутих у єдиній сім'ї народів-братів, є частка праці трудящих усієї країни. Ці звершення є їх законною гордістю. «Сьогоднішні досягнення Радянської України — предмет гордості не тільки її трудящих, — підкреслював товариш В. В. Щербицький, — а й усього радянського народу»²².

Зараз трудящі Української РСР напружено працюють над здійсненням завдань одинадцятої п'ятирічки. Як свідчать підсумки виконання плану економічного і соціального розвитку Української РСР за 1981 р., ці завдання успішно здійснюються. Національний дохід зріс порівняно з 1980 р. на 3%. Виконано річний план по обсягу реалізації промислової продукції і випуску багатьох найважливіших виробів. Приріст промислового виробництва становив 3%. Продуктивність праці в промисловості підвищилась на 2,3%. За рахунок зростання продуктивності праці отримано 77% приросту промислової продукції при плані 70. Трудівники сільського господарства в надзвичайно несприятливих погодних умовах провели велику роботу по своєчасному збиранню і заготівлі сільськогосподарської продукції. Послідовно реалізується соціальна програма. Реальні доходи на душу населення підвищились на 3%. Середньомісячна зарплата робітників і службовців зросла за рік на 2%, а оплата праці колгоспників — на 5,3%²³. Виконання планів економічного і соціального розвитку СРСР трудящі України розглядають як свій високий інтернаціональний обов'язок, як реальний вклад у дальше зміцнення дружби радянських народів, могутності СРСР — оплоту соціального прогресу і миру в усьому світі.

Все, що створено радянським народом, нерозривно пов'язано з діяльністю ленінської партії. Створюючи партію, В. І. Ленін розглядав її як політичного вождя робітничого класу, його бойову організацію, яка покликана здійснити історичну місію — керувати революційною боротьбою пролетаріату, будівництвом соціалізму і комунізму. Нині, з висоти 80-х років ХХ століття, з ще більшою глибиною сприймається революційно-перетворююча роль партії Леніна. Ставши могутньою суспільно-політичною силою сучасності, вона дійсно «перевернула» Росію, перетворила її з країни відсталого в передову соціалістичну державу, яка робить величезний вплив на весь хід світового розвитку. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ впевнено йде ленінським шляхом до комунізму. Політика КПРС, зокрема рішення ХХVI з'їзду партії, — це ленінізм у дії. В ній дістають концентрований

²¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. К., 1981, с. 15, 20, 60.

²² Щербицький В. В. Радянська Україна. К., 1978, с. 51.

²³ Рад. Україна, 1982, 31 січня.

вираз насущні інтереси народу, об'єктивні потреби суспільного розвитку.

«Безустанним захистом корінних інтересів робітничого класу, найширших мас, відданістю ідеалам комунізму, величезною увагою до національних інтересів і почуттів всіх народів, непримиренністю до будь-яких проявів буржуазного націоналізму, шовінізму і національного нігілізму партія, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — завоювала високе право бути вождем трудящих усіх націй і народностей країни»²⁴.

З розвитком радянського суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя зростає й зміцнюється партія комуністів. В міру нашого просування до комунізму підвищується морально-політичний авторитет КПРС, все більш повно проявляється її роль як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

В. І. Ленін бачив вирішальну умову сили і боєздатності партії в ідейній, організаційній і політичній єдності її рядів. Він учив, що «...твердість і чистота партії — ось у чому суть»²⁵. Ленін попереджав, що будь-які спроби ослабити єдність партії, а з нею і її керівну роль несуть у собі небезпеку розв'язання антисоціалістичної стихії, загрозу реставрації капіталізму. Історичний досвід міжнародного комуністичного руху, зокрема події у Польщі, настійно підтверджує виключну життєвість і незмінну актуальність цих ленінських передбачень.

КПРС продовжує свято слідувати основоположному ленінському заповіту, як зіницю ока береже єдність і монолітність своїх рядів, їх чистоту. Піклування про чистоту партійних рядів, про те, щоб кожен комуніст з гідністю носив і виправдовував високе звання члена ленінської партії є законом життя партії. Цьому сприяє постійна турбота ЦК партії про дальше підвищення боєздатності первинних парторганізацій, виховання комуністів і безпартійних у дусі високої ідейності, сумлінного ставлення до своїх обов'язків, глибокого розуміння політики КПРС, посилення почуття відповідальності кожного комуніста за стан справ у своїй організації. Разом з тим партія очищає свої ряди від тих, хто порушує Програму і Статут КПРС, хто недостойний високого звання члена партії. За період після XXV з'їзду КПРС з партії виключено за вчинки, несумісні з званням комуніста, майже 300 тис. чоловік²⁶. На XXVI з'їзді партії з новою силою було підкреслено, що «...наше ставлення до тих, хто поводить негідно, порушує Статут партії і норми партійної моралі, було, є і буде непримирним. Ніяких потурань і нікому, коли йдеться про честь і авторитет нашої партії, про чистоту її рядів!»²⁷.

Одночасно з зростанням керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму підвищується значення Рад народних депутатів, профспілок, комсомолу та інших громадських організацій. У цьому проявляється справді демократичний характер соціалістичного ладу, діяльність партії по послідовному вдосконаленню соціалістичного народовладдя в усіх сферах суспільного життя. Переконливим виявом глибокого демократизму Радянського ладу є всенародна підтримка ленінської внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, дедалі зростаюча політична і трудова активність народних мас, величезний розмах соціалістичного змагання.

До 112-ої річниці з дня народження В. І. Леніна наша партія прийшла повна сил, енергії, збагачена новим досвідом. КПРС — «...могутній, здоровий, зрілий колектив, — відзначив на XXVI з'їзді партії то-

²⁴ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

²⁵ Ленін В. І. Матеріали до II з'їзду РСДРП. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 411.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 82.

²⁷ Там же.

вариш Л. І. Брежнев. — Комунисти — це справді незламний стрижень нашого суспільства, його жива душа. Це справді революційний авангард народу... В єдності з народом — сила партії! В єдності з партією, в її керівництві — сила народу!»²⁸.

КПРС — це партія інтернаціоналістів, яка поєднує в своїй діяльності беззавітне служіння інтересам трудового народу своєї країни з таким же беззавітним служінням справі соціального прогресу в усьому світі. Компасом усієї діяльності партії був і залишається марксизм-ленінізм.

Великі і загальновідомі всьому світу досягнення Радянської країни в розвитку науки, культури, народної освіти, у формуванні нової людини. Сьогоднішня радянська людина поєднує в собі комуністичну переконаність і величезну життєву енергію, високу культуру, знання і вміння їх застосувати. Вона — справжній патріот та інтернаціоналіст, відданий ідеалам комунізму. Формування цих якостей, ідеологічна робота в цілому постійно знаходяться в центрі уваги партії. У вихованні нової людини партія керується відомим ленінським положенням про те, що держава міцна свідомістю мас, вона «...сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»²⁹. Постійна турбота про неухильне «розвинення свідомості мас, — як вказував В. І. Ленін, — лишається... базою і головним змістом всієї нашої роботи»³⁰.

Відзначаючи з законною гордістю успіхи, досягнуті в формуванні нової людини в нашій країні в процесі будівництва соціалізму і комунізму, КПРС разом з тим звертає увагу комуністів, усіх ідеологічних кадрів на те, що все ще досить відчутно дають знати про себе в свідомості і поведінці певної частини людей антиподи комуністичної моралі. Це — крадіжки народного добра, хабарництво, бюрократизм, обивательська байдужість до суспільних інтересів, споживацьке ставлення до життя, культ речей та деякі інші негативні явища, що знаходяться в повному протиріччі з соціалістичним способом життя. Рішуча боротьба з цими наростаючими на здоровому тілі соціалізму — відповідальне завдання. «Треба завжди пам'ятати, — вказував товариш В. В. Щербицький у виступі на XIII з'їзді профспілок Української РСР, — що найменші відступи від норм і принципів радянського способу життя — хай то будуть прояви рвацтва чи міщанського нехтування суспільних інтересів — завдають серйозної шкоди (і економічної, і моральної) справі комуністичного будівництва»³¹.

Документи XXVI з'їзду партії, постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» є ключовими для піднесення на новий рівень всієї справи комуністичного виховання, підвищення його ефективності. В них йдеться про повніше використання можливостей нашої пропаганди, по суті про перебудову багатьох ділянок і сфер ідеологічної роботи. «Треба добитися, — вказувалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»³².

В ідеологічній роботі партії зростає роль суспільних наук. Без фундаментальних досліджень в усіх напрямках суспільних наук виховна робота не може в повній мірі виконати своїх завдань. У цьому зв'язку відповідальні завдання покладаються на дослідження в галузі історії, зокрема історії партії. Глибоке осмислення багатого історичного досвіду КПРС дозволяє краще зрозуміти закономірності суспільного роз-

²⁸ Там же, с. 258.

²⁹ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. — Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

³⁰ Ленін В. І. Уроки московського повстання. — Повне збір. творів, т. 13, с. 352—353.

³¹ Рад. Україна, 1982, 27 лют.

³² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 90.

витку і є міцною базою комуністичної переконаності радянських людей, виховання їх у душі патріотизму та інтернаціоналізму.

Спираючись на ленінські заповіді, партія на всіх етапах свого історичного шляху надавала і надає великого значення розвитку революційної теорії. «Марксистсько-ленінська партія, — відзначалось у Звітній доповіді на XXVI з'їзді КПРС, — не може виконувати свою роль, якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ, **творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії**. Ми завжди вважали це завдання надзвичайно важливим, приділяли його розв'язанню велику увагу і в звітний період». ³³ Серед нових узагальнень і висновків, якими поповнився теоретичний арсенал КПРС за останні роки, на першому місці по праву знаходиться вчення про розвинутий соціалізм.

Як відомо, висновок, про побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства вперше був сформульований товаришем Л. І. Брежневим у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму», а потім закріплений у документах XXIV і XXV з'їздів КПРС. Особливо значний вклад внесено в розробку концепції розвинутого соціалізму в зв'язку з підготовкою, обговоренням і прийняттям нової Конституції СРСР, у виступах і доповідях товариша Л. І. Брежнева з конституційних питань, у його статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму», в документах XXVI з'їзду КПРС. Спираючись на цю концепцію, партія уточнила і конкретизувала шляхи і строки реалізації наших програмних завдань, визначила стратегію і тактику на тривалий історичний період.

Вчення про розвинутий соціалізм збагатило марксистсько-ленінську теорію, зокрема вчення про суспільно-економічні формації, їх фази і стадії розвитку. Воно базується на прямих висловлюваннях Леніна з даного питання, є дальшим творчим осмисленням процесу створення нового суспільства, узагальненням історичного досвіду на сучасному етапі нашого руху до комунізму. Сформульоване партією вчення про розвинутий соціалізм як закономірний і тривалий історичний етап дає могутній імпульс дальшому розвитку суспільних наук. Концепція розвинутого соціалізму покликана стати стрижнем підготовки нової редакції Програми партії.

Серед теоретичних доробок, які за останні роки поповнили скарбницю марксизму-ленінізму, є також дослідження досвіду світового соціалізму, закономірностей світового процесу, історії міжнародного робітничого руху, сучасного етапу загальної кризи капіталізму і його державно-монополістичної стадії, сучасних міжнародних відносин.

Розробка теорії для марксистів-ленінців не є самоціллю, вона покликана освітлювати шлях революційній практиці. Сьогодні головним полем нашої діяльності є боротьба за здійснення рішень XXVI з'їзду КПРС, за виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки, за здійснення Програми миру і посилення світових позицій соціалізму, за зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху.

В бурхливих подіях сучасної епохи все глибше розкривається гігантська революційно-перетворююча сила ленінізму, який став могутнім прискорювачем суспільного прогресу на планеті. Тепер немає такої країни або народу, які б у тій чи іншій мірі не відчували на собі благотворного впливу ленінських ідей, теорії і практики реального соціалізму. Без Леніна не можна уявити обличчя сучасного світу. Виникнення і зміцнення співдружності соціалістичних держав, соціальні завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небувале піднесення антиімперіалістичної боротьби — все це переконливі свідчення сили ідей ленінізму. І навпаки, історія знає, зокрема за ос-

³³ Там же, с. 92.

танні роки, факти невдач у класовій боротьбі внаслідок недооцінки марксистсько-ленінської теорії або неправильного підходу до неї.

Геніальність ленінського передбачення з усією силою проявилось в розвитку світової соціалістичної співдружності — цього найбільшого після Жовтневої революції завоювання робітничого класу. Братні партії і держави на практиці втілюють ленінські ідеї співробітництва соціалістичних націй. Вони координують і об'єднують свої зусилля в найважливіших сферах економіки, розвивають політичне та ідеологічне співробітництво. «По всіх великих проблемах соціально-економічного розвитку, міжнародної політики у нас утвердилась принципова єдність поглядів, — говорив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, оцінюючи відносини між країнами соціалістичної співдружності. — Це — результат постійної взаємодії братніх комуністичних партій, наше спільне досягнення»³⁴.

Натхненна праця народів країн соціалістичної співдружності, їх співробітництво і взаємодопомога дозволяють їм забезпечити прискорений розвиток економіки, добиватися всебічного прогресу науки і техніки, розквіту культури. Великі творчі можливості світового соціалізму знаходять яскраве втілення в соціалістичній економічній інтеграції, яка продовжує поглиблюватися на базі довгострокових цільових програм, що втілюються в конкретні справи. Підбиваючи підсумки спільної праці, XXVI з'їзд КПРС відзначив: «Те, що зробили країни соціалізму в економічному розвитку, в підвищенні рівня життя людей, — це ціла епоха»³⁵.

Постійно зростає вплив СРСР, усіх країн соціалізму на розвиток світового революційного процесу, на зміцнення миру в усьому світі. Намічена ще В. І. Леніним політика мирного співіснування справляє все більш визначальний вплив на сучасні міжнародні відносини. З усією переконаністю це показали 70-і роки. XXVI з'їзд КПРС знову наголосив, що в зовнішній політиці наша партія впевнено продовжує слідувати ленінським курсом, в основі якого була і залишається боротьба за ослаблення загрози війни, приборкання гонки озброєнь. КПРС виступила на з'їзді з розгорнутою конструктивною програмою зміцнення міжнародної безпеки, що є органічним продовженням і розвитком Програми миру, проголошеної XXIV і XXV з'їздами КПРС. Для нашої партії, нашого народу, для всіх народів світу немає тепер більш важливого завдання в міжнародному плані, ніж завдання відстояти мир, усунути загрозу ракетно-ядерної війни. Миротлюбна політика СРСР разом з тим є політика рішучої відсічі агресивним устремлінням імперіалізму, який намагається порушити співвідношення сил, яке склалося, на свою користь, добитися воєнної переваги над СРСР. Агресивний імперіалістичний курс супроводжується загостренням ідеологічної боротьби — роздуванням антирадянської та антикомуністичної істерії. В цій складній міжнародній обстановці наша партія виходить з того, що існує реальна можливість приборкати тих, хто, роблячи ставку на використання сили, прагне до світового панування, штовхає людство в безодню війни.

Відзначаючи 112-у річницю з дня народження В. І. Леніна, ми ще і ще раз повертаємось до історичного значення ленінізму. Ленінська думка про те, що всі нації придуть до соціалізму, але кожна прийде до нього своїм шляхом, була і залишається дороговказом зростаючого соціального перетворення світу. Ленінізм — це символ оновлення світу. Весь сучасний світовий розвиток відбувається в руслі висновків і передбачень В. І. Леніна.

XXVI з'їзд КПРС знову підтвердив непохитну готовність нашої партії, нашого народу дотримуватись ленінських заповітів, берегти і примножувати історичні завоювання Великого Жовтня.

³⁴ Там же, с. 5.

³⁵ Там же, с. 8.

В. М. МОРОКО (Запоріжжя)

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ЗА БІЛЬШОВІЗАЦІЮ
ЗАКОРДОННИХ ГРУП СПРИЯННЯ РСДРП
(1903—1905 рр.)

Поворотним пунктом в історії російської соціал-демократії був II з'їзд РСДРП. Утворення на ньому партії нового типу дало можливість розгорнути цілеспрямовану діяльність по підготовці пролетаріату до виконання ним ролі гегемона у назриваючій революції. Активну участь у цій важливій роботі взяли й закордонні організації РСДРП. Їх роль визначалася тогочасним становищем партії, якій доводилося діяти в умовах жорстокого терору. «Революційна боротьба часто буває неможлива без еміграції революціонерів», — зазначав В. І. Ленін¹.

За межами країни партія створила розгорнуту операційну базу, спираючись на яку вона проводила планомірну підготовку кадрів, здійснювала перегруповування сил, спрямовувала діяльність партійних організацій Росії. Основу цієї бази становили групи сприяння «Искре» (після II з'їзду партії — групи сприяння РСДРП), діяльність яких з 1901 р. координувалася «Закордонною лігою російської революційної соціал-демократії» (далі — Ліга). Після II з'їзду РСДРП В. І. Ленін, більшовики провели велику роботу по перетворенню груп сприяння у центри практичної допомоги революційній боротьбі в Росії. У «Листі ЦК РСДРП адміністрації Закордонної Ліги, групам сприяння партії і всім членам партії, що перебувають за кордоном» Володимир Ілліч так визначив їх завдання: «Підтримка російського руху з-за кордону виявляється головним чином 1) у відправленні революційних працівників у Росію; 2) у відправленні зібраних за кордоном грошових сум у Росію; 3) у збиранні за кордоном таких російських зв'язків, відомостей і вказівок, які треба відразу ж передавати в Росію з метою допомоги товаришам, що працюють там, з метою запобігання провалам і т. д.; 4) у відправленні літератури в Росію і т. п.»²⁻³.

Проте виконання завдань, що стояли перед групами, ускладнювалося протидією опортуністичного крила партії в особі меншовиків. Спираючись на підтримку відірваної від реальних запитів революційної боротьби в Росії дрібнобуржуазної частини еміграції та користуючись тим, що значна частина більшовиків після II з'їзду РСДРП виїхала в Росію, вони прибрали керівництво Лігою до своїх рук.

В обстановці, що склалася, В. І. Ленін дійшов висновку про необхідність рішучої боротьби з адміністрацією Ліги за вплив на групи сприяння партії. Більшовізація цих груп розглядалася ним як обов'язкова попередня умова успіху роботи за кордоном по організації ефективної допомоги партійним організаціям Росії.

Аналіз боротьби за більшовізацію груп сприяння дає можливість висвітлити важливу сторону діяльності В. І. Леніна напередодні та на початку першої буржуазно-демократичної революції в Росії, повніше розкрити роль і значення закордонної роботи партії.

¹ Ленін В. І. Відкритий лист Борису Суваріну. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 256.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 85—86.

2. Український історичний журнал № 4

Радянська історична література має певні здобутки у вивченні даної проблеми. Першим її порушив А. С. Зашкільняк⁴, дослідження якого присвячені з'ясуванню ходу боротьби В. І. Леніна, більшовиків за зміцнення місцевих партійних організацій. Однак питання більшовизації закордонних груп сприяння РСДРП розглядається ним лише побіжно. Загальні дані про хід цього процесу містяться в працях з історії соціал-демократичної еміграції⁵. Спробу проаналізувати діяльність В. І. Леніна по більшовизації закордонних організацій партії в Швейцарії зробив О. Т. Востров⁶. На жаль, він обмежився викладом уже відомих епізодів боротьби проти меншовицького засилля в групах сприяння. Отже, дана проблема ще чекає на ґрунтовне вивчення. Цю статтю автор розглядає як певний вклад у її розробку.

Боротьбу за групи сприяння більшовики, які утворили під керівництвом В. І. Леніна свій закордонний центр у Женеві, повели відразу ж після виникнення розколу в партії. Ця боротьба була складовою частиною їх діяльності, спрямованої на подолання партійної кризи. Велику роль у викритті опортунізму меншовиків, у згуртуванні прихильників більшості відіграли «Розповідь про II з'їзд РСДРП» В. І. Леніна та його виступи на II з'їзді Ліги, які стали відомі членам груп після опублікування протоколів цього з'їзду.

Значною подією у боротьбі за більшовизацію груп сприяння став розісланий членам Ліги 10 жовтня 1903 р. циркуляр ЦК РСДРП, складений В. І. Леніним. У ньому Володимир Ілліч прокоментував рішення II з'їзду РСДРП, що стосувалися Ліги, пояснив зміст завдань, які стояли перед групами сприяння партії. В умовах, коли меншовики намагалися будь-що приховати антипартійну суть своїх виступів, циркуляр давав чітку відповідь на питання, хто саме брав курс на зрив закордонної діяльності РСДРП.

Певне значення для зміцнення більшовицьких елементів у групах сприяння в перші місяці після розколу РСДРП мала також активна робота, що її проводили Ф. В. Ленгнік, Й. А. Пятницький, М. Е. Бауман та інші соратники В. І. Леніна. За дорученням Володимира Ілліча вони відвідали найбільші міста Європи з метою об'єднання у цих групах більшовицьких сил. Так, у 16 російських емігрантських колоніях, що знаходилися в Парижі, ряді міст Швейцарії, Бельгії та Німеччини, побував М. М. Лядов. За його спогадами, «у кожному місці вдалося хоча б невеличку групу відколоти від меншовицької більшості»⁷. Завдання В. І. Леніна виконував і П. А. Красіков, який провів бесіди з членами груп Цюріха, Гейдельберга, Брюсселя та деяких інших міст⁸. Після II з'їзду Ліги аналогічну поїздку здійснив також М. М. Литвинов⁹.

Цілеспрямована діяльність, яку під керівництвом В. І. Леніна вели за кордоном після II з'їзду РСДРП його прихильники, створила умови для початку більшовизації ряду груп вже наприкінці 1903 р. Ленінські позиції зайняли, зокрема, групи Женеві та Берліна. Про невизнання меншовицької Ліги заявили бернська і дармштадтська групи. Ряд інших — цюріхська, паризька, лозаннська — повідомили ЦК РСДРП, що вони ще не визначили свого місця у боротьбі, яка розгорнулася. Це створювало передумови для їх більшовизації в майбутньому.

⁴ Зашкільняк А. С. Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицької партії після II з'їзду РСДРП. Львів, 1960; єго же. Борьба большевиков за укрепление местных партийных организаций (1904—1905 гг.). Львов, 1963.

⁵ Черненко А. М. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації. К., 1969; Арсеньев Ю. М. Ленин и социал-демократическая эмиграция. 1900—1904. М., 1971; Якушина А. П. Ленин и заграничная организация РСДРП. 1905—1917. М., 1972.

⁶ Востров О. Т. З історії боротьби В. І. Леніна проти меншовиків за створення самостійних більшовицьких організацій у Швейцарії (1903—1905 рр.). — Наукові праці з історії КПРС. К., 1975. Вип. 77.

⁷ Лядов М. Из жизни партии в 1903—1907 годах. М., 1956, с. 11.

⁸ Гиндин А. М., Гиндин Г. М. С Лениным в сердце. М., 1968, с. 133.

⁹ Ленинский сборник VII, с. 234.

Однак на дальшому процесі більшовизації груп сприяння за кордоном негативно позначився остаточний перехід на примиренські позиції більшості членів Центрального Комітету РСДРП. 29 листопада 1903 р. в листі до адміністрації Ліги ЦК заявив про правомочність рішень меншовицької більшості її II з'їзду, висловивши надію, що це сприятиме «більш спокійній, глибокій, дружній роботі в ім'я вищих інтересів партії»¹⁰. Позиція ЦК надавала видимість законності розкольніцьким діям меншовиків, сіяла ілюзію єдності мети меншовиків і ЦК, обраного II з'їздом РСДРП. Використовуючи Лігу в боротьбі проти більшовиків, меншовики почали широку кампанію по залученню за кордоном нових членів у свої ряди, по дискредитації того ж ЦК, який не задовольняв їх навіть будучи примиренським. «Атака на ЦК іде і тут і в Росії», — підкреслював В. І. Ленін у листі до Центрального Комітету 10 грудня 1903 р.¹¹ «Лігою користуються для агітації. Троцький і Мартов виступають з рефератами про з'їзд і інш.», — писала того ж дня у Київ Н. К. Крупська¹².

За таких умов В. І. Ленін поставив питання про необхідність скликання III з'їзду РСДРП, який би покінчив з дезорганізацією партійної роботи. Під його керівництвом більшовики взяли курс на дальше згуртування своїх сил у Росії та за кордоном. Їх рішучості не похитнули ні примиренська політика ЦК РСДРП, ні зрада Плеханова. «Невже, справді, дозволять закордонній Лізі більшістю в 3—4 голоси *переробляти* партійний з'їзд?», — писав В. І. Ленін М. М. Лядову¹³. Володимир Ілліч висунув перед більшовиками завдання показати, «...що не на словах тільки, а на ділі ми не допускаємо командування всім рухом з боку кліки закордонних скандалістів»¹⁴.

У своїй роботі більшовицький центр спирався насамперед на женецьких більшовиків, діяльність яких спрямовував В. І. Ленін. Він брав участь у роботі групи, неодноразово виступав перед її членами з рефератами. Працюючи поряд з ним, женецькі більшовики проходили ленінську школу політичної освіти і боротьби.

Женецька більшовицька група виступила й проти рішення ЦК РСДРП, викладеного у листі від 29 листопада. «Наші всі незадоволені поступкою у Лізі», — писала Н. К. Крупська у грудні 1903 р.¹⁵. «Поступливість ЦК їх (більшовиків. — В. М.) поставила в безглузде становище і зв'язала їм руки»¹⁶, — вказувала вона, підкреслюючи при цьому, що, незважаючи на всі перепопи, «наші збираються вести війну *всупереч* миролюбному настрою ЦК»¹⁷. У грудні 1903 р. женецька група ухвалила резолюцію, в якій висловлювався протест проти зміни обличчя «Искры», і закликала до рішучої боротьби проти цього¹⁸. 28 грудня 1903 р. згадана резолюція була надрукована в Женеві окремою листівкою і поширювалась у групах сприяння.

Одностайно з женецькою діяла й берлінська група, яка також працювала під керівництвом більшовицького центру. 24 січня 1904 р. вона ухвалила резолюцію про те, що її члени займають більшовицькі позиції і визнають керівництво ЦК¹⁹. У складі групи на початку 1904 р. ще було два меншовики, але до лютого вони, незадоволені курсом, якого послідовно дотримувалася група, залишили її. До женецької і бер-

¹⁰ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903—1905 гг.: Сб. док. в трех томах (далее — Переписка...) М., 1974. Т. 1, с. 330—331.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 319.

¹² Ленинский сборник X, с. 38.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 313.

¹⁴ Ленін В. І. Лист до Г. М. Кржижановського. — Повне збір. творів, т. 46 с. 325.

¹⁵ Ленинский сборник X, с. 38.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, с. 39.

¹⁸ Третий съезд РСДРП: Сб. док. и материалов. М., 1955, с. 246.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 103, арк. 1.

лінської груп приєдналася лейпцігська група сприяння, яка остаточно оформилася в січні 1904 р.²⁰

Боротьба з меншовиками наростала і в інших групах. У січні 1904 р. Н. К. Крупська писала в Самару: «За кордоном війна у всьому розпалі. Групи сприяння йдуть війною на Лігу і стоять за ЦК (де-які)»²¹.

Великого значення у справі розширення більшовицького впливу на групи сприяння В. І. Ленін надавав виступам у них більшовиків із спеціальними доповідями. Інформуючи ЦК РСДРП про протиборство між більшовиками й меншовиками на публічних рефератах, він наводив такий приклад: «Цими днями Мартов читав про розкол у Парижі перед 100 чоловіками і бився з Лебедевим (С. І. Гусевим. — В. М.)»²². Про цей випадок Володимиру Іллічу повідомив сам С. І. Гусев. «Незважаючи на те, що мене тут ніхто не знає, — писав він з Парижа, — що довір'я до Мартова дуже велике, що він говорив 6 годин і т. д., він нічого не добився. Ті, хто були в меншості, так і залишились. Ті, що коливалися, продовжують коливатися, публіка чекає дальших пояснень. Але що важливо, з'явився ряд прихильників більшості...»²³.

При підготовці доповідей більшовики активно використовували поради В. І. Леніна. Це добре видно, наприклад, з цитованого вище листа С. І. Гусева. «Звертаюся тепер до Вас, Володимире Іллічу, — говорилося в ньому, — по-перше, з проханням намітити мені план реферату і всі основні положення і, по-друге, вказати матеріал. Коли я реферат закінчу, я пришлю його Вам на перегляд. Я познайомився з тутешніми робітниками і обіцяв їм ряд лекцій. Чи не зможете і тут дати мені вказівки»²⁴.

Незважаючи на відсутність друкарської бази, більшовики вже наприкінці 1903 — у першій половині 1904 рр. видали кілька брошур і листівок, які також сприяли з'ясуванню членами закордонних груп справжніх причин розколу в партії. Особливе значення щодо цього мала публікація ленінських праць «Чому я вийшов з редакції «Искры» та «Лист до товариша про наші організаційні завдання».

Важливою віхою у житті партії став вихід в світ книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад», у якій Володимир Ілліч дав вичерпну критику організаційного опортунізму меншовиків. Ленінська праця протягом короткого часу стала відомою в усіх групах і посіяла справжню паніку в рядах меншовиків. «Боже мій, який переполох викликали «Кроки» Ілліча у меншовицькому курнику», — згадував П. М. Лепешинський²⁵.

Робота більшовиків за кордоном уже до літа 1904 р. дала відчутні результати. Ряд груп висловився за скликання їх з'їзду, на якому було б оновлено склад Ліги або утворено замість неї новий орган. Уперше цю ідею ще наприкінці 1903 р. висунула Женевська група²⁶. Наприкінці березня 1904 р. на нараді в Женеві, у роботі якої взяв участь 21 представник від семи груп — берлінської, бернської, гейдельберзької, дармштадтської, женевської, лейпцігської, лозаннської — було вирішено утворити Організаційний Комітет по скликанню такого з'їзду. За його проведення висловилися в спеціально прийнятих резолюціях групи Берліна, Гейдельберга, Женеві, Мюнхена, Фрейберга (Саксонія)²⁷. Незважаючи на те, що з'їзд у 1904 р. все ж не відбувся, боротьба за його

²⁰ Переписка... М., 1975. Т. 2, с. 497.

²¹ Там же, с. 57.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 331.

²³ Ленинский сборник X, с. 109.

²⁴ Там же.

²⁵ Лепешинский П. Жизненный путь Ильича. Харьков, 1924, с. 32.

²⁶ Див.: Черненко А. М. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації, с. 15.

²⁷ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС. Фонд архівного зберігання (далі — ФАЗ). ЦЛІ — 213. 1904. V.

скликання дала можливість зробити ще один крок на шляху до більшовізації груп.

У всіх вище згаданих групах більшовики не тільки займали чільне місце, а й визначали їх стратегічну і тактичну лінію. Так, члени РСДРП у Фрейберзі 31 березня 1904 р. на своїх зборах одноставно виступили проти підризу Лігою престижу партії і приєдналися до резолюції берлінської групи, в якій висловлювалася солідарність «в усіх питаннях програми, тактики і організації з більшістю партійного з'їзду, а в питанні про завдання «закордонної Ліги» — з меншістю Ліги»²⁸.

Більшовицький характер гейдельберзької групи визнавали навіть самі меншовики. У датованому 23 травня 1904 р. листі берлінських меншовиків групам сприяння вона була названа прихильницею більшовиків, яка, однак, у стосунках з Лігою не виходила за рамки коректності²⁹. Таким чином, до літа 1904 р. у декількох групах сприяння РСДРП сформувалося значне більшовицьке ядро. При цьому три з них — женевська, берлінська, лейпцігська — взагалі не мали у своєму складі меншовиків.

Позиції більшовиків зміцнювалися і в тих групах, які формально ще залишалися підпорядкованими Лізі, насамперед у цюріхській. В доповіді її представника на настановчому з'їзді групи (березень 1905 р.) зазначалося, що на весну 1904 р. в ній налічувалося 8 більшовиків³⁰, які, незважаючи на формальну меншість, здійснювали всю пропагандистську роботу в місцевій емігрантській колонії. Уперта боротьба між більшовиками й меншовиками йшла в групах міст Карлсруе, Дармштадта, Фрідберга, Лондона та ін. Для завершення процесу більшовізації груп сприяння необхідно було остаточно порвати з меншовиками, утворити самостійні більшовицькі групи, об'єднані в єдину організацію, та обрати їх керівний орган замість меншовицької Ліги.

Завершення розмежування у групах між більшовиками та меншовиками проходило в складних умовах партійної кризи, що продовжувалася. В липні 1904 р. остаточно капітулювали перед меншовиками примиренці з ЦК РСДРП, які ухвалили постанову, відому під назвою «липневої декларації». Її пункти — визнання законності меншовицького складу редакції «Искры», введення до складу ЦК ще трьох примиренців, виступ проти скликання III з'їзду РСДРП, позбавлення В. І. Леніна прав закордонного представника Центрального Комітету партії і заборона друкування його праць без дозволу колегії ЦК — свідчили про перехід авторів цього документа на позиції відкритого захисту меншовизму.

Проте тимчасовий успіх меншовиків у боротьбі за партійні центри не міг уже спинити процес зміцнення позицій більшовиків як у Росії, так і в закордонних групах сприяння РСДРП. У першій половині серпня 1904 р. в Швейцарії під керівництвом В. І. Леніна відбулася нарада 22-х більшовиків. Вони обговорили становище в РСДРП і прийняли звернення «До партії», в якому закликали її членів спрямовувати всі зусилля на підготовку III з'їзду РСДРП, здатного покінчити з розколом. У зверненні формулювалися й завдання, які мав вирішити з'їзд у справі організації роботи за кордоном: «Точне регулювання ставлення місцевої закордонної організації (Ліги) до загальноросійського центру, ЦК. Нинішнє становище Ліги, яка перетворила себе в другий центр партії і безконтрольно управляє групами, що примикають до неї, в той же час зовсім ігнорує ЦК, — це становище явно ненормальне; з ним треба покінчити»³¹.

Після наради 22-х у Росії було утворено Бюро Комітетів Більшості

²⁸ Там же, ЦЛІ—274. 1904. III.31.

²⁹ Там же. ЦА 140. 3—236.

³⁰ К истории заграничных организаций РСДРП(б). Документы. — Пролетарская революция, 1931, № 6 (113), с. 133.

³¹ Ленин В. І. До партії.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 17.

(БКБ), яке розгорнуло підготовку до скликання III з'їзду РСДРП. За кордоном більшовики відмовилися визнати правомочність «липневої декларації» ЦК. Заява 22-х, відзначав В. І. Ленін, була підтримана «...закордонними представниками більшості...»³².

Першою проти меншовицької позиції ЦК виступила женевська група. У серпні 1904 р. її члени в резолюції, автором проекту якої був Володимир Ілліч, піддали Центральний Комітет різкій критиці за його відхід на позиції меншовизму і висловилися на користь енергійної агітації за скликання III з'їзду партії³³. Резолюцію протесту проти «липневої декларації» прийняла також берлінська група³⁴. Не визнали цей документ ЦК і 7 членів «Паризької робітничої групи російських соціал-демократів», які висунули вимогу скликати III з'їзд РСДРП. Більшовики цієї групи направили «Відкритого листа Раді РСДРП» із засудженням її дій. Крім того, група прийняла резолюцію на лист В. І. Леніна Глебову (В. О. Носкову), у якому Володимир Ілліч викрив поведінку ЦК³⁵, і звернулася до ЦК РСДРП з проханням дати пояснення з приводу розкритих у листі В. І. Леніна фактів³⁶.

У своїй роботі за кордоном більшовики виходили з необхідності якнайшвидшого утворення своїх окремих самостійних груп в усіх більш-менш значних емігрантських центрах і об'єднання їх діяльності. «Наші найближчі завдання — ідейне й організаційне згуртування більшості в Росії і за кордоном», — вказував у жовтні 1904 р. В. І. Ленін.³⁷ Як і раніше, боротьба за більшовизацію груп проходила під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча. На початку грудня 1904 р. він сам здійснив поїздку до Парижа, Берна та Цюриха, де виступив з рефератами. Крім того, за його завданням у закордонних групах побували В. Д. Бонч-Бруевич та В. В. Воровський, що сприяло закріпленню досягнутого в ході боротьби за їх більшовизацію наприкінці 1903 — у першій половині 1904 р.

З серпня 1904 р. в Женеві почало функціонувати більшовицьке «Видавництво соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруевича і Н. Леніна», яке випустило ряд видань, де розкривалася суть боротьби між більшовиками та меншовиками. Так, у серпні окремою листівкою вийшло ленінське звернення «До партії», яке у вересні було надруковано і в однойменній брошурі.

На початку 1905 р. вийшли в світ написані В. І. Леніном «Заява і документи про розрив центральних установ з партією» та «Короткий нарис розколу в РСДРП». Значний вплив на формування поглядів членів груп сприяння мала брошура В. І. Леніна «Земська кампанія і план «Искры», яка дала можливість викрити опортунізм меншовиків у питаннях тактики. Тираж цих видань досягав 2—5 тис. примірників. Вони поширювалися в усіх емігрантських центрах. Лише паризька група з 12 вересня 1904 р. по 1 березня 1905 р. одержала їх 3190, серед них 937 примірників праць В. І. Леніна, які користувалися в групах значним попитом³⁸.

Важливою подією, що прискорила об'єднання сил більшовизму за кордоном, став вихід більшовицького періодичного друкованого органу — газети «Вперед», яка поширювалася в усіх групах. Газета «Вперед», публікації більшовицького книговидавництва, література з теоретичних основ марксизму та з історії соціал-демократичного руху були

³² Ленін В. І. Повідомлення про утворення Бюро Комітетів Більшості. — Там же, с. 62.

³³ Див.: Ленін В. І. Проект резолюції женевської групи більшості. — Там же, с. 24—25.

³⁴ Переписка... М., 1977. Т. 3, с. 127.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 26—32.

³⁶ Переписка..., т. 3, с. 35—37.

³⁷ Ленін В. І. Повідомлення про утворення Бюро Комітетів Більшості. — Повне збір. творів, т. 9, с. 65.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, спр. 41, арк. 12а (підррахунки авт.).

широко представлені у Бібліотеці та Архіві РСДРП в Женеві, які відкрилися для широкого кола читачів у липні 1904 р. і вже в перші місяці своєї роботи почали відігравати значну роль у справі більшовизації груп сприяння. Дані про діяльність цих партійних установ були свого часу зібрані М. С. Комаровим³⁹. Він зазначав, що на 1 вересня 1905 р. книжковий фонд Бібліотеки становив 9520 томів, її читальний зал уже в 1904 р. відвідувало щодня 60—85 чол., вона мала 112 передплатників⁴⁰. М. С. Комаров писав, що до бібліотеки надійшло більше 300 примірників книг, брошур і збірників особисто від В. І. Леніна⁴¹. У ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС зберігається датований 1 серпня 1905 р. лист В. Д. Бонч-Бруєвича до Володимира Ілліча, який дає змогу уточнити цю цифру. В листі міститься список книг, одержаних бібліотекою від В. І. Леніна. Їх налічувалося 431⁴².

Більшовизації груп сприяла боротьба В. І. Леніна, його соратників проти опортунізму лідерів II Інтернаціоналу. Особливо значний резонанс серед членів груп мав захист більшовиками принципів революційної соціал-демократії на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу. Члени більшовицької делегації М. М. Лядов і П. А. Красіков поширили серед його учасників доповідь, у якій було зроблено детальний аналіз суперечностей в РСДРП. План цієї доповіді та один з її розділів належали В. І. Леніну. В ній підкреслювався зв'язок між російським опортунізмом і західноєвропейським ревізіонізмом. На опортунізм в організаційних і тактичних питаннях, який дедалі більше роз'їдав партію II Інтернаціоналу, вказувалося у книзі В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад». Відсіч захисникам меншовиків у II Інтернаціоналі Володимир Ілліч дав також у праці «Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург».

Марксистське розуміння цілого ряду теоретичних питань революційної боротьби формувалося у членів груп і в ході боротьби більшовиків проти есерів, Бунду, анархістів, які намагалися залучити на свій бік емігрантів, що тільки ставали на шлях революційної діяльності. Після II з'їзду РСДРП члени груп одержували матеріали з питань цієї боротьби, які належали В. І. Леніну — «Становище Бунду в партії» («Искра», № 51), «Народництвуюча буржуазія і розгублене народництво» («Искра», № 54), «Від народництва до марксизму» («Вперед», № 3).

Більшовицький центр подавав допомогу групам доповідачами, які виступали з рефератами, що містили критику дрібнобуржуазної революційності. Запити на такі реферати надходили в Женеву постійно. Запрошення прочитати реферат про анархізм одержував, наприклад, А. В. Луначарський⁴³. В одному з листів від більшовиків Берна містилося прохання до женевських товаришів організувати в цьому місті виступ В. І. Леніна з рефератом «Народництво і марксизм»⁴⁴. Зауважимо, що при бернській групі функціонував гурток, який займався критичним розглядом програми і тактики соціалістів-революціонерів. Зберігся звіт про його діяльність⁴⁵. Члени гуртка, зазначалося в ньому, «засвоїли твердо, що есери — партія демократичної буржуазії»⁴⁶.

Результати багатогранної роботи більшовиків в емігрантських центрах виявилися вже наприкінці 1904 — на початку 1905 рр., коли до існуючих більшовицьких груп приєднався ряд нових — паризька, бернська, цюрихська, більська. Почала організовуватися така група і в Лондоні.

³⁹ Комаров Н. С. Создание и деятельность Библиотеки и Архива РСДРП в Женеве (1904 — январь 1906 гг.). — Исторический архив, 1955, № 1.

⁴⁰ Там же, с. 234, 238.

⁴¹ Там же, с. 238.

⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 5, спр. 201, арк. 1—31.

⁴³ Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 65, арк. 23.

⁴⁴ Там же, спр. 21, арк. 6.

⁴⁵ Там же, спр. 1, арк. 10—11.

⁴⁶ Там же, арк. 11.

Відгукуючись на заклик В. І. Леніна, групи сприяння все настійніше виступали за встановлення між собою тісного союзу. 23 вересня 1904 р. у листі, написаному Н. К. Крупською за дорученням В. І. Леніна О. Д. Стасовій, Ф. В. Ленгніку та іншим, зазначалося: «...Тепер, сподіваюсь, незабаром публіка почне групуватись»⁴⁷. Справді, вже в жовтні — грудні 1904 р. найбільші групи сприяння майже одночасно виступили з ініціативою про об'єднання. Про необхідність цього писали бернській групі цюріхські більшовики⁴⁸. Такої ж точки зору дотримувалася берлінська група, секретар якої повідомляв 9 листопада 1904 р., що її члени зайняті зараз «думкою об'єднання діяльності закордонної більшості»⁴⁹. Нарешті, в січні 1905 р. до членів більшовицьких груп з пропозицією об'єднатися звернулися бернські більшовики. Їх звернення відіграло особливо важливу роль, оскільки послужило останнім поштовхом для практичного розв'язання цього важливого питання.

На пропозицію груп бернські більшовики утворили Центральне бюро по організації з'їзду груп сприяння і під керівництвом женецького центру приступили до його підготовки. «Бернська група, — писав В. І. Ленін 18 січня 1905 р. — бере на себе ініціативу об'єднання більшовиків за кордоном...»⁵⁰.

Володимир Ілліч рішуче підтримував курс на утворення більшовицької закордонної організації. Тверда позиція В. І. Леніна сприяла швидкому закінченню підготовки до скликання з'їзду груп.

Настановчий з'їзд груп, який завершив боротьбу за більшовизацію закордонних організацій партії, почав свою роботу 15 березня 1905 р. в Женеві. Делегати від 9 груп — з Женеви, Берна, Парижа, Берліна, Мюнхена, Лейпцига, Цюріха, Карлсруе, Фрейбурга, — з якими солідаризувались члени лондонської, більської та паризької (робітничої) груп, що прислали письмові звіти, проголосили утворення більшовицької Закордонної організації (ЗО), обрали її керівний орган — Комітет закордонної організації (КЗО).

Під керівництвом В. І. Леніна КЗО розгорнув широку роботу щодо подання практичної допомоги партійним організаціям Росії в умовах, коли в країні розпочалася революція. Швидко збільшувалася кількість груп, зростав їх чисельний склад. На літо 1905 р. остаточно завершилося утворення мережі більшовицьких груп, яка охоплювала всі центри еміграції в Європі. На цей час їх у складі Закордонної організації налічувалося 15. Вони об'єднували 150 членів партії⁵¹, тимчасом як на квітень 1905 р. — лише трохи більше 70 чол.⁵²

Успішне завершення боротьби за більшовизацію груп сприяння дало можливість насамперед організувати широку підготовку партійних кадрів для революційної боротьби в Росії. Особливо зросла кількість більшовиків, які направлялися туди, з початком революції. «Під враженням петербурзьких подій, — писав М. С. Ольмінський у газеті «Вперед», — сотні і тисячі людей готові кинути все, готові віддати життя за декілька днів боротьби за свободу. Ряди революціонерів, що борються в Росії, готові поповнитися сотнями нових самовідданих товаришів»⁵³. Керівник берлінської транспортної групи Й. А. Пятницький згадував, що протягом місяця він переправив у Росію 60—70 чол.⁵⁴ Різко зросла кількість революціонерів, які поверталися на батьківщину через Женеву. Якщо з жовтня 1904 р. по лютий 1905 р. звідси в Росію було відправлено 11 пар-

⁴⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 373.

⁴⁸ Переписка..., т. 3, с. 456.

⁴⁹ Там же, с. 144.

⁵⁰ Ленін В. І. Лист цюріхській групі більшовиків. — Повне збір. творів, т. 9, с. 160.

⁵¹ Из истории Заграничной организации РСДРП. Документы. — Исторический архив, 1961, № 2, с. 106.

⁵² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, спр. 18, арк. 2; спр. 69; арк. 16.

⁵³ Вперед, № 4, 1905, 31 (18) янв.

⁵⁴ Пятницький О. А. Избранные воспоминания, статьи. М., 1969, с. 69.

тійних працівників, то з лютого по квітень 1905 р. — 45⁵⁵. Велику роль у цій справі продовжував відігравати женевський центр і в наступні місяці. Лише в травні — липні 1905 р. у Росію, як видно з датованого 2 серпня 1905 р. листа Н. К. Крупської Російському бюро ЦК, було відправлено 42 більшовики і чекали відправки найближчим часом ще 19⁵⁶.

Кадри партії, які здобули підготовку за кордоном напередодні та під час першої російської буржуазно-демократичної революції, становили значний загін загартованих бійців. Серед них — такі відомі партійні діячі, як В. В. Адоратський, М. Е. Бауман, В. Д. Бонч-Бруевич, М. І. Васильєв-Южин, В. В. Воровський, С. І. Гусев, М. М. Ессен, О. М. Ессен, К. С. Єремєєв, Р. С. Землячка, Л. М. Кніпович, Б. М. Кпуняц, П. І. Кулябко, І. Х. Лалаянц, Ф. В. Ленгнік, П. М. Лепешинський, М. М. Литвинов, А. В. Луначарський, М. М. Лядов, В. І. Невський, В. П. Ногін, М. С. Ольмінський, Й. А. Пятницький, О. Д. Стасова, Л. О. Фотієва, С. Г. Шаумян та багато інших. Пройшовши ленінську школу політичного виховання, більшовики-емігранти взяли активну участь у революції 1905—1907 рр., у дальшій боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

В. М. Мороко

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА ЗА БОЛЬШЕВИЗАЦИЮ ЗАГРАНИЧНЫХ ГРУПП
СОДЕЙСТВИЯ РСДРП (1903—1905 гг.)

Резюме

В статье освещаются основные этапы борьбы В. И. Ленина за большевизацию заграничных групп содействия РСДРП после II съезда партии, подчеркивается большое значение заграничной работы большевиков по оказанию эффективной помощи партийным организациям России.

⁵⁵ Третий съезд РСДРП: Протоколы. М., 1959, с. 523—524.

⁵⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 1, спр. 198, арк. 1.

В. І. ЛЕНІН ПРО ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОЇ СВІДОМОСТІ РОСІЙСЬКОГО ПРОЛЕТАРИАТУ

Як відзначалося в історичній літературі, до нинішнього часу недостатньо вивченим залишається питання про формування і розвиток класової свідомості пролетаріату Росії, в тому числі його невід'ємної складової частини — робітничого класу України¹. Для глибокої розробки цієї проблеми велике значення має насамперед опанування ленінської методології її дослідження.

Радянські суспільствознавці зробили вже чимало у справі вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна з таких питань, як роль суб'єктивного фактора в історичному процесі², співвідношення стихійності і свідомості в робітничому русі та ідеологічної діяльності марксистської партії³, розвиток соціальної психології пролетаріату, поширення і утвердження пролетарської ідеології у робітничому русі в Росії⁴, вплив демократичних традицій на формування пролетарської свідомості⁵,

¹ Див., наприклад: Развитие советской исторической науки. 1970—1974. М., 1975, с. 50; Советская историческая наука в 1975—1979 гг. М., 1980, с. 33; Лавренко В. Я., Пушкарева И. М. Изучение истории рабочего класса России. — Вопросы истории, 1981, № 1, с. 33; Лось Ф. Е., Кудлай О. С. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. — УІЖ, 1962, № 5, с. 90—91; Развитие исторической науки на Украине за роки Радянської влади. К., 1973, с. 113 та ін.

² Чагин Б. А. Ленин о роли субъективного фактора в истории. Л., 1967; Карасев В. И. В. И. Ленин о значении субъективного фактора в начальный период первой русской революции. — Вестн. ЛГУ: Экономика, философия, право. 1975. Вып. 4, № 23 та ін.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. М., 1964. Т. 1: История Коммунистической партии Советского Союза. Изд. 5-е. М., 1980, с. 9—68; Ващенко О. О. В. І. Ленін про розвиток класової свідомості пролетаріату. — Питання наукового комунізму. Вид-во КДУ, 1970. Вип. 9; Соснова Г. С. В. І. Ленін о стихійності і сознательності в рабочем движении. — В кн.: Жизненность ленинских идей. Саратов, 1970; Алуф И. А. В. И. Ленин о стихийности и сознательности в рабочем движении. — Вопросы истории КПСС, 1973, № 5; Генієм Леніна народжена: До 70-річчя II з'їзду РСДРП. Вид-во Львівського ун-ту, 1973, с. 15—59; Костин А. Ф. Ленинская концепция истории создания РСДРП и ее буржуазные критики. М., 1973; Начало ленинского этапа в разработке научных основ партийной пропаганды и агитации. 1893—1904 гг. Горький, 1980; Доброхотов В. Я. Разработка В. И. Лениным научных основ партийной пропаганды. М., 1980; В. И. Ленин — теоретик коммунистической пропаганды. М., 1981 та ін.

⁴ Першина З. В. В. І. Ленін про початковий етап робітничого руху в Росії. — Праці Одеського держ. ун-ту: Серія суспільних наук. Вип. 3, т. 150, 1960; Поршнев Б. Ф. Ленінська наука революції та соціальна психологія. — УІЖ, 1966, № 4; Лось Ф. Е. В. И. Ленин как историк рабочего класса. — В кн.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968; його ж. Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату та його ідеології. — УІЖ, 1969, № 9; Полевой Ю. З. В. И. Ленин как историк возникновения русской социал-демократии. — В кн.: В. И. Ленин и историческая наука; его же. Проблемы формирования российского пролетариата и его идеологии в трудах В. И. Ленина. — В кн.: В. И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России. М., 1970; Ленин и история классов и политических партий в России. М., 1970, с. 7—34, 86—113, 120—161; Иванова Н. А. В. И. Ленин о революционной массовой стачке в России. М., 1976 та ін.

⁵ Ястребов Ф. О. В. І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії. — УІЖ, 1958, № 2; Ковальченко И. Д. В. И. Ленин об этапах революционного движения XIX века в России. — Вопросы истории, 1960, № 4; Нечкила М. В. В. И. Ленин как историк революционного движения в России. — Вопросы истории, 1965, № 10; Дмитриченко В. С. В. І. Ленін і соціалістична думка України 70—80-х рр. XIX ст.: Питання методології. — Проблеми філософії: Питання історії філософії. К., 1967. Вип. 5 та ін.

боротьба з впливом буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології на пролетаріат⁶.

У даній публікації автор робить спробу розглянути теоретичні положення В. І. Леніна, які в цілому відображають його концепцію історії формування та розвитку класової свідомості російського пролетаріату.

Розробка цієї проблеми зумовлювалася потребами практики революційного робітничого руху, обставинами і завданнями діяльності марксистської партії і тому стала однією з провідних у творчій діяльності Володимира Ілліча Леніна. Основні положення концепції були сформульовані вже у перших ленінських працях, серед яких надзвичайним багатством думок з даного питання відрізняються «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.), «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» (1895 р.), «Завдання російських соціал-демократів» (1897 р.), «Протест російських соціал-демократів», статті для «Рабочей газеты», «Назадній напрям у російській соціал-демократії», «Про страйки» (усі — 1899 р.), «Що робити?» (1902 р.). У наступні періоди ленінська концепція поглиблювалася далі в результаті ретельного аналізу нового досвіду, набутого пролетаріатом і його партією в ході класової революційної боротьби.

В. І. Ленін розглядав свідомість пролетаріату як суб'єктивний бік його суспільної практики, як складне, діалектично єдине духовне утворення, що перебуває у постійному розвитку, яке відбиває умови його соціального буття і впливає на це буття. Свідомість пролетаріату має складну структуру і різноманітні рівні відображення, співвідношення між якими було неоднаковим на різних етапах її розвитку. Виникаючи як буденне відображення економічних умов існування і повсякденного досвіду життя, знаходячи вияв у суперечливих почуттях, поглядах, настроях, які спочатку мало чим відрізняються від почуттів, поглядів і настроїв інших пригноблених прошарків населення, свідомість пролетаріату поступово набирає притаманних лише даному класу соціально-психологічних рис і, нарешті, піднімається до рівня класової самосвідомості. Зміст останнього поняття було розкрито В. І. Леніним у праці «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». «Класова самосвідомість робітників, — зазначав Володимир Ілліч, — є розуміння робітниками того, що єдиний засіб поліпшити своє становище і добитися свого визволення полягає в боротьбі з класом капіталістів і фабрикантів, які створені великими фабриками і заводами. Далі, самосвідомість робітників означає розуміння того, що інтереси всіх робітників даної країни однакові, солідарні, що вони всі становлять один клас, окремий від усіх інших класів суспільства. Нарешті, класова самосвідомість робітників означає розуміння робітниками того, що для досягнення своїх цілей робітникам треба добиватися впливу на державні справи, як добилися і далі добиваються цього землевласники й капіталісти»⁷. Поняття «класова самосвідомість робітників», по суті, збігається у В. І. Леніна з такими поняттями, як «соціал-демократична свідомість», «соціалістична свідомість», «класова політична свідомість»⁸.

У ленінських працях переконливо показано, що зачатки класової свідомості — розуміння протилежності інтересів робітників і капіталістів, небажання миритися з своїм важким становищем, уявлення про страйк як засіб боротьби за поліпшення умов життя, почуття солідарності, прагнення робітників до об'єднання — виробляються буденною

⁶ Донской В. М. В. И. Ленин о двух тенденциях в рабочем движении: марксистской, революционной и оппортунистической, буржуазной. — В кн.: Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма. М., 1966; Нагорна Л. П. Ленінські принципи боротьби проти буржуазної ідеології. — УІЖ, 1980, № 4 та ін.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 99.

⁸ Див.: Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 8, 16, 29, 36—37, 74 та ін.

боротьба з впливом буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології на пролетаріат⁶.

У даній публікації автор робить спробу розглянути теоретичні положення В. І. Леніна, які в цілому відображають його концепцію історії формування та розвитку класової свідомості російського пролетаріату.

Розробка цієї проблеми зумовлювалася потребами практики революційного робітничого руху, обставинами і завданнями діяльності марксистської партії і тому стала однією з провідних у творчій діяльності Володимира Ілліча Леніна. Основні положення концепції були сформульовані вже у перших ленінських працях, серед яких надзвичайним багатством думок з даного питання відрізняються «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.), «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» (1895 р.), «Завдання російських соціал-демократів» (1897 р.), «Протест російських соціал-демократів», статті для «Рабочей газеты», «Назадній напрям у російській соціал-демократії», «Про страйки» (усі — 1899 р.), «Що робити?» (1902 р.). У наступні періоди ленінська концепція поглиблювалася далі в результаті ретельного аналізу нового досвіду, набутого пролетаріатом і його партією в ході класової революційної боротьби.

В. І. Ленін розглядав свідомість пролетаріату як суб'єктивний бік його суспільної практики, як складне, діалектично єдине духовне утворення, що перебуває у постійному розвитку, яке відбиває умови його соціального буття і впливає на це буття. Свідомість пролетаріату має складну структуру і різноманітні рівні відображення, співвідношення між якими було неоднаковим на різних етапах її розвитку. Виникаючи як буденне відображення економічних умов існування і повсякденного досвіду життя, знаходячи вияв у суперечливих почуттях, поглядах, настроях, які спочатку мало чим відрізняються від почуттів, поглядів і настроїв інших пригнічених прошарків населення, свідомість пролетаріату поступово набирає притаманних лише даному класу соціально-психологічних рис і, нарешті, піднімається до рівня класової самосвідомості. Зміст останнього поняття було розкрито В. І. Леніним у праці «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». «Класова самосвідомість робітників, — зазначав Володимир Ілліч, — є розуміння робітниками того, що єдиний засіб поліпшити своє становище і добитися свого визволення полягає в боротьбі з класом капіталістів і фабрикантів, які створені великими фабриками і заводами. Далі, самосвідомість робітників означає розуміння того, що інтереси всіх робітників даної країни однакові, солідарні, що вони всі становлять один клас, окремий від усіх інших класів суспільства. Нарешті, класова самосвідомість робітників означає розуміння робітниками того, що для досягнення своїх цілей робітникам треба добиватися впливу на державні справи, як добилися і далі добиваються цього землевласники й капіталісти»⁷. Поняття «класова самосвідомість робітників», по суті, збігається у В. І. Леніна з такими поняттями, як «соціал-демократична свідомість», «соціалістична свідомість», «класова політична свідомість»⁸.

У ленінських працях переконливо показано, що зачатки класової свідомості — розуміння протилежності інтересів робітників і капіталістів, небажання миритися з своїм важким становищем, уявлення про страйк як засіб боротьби за поліпшення умов життя, почуття солідарності, прагнення робітників до об'єднання — виробляються буденною

⁶ Донской В. М. В. И. Ленин о двух тенденциях в рабочем движении: марксистской, революционной и оппортунистической, буржуазной. — В кн.: Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма. М., 1966; Нагорна Л. П. Ленінські принципи боротьби проти буржуазної ідеології. — УІЖ, 1980, № 4 та ін.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 99.

⁸ Див.: Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 8, 16, 29, 36—37, 74 та ін.

свідомістю пролетаріату в процесі розвитку робітничого руху⁹. Проте, відбиваючи протилежність інтересів робітників і капіталістів, буденна свідомість не може сама виробити уявлення про їх принципову непримиренність, про шляхи і кінцеву мету революційної боротьби. Тому В. І. Ленін не раз підкреслював, що вирішальна роль у формуванні і розвитку класової самосвідомості робітників належить партії, озброєній марксистською теорією («робітничий соціалізм», «науковий соціалізм», «соціал-демократизм»)¹⁰.

На думку В. І. Леніна, до теоретичного рівня свідомості, в основу якої покладено глибокі наукові знання, могла піднятися численно невелика частина пролетаріату — «...робітники-передовики, яких висуває всякий робітничий рух, робітники, які вміють злобувати повне довір'я робітничих мас, робітники, які присвячують себе цілковито справі освіти й організації пролетаріату, робітники, які цілком свідомо сприймають соціалізм і які навіть самостійно виробляли соціалістичні теорії»¹¹. Представники робітничого класу, які опанували марксистську теорію, поповнювали ряди керівників соціал-демократичного робітничого руху. «...Було б маніловщиною і «хвостизмом» думати, що коли-небудь майже весь клас або весь клас спроможний, при капіталізмі, піднятися до свідомості й активності свого передового загону, своєї соціал-демократичної партії»¹², — застерігав Володимир Ілліч Ленін. Смысл утворення і діяльності партії й полягав у тому, щоб «...внести в стихійний робітничий рух певні соціалістичні ідеали, зв'язати його з соціалістичними переконаннями, які повинні стояти на рівні сучасної науки, зв'язати його з систематичною політичною боротьбою за демократію, як засіб здійснення соціалізму, одним словом, злити цей стихійний рух в одно нерозривне ціле з діяльністю *революційної партії*»¹³. Отже, процес формування і розвитку класової самосвідомості робітників полягав як в опануванні марксистської теорії передовими представниками робітничого класу, так і в перетворенні за допомогою партії основних ідей наукового соціалізму в структурний елемент масової свідомості пролетаріату.

Формування класової свідомості російських робітників В. І. Ленін розглядав у тісному і нерозривному зв'язку з розвитком їх класової боротьби. Тяжкі умови праці та життя, жорстока експлуатація породжували у робітничого класу невизначене усвідомлення свого пригнічення і рабського стану й разом з цим бажання помститися капіталістам¹⁴. Цьому відправному пункту у процесі формування пролетарської свідомості відповідала й боротьба, яка знаходила свій вияв у окремих повстаннях, руйнуванні приміщень, машин тощо. «Це була *перша*, початкова форма робітничого руху, — зазначав В. І. Ленін, — і вона була необхідна тому, що ненависть до капіталіста завжди і скрізь була першим поштовхом до пробудження в робітниках прагнення захистити себе»¹⁵. Відсутність особливих інтересів, зв'язаних з приватною власністю, спільна праця у великому машинному виробництві, спільне обговорення своїх нужд, постійне перекидання робітників з фабрики на фабрику, які переконували в однаковості експлуатації на всіх підприємствах, розвивали в пролетарів почуття солідарності, спільності своїх

⁹ Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне збір. творів, т. 2, с. 99—102; Про страйки, т. 4, с. 276—285; Що робити?, т. 6, с. 28—29; Промова на III Всеросійському з'їзді робітників текстильної промисловості 19 квітня 1920 р., т. 40, с. 301—302.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне збір. творів, т. 2, с. 82, 99—103; Що робити?, т. 6, с. 24, 29, 37 та ін.

¹¹ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 4, с. 257.

¹² Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. — Повне збір. творів, т. 8, с. 236.

¹³ Ленін В. І. Наше найближче завдання. — Повне збір. творів, т. 4, с. 181.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне збір. творів, т. 2, с. 99.

¹⁵ Там же.

інтересів. Воно становило суб'єктивну передумову переходу до страйку як основної форми боротьби за поліпшення свого економічного становища. Розкриваючи значення страйкової боротьби в процесі формування класової свідомості пролетаріату, В. І. Ленін вказував, що «...страйки привчають робітників до об'єднання, страйки показують їм, що тільки спільно можуть вони вести боротьбу проти капіталістів, страйки навчають робітників думати про боротьбу всього робітничого класу проти всього класу фабрикантів і проти самовладного, поліцейського уряду»¹⁶. Розвиток цієї форми боротьби зумовив пробудження у робітників інтересу до ідей революційного перетворення суспільства, їх стихійне прагнення і схильність до соціалістичної теорії¹⁷. Такі риси соціальної психології пролетаріату значною мірою виявилися вже у 70-х роках XIX ст. і знайшли відображення в документах і діяльності перших пролетарських організацій в Росії, в духовному розвитку і революційній боротьбі передових робітників.

Охарактеризовані нами зміни, що відбувалися в буденній свідомості пролетаріату, були в числі тих суб'єктивних факторів, які значно сприяли поширенню серед робітників марксистської ідеології. Нехтуючи цим, буржуазні фальсифікатори твердять, що нібито комуністична партія стоїть поза робітничим рухом і «нав'язує» соціалістичну ідеологію пролетаріату, а також розглядають внесення ідей наукового соціалізму у свідомість робітників як насилля над їх волею¹⁸. Аналогічні судження висловлюють українські буржуазні націоналісти, які силкуються довести відсутність передумов для поширення марксизму і появи більшовицьких організацій на Україні, зображують більшовиків на Україні як інонаціональну силу, що привнесена ззовні¹⁹. В основу сучасних фальсифікаторських спотворень процесу формування і розвитку класової свідомості російського пролетаріату покладено створену ще «економістами» та меншовиками «концепцію» непідготовленості пролетаріату до сприйняття соціал-демократичних ідей, незрілості та відсталості робітничого руху в Росії. Викриваючи неспроможність цієї «концепції», В. І. Ленін у своїх працях не раз повертався до історії боротьби російського пролетаріату в 70-х роках XIX ст. Він рішуче відкидав твердження, нібито робітничий рух в той час зводився тільки до страйків і легальних товариств. «Та це ж пряма *неправда!* Російський робітничий рух, — писав Володимир Ілліч у 1899 р., — уже 20 років тому заснував ширшу організацію, висунув ширші завдання...»²⁰. На підтвердження цього факту він вказував на висування вимоги політичної свободи першими пролетарськими організаціями Росії²¹ (після реакції 80-х років пролетаріат не раз висував таку ж вимогу в 90-х роках), на діяльність робітників-революціонерів П. Алексеєва, С. Халтуріна, яким «...доступні політичні завдання в найбільш справжньому, в найбільш практичному розумінні цього слова, доступні саме тому і остільки, оскільки їх палка проповідь зустрічає відгук у масі, яка стихійно пробуджується, оскільки їх кипуча енергія підхоплюється і підтримується енергією революційного класу»²². До актів політичної боротьби, що часто здійсню-

¹⁶ Ленін В. І. Про страйки. — Повне збір. творів, т. 4, с. 283.

¹⁷ Див.: Там же, с. 281—282.

¹⁸ Див.: Матвєєв Р. Ф. Фальсифікація ленинських ідей о внесенні соціалістического сознания в рабоче движение. — Вопросы истории КПСС, 1981, № 6, с. 109—110, 112, 114, 115—116.

¹⁹ Див.: Шморгу́н П. М. История большевистских организаций Украины в трудах В. И. Ленина. — В кн.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, с. 214, 215; Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС. К., 1975, с. 17, 31; Романовський М. В., Шморгу́н П. М. Неспроможність буржуазних кошершій історії! більшовицьких організацій України дожовтневого періоду. — УІЖ, 1976, № 10, с. 41 та ін.

²⁰ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 4, с. 233.

²¹ Там же, с. 235.

²² Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 100.

валися стихійно, проте свідчили про зрілість російського пролетаріату, В. І. Ленін відносив масове поширення закликів, у яких «картається уряд», розправи своїми засобами з надто зарозумілими поліцаями та солдатами, визволення силою своїх заарештованих товаришів, вуличні сутички з поліцією і військами, участь протягом більш як 20 років «найкращих, найрозвиненіших і найчесніших та найсміливіших товаришів» у революційних гуртках і організаціях²³. Володимир Ілліч особливо підкреслював, що прагнення робітників до політичної боротьби виявилось у різночинській період визвольного руху, що «...російські соціалісти (народники. — О. П.) помилково вважали тоді політичну боротьбу відступом від соціалізму»²⁴. Перших російських робітників-революціонерів він називав великими діячами робітничої демократії²⁵. Відомо, що народників В. І. Ленін характеризував як представників селянської демократії. Це, як слушно зауважив радянський дослідник Ю. З. Полевой, зобов'язує істориків бачити відмінність між ідеологами робітничої демократії та ідеологами селянської демократії навіть тоді, коли пролетарсько-демократичний напрям виявив лише тенденцію до виділення, проте ще не міг відокремитися з народницької течії²⁶.

Вказуючи на наявність суб'єктивних передумов для проникнення соціалістичної ідеології в масову свідомість робітників, Володимир Ілліч разом з тим спростував тезу «економістів» про те, що «...чисто робітничий рух сам по собі може виробити і виробити собі самостійну ідеологію...»²⁷. Він підкреслював, що класовий інтерес примушує пролетарів думати над умовами свого визволення, робить їх сприйнятливими до наукового соціалізму. «Але соціалізм, будучи ідеологією класової боротьби пролетаріату, підлягає загальним умовам виникнення, розвитку і зміцнення ідеології, тобто він ґрунтується на всьому матеріалі людського знання, передбачає високий розвиток науки, вимагає наукової роботи і т. д. і т. д. У класову боротьбу пролетаріату, яка стихійно розвивається на ґрунті капіталістичних відносин, соціалізм *вносять ідеологи*»²⁸. Аналізуючи досвід міжнародного робітничого руху, В. І. Ленін дійшов висновку про те, що «...виключно своїми власними силами робітничий клас спроможний виробити лише свідомість тред-юніоністську...»²⁹.

Важливим явищем 80-х — першої половини 90-х років XIX ст. були поява і збільшення числа російських соціал-демократів, зокрема «робітничої інтелігенції». В. І. Ленін з гордістю визнавав той факт, що «...серед робітників виділяються справжні герої, які — незважаючи на неподобну обстановку свого життя, незважаючи на отупляючу каторжну роботу на фабриці, — знаходять в собі стільки характеру й сили волі, щоб учитись, учитись і учитись і виробляти з себе свідомих соціал-демократів, «робітничу інтелігенцію»³⁰. Володимир Ілліч підкреслював велику роль поширення творів основоположників наукового соціалізму, впливу робітничого і соціалістичного руху Західної Європи, насамперед І Інтернаціоналу та Паризької Комуни, для зародження російської соціал-демократії. Високо оцінював він також діяльність групи «Визволення праці» і перших марксистських гуртків по розповсюдженню марксизму в Росії.

²³ Ленін В. І. З приводу «Profession de foi». — Повне збір. творів, т. 4, с. 300.

²⁴ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 4, с. 235.

²⁵ Ленін В. І. Раніше і тепер. — Повне збір. творів, т. 22, с. 69.

²⁶ Полевой Ю. З. В. И. Ленин как историк возникновения российской социал-демократии, с. 178—179.

²⁷ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 36.

²⁸ Ленін В. І. Лист «Північному союзові РСДРП». — Повне збір. творів, т. 6, с. 340.

²⁹ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 29.

³⁰ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 4, с. 257.

Проте до середини 90-х років науковий соціалізм і робітничий рух існували в Росії окремо один від одного. Тому навіть страйки 90-х років, які показали «далеко більше проблісків свідомості», ніж страйки 70-х років, В. І. Ленін характеризував як боротьбу тред-юніоністську. Ці страйки «...знаменували пробудження антагонізму робітників і хазяїв, але у робітників не було, та й бути не могло свідомості непримиренної протилежності їх інтересів усьому сучасному політичному і суспільному ладові, тобто свідомості соціал-демократичної»³¹. Початок процесу злиття соціалізму з робітничим рухом було покладено діяльністю Петербурзького, а слідом за ним Київського та інших «Союзів боротьби за визволення робітничого класу». Реальним втіленням цього злиття стала утворена під керівництвом В. І. Леніна Російська соціал-демократична робітнича партія — партія нового типу.

Необхідною передумовою створення марксистської партії в Росії став ідейний розгром легальних марксистів та «економістів», які насаджували в робітничому русі ідеї буржуазного лібералізму. Розгром «економізму» було завершено в 1902 р. книгою В. І. Леніна «Що робити?». У цій праці Володимир Ілліч показав, що соціалістична ідеологія в умовах капіталістичного суспільства може одержати переважаюче поширення серед робітничого класу даної країни і зберегти своє верховенство «...тільки шляхом неухильної боротьби з усіма іншими ідеологіями»³².

Керуючись важливим марксистським положенням про інтернаціональний характер боротьби робітничого класу, а також враховуючи багатонаціональний склад пролетаріату Росії, В. І. Ленін постійно звертав увагу на такий важливий аспект соціалістичного виховання пролетаріату, як його інтернаціональне виховання. «Національне питання вимагає ясної постановки і розв'язання з боку всіх свідомих робітників»³³, — писав він у статті «Робітничий клас і національне питання». В. І. Ленін закликав партію давати рішучу відсіч будь-яким спробам поширити в рядах пролетаріату як шовіністичну, великодержавну ідеологію, так і націоналістичну ідеологію буржуазії пригноблених націй. Йому належить величезна заслуга у викритті націоналістичних устремлень української буржуазії³⁴. Тісне спілкування російських та українських робітників В. І. Ленін вважав фактором, що безумовно впливає прогресивно на процес формування і розвитку їх класової свідомості, оскільки воно ламало національну обмеженість, сприяло запозиченню передових ідей³⁵.

Соціалістичну пропаганду і агітацію, що їх здійснювала марксистська партія, В. І. Ленін вважав головним засобом формування і розвитку класової свідомості пролетаріату³⁶. Разом з тим він відзначав, що для підтримки партії робітничими масами однієї пропаганди, однієї агітації недостатньо. Для цього необхідний свій політичний досвід мас. «...Не може бути ніякого політичного виховання, — підкреслював Володимир Ілліч, — поза політичною боротьбою і політичними діями»³⁷. До числа найважливіших політичних подій, що стали своєрідними шаблями зростання соціалістичної свідомості російського пролетаріату, він відносив Харківську маївку 1900 р., Ростовську політичну

³¹ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 29.

³² Там же, с. 39.

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 144.

³⁴ Див.: Сербей В. Г. Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення. — УІЖ, 1966, № 3; его ж. Борьба В. И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины. — В кн.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 124, 125, 126.

³⁶ Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів. — Повне збір. творів, т. 2, с. 427.

³⁷ Ленін В. І. З приводу «Profession de foi». — Повне збір. творів, т. 4, с. 299.

демонстрацію 1902 р. і загальний політичний страйк на півдні Росії 1903 р.³⁸

Ніби підводячи підсумок процесу розвитку пролетарської свідомості і багаторічній боротьбі представників марксистського напрямку з буржуазними та дрібнобуржуазними противниками, В. І. Ленін напередодні першої російської революції писав: «Робота соціал-демократії протягом останніх десяти років і уроки робітничого руху за цей час принесли свої плоди, розливши ідеї соціалізму і політичної боротьби по найширших каналах. Пролетаріат показує на ділі, що на арені політичного руху в Росії не дві сили (самодержавство і буржуазне суспільство), як малодушно ладні були думати деякі. Пролетаріат показує нам справді високі форми мобілізації революційних класових сил; мобілізація приймає, зрозуміло, не до другорядних маніфестацій в якій-небудь міській думі, а до масових рухів на зразок ростовської демонстрації і південних страйків 1903 року. І ця нова і вища мобілізація революційних сил пролетаріату семимильними кроками наближає нас до ще рішучішого, ще свідомішого виступу його на бій з самодержавством!»³⁹

Виступ російського пролетаріату як гегемона буржуазно-демократичної революції дає підстави твердити, що формування його класової свідомості в основному завершилося напередодні першої російської революції. Саме в цьому полягає величезне історичне значення періоду 1895—1904 рр. Ось як писав про це В. І. Ленін: «Довгий період підготовки сил пролетаріату, виховання і організації його передував тим виступам сотень тисяч робітників, які завдали смертельних ударів старому самодержавству в Росії. Довга, невидна робота керівництва всіма проявами класової боротьби пролетаріату, робота по створенню міцної, витриманої партії передувала вибухові справді масової боротьби і забезпечила умови для перетворення цього вибуху в революцію»⁴⁰.

Разом з тим вождь російського пролетаріату вказував на відмінності, що зберігалися й на той час між свідомістю передових і відсталих верств робітників⁴¹. Значення першої російської революції, новизна ситуації, створеної нею, якраз і полягала в тому, що склалися небачені раніше умови і можливості для політичного, соціалістичного виховання найширших пролетарських мас. В березні 1905 р. В. І. Ленін відзначав, що рівень політичної освіченості «гігантськи підвищився»⁴², у листопаді — що пролетаріат вже «...довів на ділі свою готовність до боротьби і своє вміння боротися солідарно, витримано, за ясно усвідомлені цілі, боротися в чисто соціал-демократичному дусі...»⁴³. А в грудні 1906 р. він зміг зробити висновок, що робітники «...всі в масі тягнуть тепер до соціал-демократії»⁴⁴. Аналіз змісту ленінських праць дає змогу розглядати революцію 1905—1907 рр. як завершальний період формування класової свідомості російського пролетаріату з точки зору перетворення його з «класу в собі» в «клас для себе». В цілому ж процес революційного розвитку робітничого класу, в тому числі й розвитку його свідомості, безперервний. Зокрема, він продовжував здійснюватися, охоплюючи дедалі ширші верстви пролетаріату, й після першої російської революції.

³⁸ Див.: Ленін В. І. Передмова до брошури «Травневі дні у Харкові». — Повне збір. творів, т. 4, с. 348; Нові події і старі питання, т. 7, с. 58, 59; Самодержавство і пролетаріат, т. 9, с. 128.

³⁹ Ленін В. І. Петербурзький страйк. — Повне збір. творів, т. 9, с. 168 — 169.

⁴⁰ Ленін В. І. Революція і контрреволюція. — Повне збір. творів, т. 16, с. 116—117.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Замітки публіциста. — Повне збір. творів, т. 16, с. 55—56; Доловідь про революцію 1905 року, т. 30, с. 289, 290, 295.

⁴² Ленін В. І. Нові завдання і нові сили. — Повне збір. творів, т. 9, с. 288.

⁴³ Ленін В. І. Про реорганізацію партії. — Повне збір. творів, т. 12, с. 80.

⁴⁴ Ленін В. І. Політичне становище і завдання робітничого класу. — Повне збір. творів, т. 14, с. 191.

Таким чином, в працях В. І. Леніна чітко визначені метод, проблематика і періодизація даного питання, міститься всебічна оцінка найважливіших подій, зв'язаних з процесом формування і розвитку класової свідомості російського пролетаріату, розкривається суть цього процесу. Сукупність ленінських теоретичних положень, оцінок і висновків дає змогу відобразити цілісну картину становлення пролетарської свідомості в Росії. Концепція В. І. Леніна, що розроблена на російському ґрунті, а також з урахуванням досвіду світового комуністичного руху, постає у його творах як вчення інтернаціональне. Використання основних методологічних принципів цієї концепції в конкретно-історичних дослідженнях проблем формування й розвитку пролетарської свідомості буде сприяти розв'язанню поставленого XXVI з'їздом КПРС завдання узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху⁴⁵.

О. Н. Полушина

В. И. ЛЕНИН О ФОРМИРОВАНИИ КЛАССОВОГО СОЗНАНИЯ
РОССИЙСКОГО ПРОЛЕТАРИАТА

Резюме

В статье автор рассматривает теоретические положения В. И. Ленина, связанные с вопросом формирования и развития классового сознания российского пролетариата. В ней подчеркивается непреходящее значение для советских обществоведов ленинской методологии изучения данной проблемы.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 171.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ), О. М. ВОВЧОК (Одеса),
В. М. СОКОЛОВ (Одеса)

ПРАЦІ В. І. ЛЕНІНА В БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ПРЕСІ УКРАЇНИ (1917—1923 рр.)

Нещодавно народи нашої Батьківщини, братніх країн соціалізму, все прогресивне людство планети відзначили 112-у річницю з дня народження В. І. Леніна. «Титан наукової думки і справді народний вождь, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці»¹.

Діяльність В. І. Леніна, його вчення і праці справили величезний вплив на хід розвитку всього людства. Саме тому кожний новий факт чи подія, пов'язані з ім'ям і титанічною роботою великого вождя, розповсюдженням його геніальних творів викликають глибокий інтерес у радянських дослідників. У перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, захисті і зміцненні Радянської влади знайшли яскраве втілення животворні ідеї марксизму-ленінізму, що оволодівали масами, перетворювались у могутню й нездоланну матеріальну силу. Саме тому дальше вивчення питання про публікацію в більшовицькій пресі України перших років Радянської влади геніальних ленінських праць має важливе наукове і політичне значення.

Вчені нашої республіки вже багато зробили у справі висвітлення даного питання. Так, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було видано бібліографічний покажчик, підготовлений колективом авторів під редакцією професора П. М. Шморгуна². Активно велася розшуки і бібліографування публікацій творів В. І. Леніна, вміщених у більшовицькій пресі України досліджуваного періоду в останнє десятиріччя³. З'явилася також перша історіографічна праця, в якій глибоко проаналізовано стан вивчення питання про розповсюдження ленінських праць у період підготовки і проведення Великого Жовтня на Україні⁴.

За останніми, неповними даними в більшовицьких газетах України лише з 26 жовтня 1917 р. до кінця лютого 1918 р. було здійснено більше 200, за 1920 р. — близько 500, а за 1921—1923 рр. — понад 600 публікацій творів В. І. Леніна, надрукованих повним текстом, скорочено, або ж у вигляді викладу.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 3.

² Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Харків, 1971.

³ Солдатенко В. Ф. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень — грудень 1917 р.). — УІЖ, 1972, № 4, с. 54—59; Гошуляк І. Л. Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р. — УІЖ, 1974, № 4, с. 52—57; Вовчок О. М., Беляєва П. Х. Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.) — УІЖ, 1975, № 1, с. 109—113; Гошуляк І. Л., Солдатенко В. Ф., Беляєва П. Х., Вовчок О. М. Публікації творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України в перші роки Радянської влади. — УІЖ, 1977, № 4, с. 43—57; Гошуляк І. Л. До питання про публікацію творів В. І. Леніна у партійно-радянській періодичній пресі України (1919—1920 рр.). — УІЖ, 1978, № 4, с. 117—120 та ін.

⁴ Корольов Б. І. Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня. — УІЖ, 1975, № 7, с. 121—131.

В періодичній пресі республіки, в тому числі й на сторінках «Українського історичного журналу» неодноразово наголошувалося на необхідності підготовки і випуску спеціальних довідкових видань — покажчиків про наявність у бібліотеках та архівних сховищах газет, які видавалися в перші роки Радянської влади на Україні. Відрадно, що такі покажчики почали з'являтися⁵.

Нещодавно у видавництві «Наукова думка» вийшла з друку цікава праця, присвячена дослідженню джерелознавчого аспекту такого дуже поширеного в перші роки Радянської влади виду більшовицької преси, як листівки⁶. Цінним є те, що автор виділила спеціальний розділ, в якому аналізуються питання про публікації творів В. І. Леніна в листівках більшовицьких організацій України періоду іноземної інтервенції та громадянської війни.

Окремо варто спинитися на характеристиці стану вивчення такого важливого виду більшовицької періодики досліджуваного періоду, як журнали. По суті він ще не став об'єктом джерелознавчого аналізу, а тому й невідно, що досліджений в українській історико-партійній історіографії найменше.

Дальше вивчення більшовицької періодики 1917—1923 рр. дало змогу виявити ряд нових публікацій творів В. І. Леніна. Нижче наводиться список ленінських праць, виявлених авторами у газетах і журналах України досліджуваного періоду.

НОВІ ДАНІ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА В БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ПРЕСІ УКРАЇНИ (1917—1923 рр.) *

Публікації ленінських творів у газетах України

1917 р.

Листопад. «Голос пролетарія» (Орган Одесского комітету РСДРП(б)): 29 листопада — Проект декрета о праве отзыва (З деякими змінами наприкінці тексту) (т. 35, с. 102—103).

Грудень. «Голос пролетарія» (Одеса): 6 грудня — Телеграммы. Всем. Срочно. По радиотелефону Центральной раде. Киев. Всем Советам армейских комитетов (З деякими скороченнями) (т. 35, с. 137—139).

«Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» (Одеса): 9 грудня — Заседание Центрального Исполнительного Комитета 1 декабря 1917 г. (т. 35, с. 132).

1918 р.

Лютий. «Известия» (Одеса): 26 лютого — Телеграмма. Сообщение Центрофлота. Радиограмма. (т. 35, с. 364); Воззвание Совета Народных Комиссаров (т. 35, с. 343—344).

Березень. «Голос пролетарія» (Одеса): 12 березня — Отчет Ленина в ЦИК Советов (т. 36, с. 3—25).

1919 р.

Березень. «Звезда» (Орган Екатеринославского губкома КП(б)У): 25 березня — Вопросы программы (т. 38, с. 169—179).

Квітень. «Голос красноармейца» (Издание политотдела штаба 1-й Заднепровской дивизии): 15 квітня — От победы к победе. Тов. Ленин

⁵ Газети Радянської України 1917—1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. К., 1979 та ін.

⁶ Дмитрієнко М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело. К., 1980.

* Публікації наводяться під тими назвами, під якими друкувалися в періодичній пресі. Посилання даються по Повному зібранню творів В. І. Леніна.

о текущем положении (т. 38, с. 269—281); 23 квітня — Вести отовсюду. Речь тов. Ленина (т. 38, с. 300—305).

Червень. «Голос красноармейца»: 1 червня — Тов. Ленин о Венгерской революции (т. 38, с. 372—376).

1920 р.

Січень. «Вечерняя газета Роста» (Київ): 13 січня — Телеграмма тов. Ленина (т. 51, с. 333—334).

«Красная Армия» (Орган Политуправления Реввоенсовета Н-ской армии): 13 січня — Письмо Ленина к рабочим и крестьянам Украины (Продолжение следует) (т. 40, с. 39—45); 14 січня — Письмо Ленина к рабочим и крестьянам Украины (Окончание) (т. 40, с. 39—45).

Лютий. «Красная Армия»: 15 лютого — Речь Ленина (т. 40, с. 121—123).

Квітень. «Красная Армия»: 7 квітня — Заключительная речь тов. Ленина (т. 40, с. 266—271).

Травень. «Одесский коммунист»: 9 травня — Речь Ленина на Всероссийском съезде текстильщиков (т. 40, с. 300—306).

Грудень. «Вісті — Известия» (Одеса): 15 грудня — Среди газет. Иностраный капитал и Советская Россия (т. 42, с. 40—43).

«Красный Крым» (Орган Крымревкома и облисполкома РКП): 25 грудня — Доклад тов. Ленина (т. 42, с. 122—154).

1921 р.

Січень. «Вісті» (Орган Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та бюро КП(б)У): 5 січня — Восьмий Всероссийский з'їзд Рад. Доклад т. Ленина (т. 42, с. 122—154); 6 січня — Восьмий Всероссийский з'їзд Рад. (Продовження. Промова тов. Ленина). (т. 42, с. 122—154).

«Всероссийская кочегарка» (Орган Донецкого губисполкома и губпарткома КП(б)У): 4 січня — Восьмой Всероссийский съезд Советов (т. 42, с. 122—154).

«Невозможник» (Орган Кременчуцького губкому КП(б)У): 1 січня — Доклад тов. Ленина на 8-му Всероссийскому з'їзді Рад. (Закінчення) (т. 42, с. 122—154).

«Пролетарий» (Орган Харьковського губисполкома): 7 січня — Письмо тов. Ленина к рабочим Красной Пресни (т. 42, с. 193—194).

«Укроста» (Пирятин): 3 січня — Из речи т. Ленина (т. 42, с. 122—154).

Березень. «Більшовик» (Видання політсекції Правобережжя і Київського губкому КП(б)У): 2 березня — Відповідь тов. Ленина (т. 42, с. 338); 16 березня — Промова тов. Ленина на 10-му з'їзді Комуністичної партії (т. 43, с. 6—29); 17 березня — Промова тов. Ленина на 10-му з'їзді Комуністичної партії (т. 43, с. 6—29); 18 березня — Тов. Ленин про натуральний податок (т. 43, с. 50—64); 20 березня — 10-й з'їзд Комуністичної партії (т. 43, с. 65—74); 23 березня — Тов. Ленин про заміну розкладки продподатком (т. 43, с. 50—64).

«Вісті» (Кам'янець-Подільський): 23 березня — 10-й з'їзд Комуністичної партії. Промова тов. Ленина (т. 43, с. 6—29); 25 березня — Тов. Ленин про натуральний податок (т. 43, с. 50—64); 29 березня — 10-й з'їзд Комуністичної партії. Остання промова т. Ленина (т. 43, с. 65—74).

«Всероссийская кочегарка»: 26 березня — Натуральный налог (т. 43, с. 50—64).

«Голос праці» (Стінна газета Кам'янець-Подільського райвідділу Укроста): 29 березня — 10-й з'їзд Комуністичної партії (3 промови тов. Ленина) (т. 43, с. 50—64); 31 березня — X-й з'їзд Комуністичної партії (3 промови тов. Ленина) (т. 43, с. 50—64).

«Пролетарий» (Харків): 28 травня — Продовольственный налог (Речь тов. Ленина на Всероссийском партийном совещании) (Продолжение следует) (т. 43, с. 277—292); 29 травня — Конференция РКП. Доклад тов. Ленина (Окончание) (т. 43, с. 277—292).

Червень. «Більшовик» (Київ): 1 червня — Промова тов. Леніна (т. 43, с. 293—307); 3 червня — Тов. Ленін про харчовий податок (Далі буде) (т. 43, с. 277—292); 4 червня — Тов. Ленін про харчовий податок (Продовження) (т. 43, с. 277—292); 7 червня — Тов. Ленін про харчовий податок (Далі буде) (т. 43, с. 293—307); 8 червня — Тов. Ленін про харчовий податок (Кінець) (т. 43, с. 293—307); Тов. Ленін до комуністів Кавказу (т. 43, с. 180—182); 18 червня — Про харчовий податок (Далі буде) (т. 43, с. 187—224); 19 червня — Про харчовий податок (Далі буде) (т. 43, с. 187—224); Промова т. Леніна на Всеросійській харчовій нараді (т. 43, с. 323—332); 22 червня — Про харчовий податок (Продовження) (т. 43, с. 187—224); 23 червня — Про харчовий податок (Продовження. Далі буде) (т. 43, с. 187—224); 24 червня — Про харчовий податок (Продовження. Далі буде) (т. 43, с. 187—224); 25 червня — Про харчовий податок (Продовження. Далі буде) (т. 43, с. 187—224); 26 червня — Про харчовий податок (Кінець) (т. 43, с. 187—224); 30 червня — Промова т. Леніна на Всеросійській харчовій нараді (Далі буде) (т. 43, с. 323—332).

«Вісті Білоцерківщини»: 1 червня — Продподаток, селянське господарство і промисловість (т. 43, с. 131—145); 14 червня — Экономическое усиление мелкой буржуазии и интересы социализма (т. 43, с. 65—74).

«Вісті» (Тараща): 12 червня — Всероссийская партийная конференция (т. 43, с. 308—310).

«Вісті» (Умань): 2 червня — Промова тов. Леніна на Всеросійській партійній конференції (т. 43, с. 277—292).

«Всероссийская кочегарка»: 1 червня — Всероссийская партийная конференция. Речь тов. Ленина (т. 43, с. 293—307).

«Вісті — Известия» (Одеса): 7 червня — Письмо т. Ленина к коммунистам Кавказа (т. 43, с. 180—182).

«Вісті» (Кам'янець-Подільський): 14 червня — Відозва т. Леніна до комуністів Кавказу (т. 43, с. 180—182).

«Известия» (Кременчук): 25 червня — Речь т. Ленина на 3-м Всероссийском продовольственном совещании (т. 43, с. 323—332).

«Клич труда» (Київ): 18 червня — Всероссийское продовольственное совещание. Речь тов. Ленина (т. 43, с. 323—332).

«Красная Армия»: 1 червня — Экономическое усиление мелкой буржуазии и интересы социализма (Из брошюры «О продналоге») (т. 43, с. 187—224); 7 червня — Что советует тов. Ленин местным работникам (т. 43, с. 245—269); 19 червня — Всероссийское продсовещание. Речь тов. Ленина (т. 43, с. 323—332).

«Наш путь» (Орган Сосницького уисполкома и упаркома): 1 червня — От «военного коммунизма» через местный оборот к социалистическому продуктообмену (т. 43, с. 187—224).

«Незаможник» (Орган Радомышльського уездвкома): 4 червня — Тов. Ленін про наші завдання (т. 43, с. 277—292); 18 червня — Лист т. Леніна до комуністів Кавказу (т. 43, с. 180—182).

«Незаможний» (Кременчук): 26 червня — Про харчовий податок (т. 43, с. 187—224); 28 червня — Про харчовий податок (Продовження) (т. 43, с. 187—224); 30 червня — Про харчовий податок (Продовження) (т. 43, с. 187—224).

«Пламя труда» (Харків): 6 червня — Т. Ленин — коммунистам Кавказа (т. 43, с. 180—182).

«Пролетарий» (Харків): 19 червня — Речь тов. Ленина на Всероссийском продсовещании (т. 43, с. 323—332).

«Серп і молот» (Орган Олександрійського упарткому і виконкому):

2 червня — Продподаток, сільське господарство і промисловість (т. 43, с. 131—145); 23 червня — Перегляд згоди (т. 43, с. 50—64).

Липень. «Більшовик» (Київ): 1 липня — Промова т. Леніна на Всеросійській харчовій нараді (Кінець) (т. 43, с. 323—332); 2 липня — III Конгрес Комінтерну. Відповідь т. Леніна (т. 44, с. 15—20); 12 липня — Доповідь т. Леніна про внутрішнє і міжнароднє становище Радянської Республіки (т. 44, с. 32—50).

«Вісті Звенигородського повітревкому та повітпарткому КП(б)У»: 18 липня — Речь т. Леніна на 3-м Конгрессе Коминтерна (т. 44, с. 32—50).

«За серп і молот» (Стінгазета Єкатеринославського губвідділу Укроста): 10 липня — Мировая революция и Советская Россия (Из доклада тов. Ленина на III Конгрессе Коминтерна) (т. 44, с. 32—50).

«Красная Армия» (Орган Политуправления Киевского военного округа): 2 липня — Речь тов. Ленина (т. 44, с. 15—20); 10 липня — Доклад тов. Ленина (т. 44, с. 32—50).

«Клич труда»: 2 липня — Речь тов. Ленина (т. 44, с. 15—20); 10 липня — Доклад тов. Ленина (т. 44, с. 32—50).

«Красный труд» (Газета Уманского райотдела РАТАУ): 11 липня — Внутреннее и внешнее положение Республики и тактика Коммунистической партии (Доклад тов. Ленина на III Конгрессе Коминтерна) (т. 44, с. 32—50).

«Красный прибой» (Орган Кременчугского губбюро РАТАУ): 2 липня — Речь тов. Ленина (т. 44, с. 15—20); 9 липня — Доклад тов. Ленина (т. 44, с. 32—50).

«Незamoжний» (Кременчук): 1 липня — Про харчовий податок (Значення нової політики та її умови) (Продовження) (т. 43, с. 187—224).

«Пламя труда» (Вечерняя стенная газета Харьковского отдела Укроста): 9 липня — Внутреннее и внешнее положение Совреспублики. (Доклад т. Ленина на III Конгрессе Коминтерна) (т. 44, с. 32—50).

«Правда незamoжника» (Житомир): 3 липня — Промова тов. Леніна (т. 44, с. 15—20).

«Пролетарий» (Орган Харьковского губисполкома): 2 липня — Речь тов. Ленина (т. 44, с. 15—20); 5 липня — Речь т. Ленина (т. 44, с. 21—31); 10 липня — Доклад Ленина о внутреннем и внешнем положении Советской России и тактика РКП (т. 44, с. 32—50).

«Серп і молот» (Олександрія): 9 липня — Економічне посилення дрібної буржуазії й інтереси соціалізму (т. 43, с. 65—74); 14 липня — Доклад Ленина на III Конгрессе Коминтерна о внутреннем и внешнем положении Советской Республики (т. 44, с. 32—50).

Серпень. «Известия» (Кременчук): 13 серпня — К пролетариям всех стран. (Воззвание т. Ленина) (т. 44, с. 70); Воззвание тов. Ленина к крестьянам Украины (т. 44, с. 71).

«Красная Армия»: 10 серпня — Обращение тов. Ленина к крестьянам Украины (т. 44, с. 71).

«Пролетарий» (Харків): 9 серпня — Воззвания тов. Ленина. К пролетариям всех стран (т. 44, с. 70); К крестьянам Украины (т. 44, с. 71).

«Профессиональная жизнь» (Одеса): 15 серпня — Приветствие тов. Ленина Конгрессу (т. 44, с. 67).

«Селянська правда» (Орган Катеринославського губкому КП(б)У): 24 серпня — Відозва тов. Леніна до селян України (т. 44, с. 71); 26 серпня — Тов. Ленін до пролетарів всіх країн (т. 44, с. 70).

Вересень. «Всероссийская кочегарка»: 7 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (т. 44, с. 93—101).

«Известия» (Кременчук): 4 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (Продолжение следует) (т. 44, с. 93—101); 6 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (Окончание) (т. 44, с. 93—101).

«Известия» (Херсон): 13 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (т. 44, с. 93—101).

«Пролетарий» (Орган Уманского парткома КП(б)У и Упрофбюро): 14 вересня — Тов. Ленин о новой экономике (т. 44, с. 93—101).

«Пролетарий» (Харків): 1 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (Окончание в следующем номере) (т. 44, с. 93—101); 2 вересня — Новые времена, старые ошибки в новом виде (Окончание) (т. 44, с. 93—101).

Жовтень. «Всероссийская кочегарка»: 27 жовтня — К четырехлетней годовщине Октябрьской революции (т. 44, с. 136—144).

«Известия» (Кременчук): 1 жовтня — О чистке партии (т. 44, с. 114—116); 25 жовтня — Всероссийский съезд политпросветов (т. 44, с. 147—166).

«Известия Керченского уисполкома и укома РКП»: 23 жовтня — Речь т. Ленина о новой экономической политике (т. 44, с. 147—161).

«Молот» (Орган Екатеринославского губернского Совета профессиональных союзов): 29 жовтня — Тов. Ленин о новой экономической политике (т. 44, с. 147—166).

«Селянська правда» (Катеринослав): 27 жовтня — Тов. Ленин про освіту в новій економічній політиці (т. 44, с. 147—166).

«Пролетарий» (Харків): 21 жовтня — Тов. Ленин о новой экономической политике (т. 44, с. 147—166).

Листопад. «Всероссийская кочегарка»: 10 листопада — Революционная стратегия новой экономической политики (Речь тов. Ленина на Московской губернской конференции РКП) (т. 44, с. 185—203); 13 листопада — О значении золота теперь и после полной победы социализма (т. 44, с. 211—219).

«Известия» (Кременчук): 11 листопада — О старом и новом пути экономической политики. Речь тов. Ленина на Московской партконференции РКП (т. 44, с. 185—203).

«Пролетарий» (Харків): 9 листопада — Тов. Ленин о торговле (т. 44, с. 211—219).

«Селянська біднота» (Видання Волинського губкому КП(б)У): 10 листопада — Тов. Ленин про освіту в новій економічній політиці (т. 44, с. 147—166).

«Станок» (Одеса): 9 листопада — Отступление в меру (т. 44, с. 211—219).

«Червоне село» (Видання Подільського губкому КП(б)У): 7 листопада — Тов. Ленин про значення Жовтневої революції (т. 44, с. 136—144).

Грудень. «Известия» (Керч): 28 грудня — Речь т. Ленина (т. 44, с. 279—315).

«Красная Армия»: 27 грудня — Выступление тов. Ленина (т. 44, с. 279—315).

«Пролетарий» (Харків): 27 грудня — Доклад тов. Ленина (т. 44, с. 279—315).

«Селянська біднота» (Житомир): 28 грудня — 9-й Всеросійський з'їзд Рад. Промова тов. Ленина (т. 44, с. 279—315).

1922 р.

Березень. «К труду» (Орган Екатеринославского губисполкома и губкома КП(б)У): 10 березня — Речь тов. Ленина о нашем международном и внутреннем положении (т. 45, с. 1—15); 30 березня — Приветственное слово тов. Ленина (т. 45, с. 63—64); Выступление тов. Ленина (т. 45, с. 65—109); 31 березня — Доклад тов. Ленина о новой экономической политике (т. 45, с. 65—109); Тов. Ленин о народном просвещении (т. 45, с. 47—48).

«Красная Армия» (Київ): 10 березня — Тов. Ленин о Генуэзской конференции (т. 45, с. 1—15).

«Селянська правда» (Харків): 29 березня — Промова т. Леніна на XI з'їзді Російської Комуністичної партії (т. 45, с. 65—109).

Квітень. «Вісті — Известия» (Одеса): 28 квітня — Резолюція о роботі представителів РКП в Коминтерне. Предложеніє к проекту резолюції по отчету делегации РКП(б) в Коминтерне (т. 45, с. 124); О работе в деревне. О проекте резолюции о работе в деревне (т. 45, с. 125—126).

«К труду»: 2 квітня — Заключительная речь т. Ленина (т. 45, с. 110—123); 6 квітня — XI съезд РКП(б). Что партия сделала и что ей предстоит сделать (т. 45, с. 65—109); Заключительная речь тов. Ленина (т. 45, с. 128—129); 7 квітня — XI съезд РКП. Что партия сделала и что ей предстоит сделать. Из доклада т. Ленина на XI-м съезде РКП (Окончание) (т. 45, с. 65—109); 13 квітня — Тов. Ленин о результатах конференции 3 Интернационалов (т. 45, с. 131—135).

«Селянська правда» (Харків): 7 квітня — XI з'їзд РКП (т. 45, с. 128—129).

Травень. «Вісті — Известия» (Одеса): 5 травня — О свободе печати. Тезисы о докладе о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата 4 марта (т. 37, с. 469—486).

«К труду»: 11 травня — К 10-летию юбилею «Правды» (т. 45, с. 164—167).

Вересень. «Серп і молот» (Орган Лебединского уисполкома, упарткома, горсовета и упрофбюро): 29 вересня — Письмо тов. Ленина (т. 45, с. 199—200).

Листопад. «Більшовик» (Київ): 7 листопада — Промова тов. Леніна на IV сесії ВЦВК (т. 45, с. 233—238); 21 листопада — Промова тов. Леніна на IV Конгресі Комуністичного Інтернаціоналу (т. 45, с. 287—295).

«Вісті Лохвицького повітвиконкому та повітпарткому КП(б)У»: 21 листопада — IV Конгрес Комінтерну. Промова т. Леніна (т. 45, с. 266—281).

«Селянська правда»: 12 листопада — Що сказав тов. Ленін про взаємовідносини радфедерації з Францією та Англією? (т. 45, с. 226—232); 24 листопада — Промова тов. Леніна на засіданні Московської Ради (т. 45, с. 287—295).

Грудень. «Більшовик»: 2 грудня — Промова тов. Леніна на засіданні Московської Ради (т. 45, с. 287—295); 14 грудня — Телеграма тов. Леніна (т. 45, с. 316).

«Вісті» (Лохвиця): 8 грудня — Промова т. Леніна (т. 45, с. 287—295).

«Молоде село» (Орган ЦК КСМУ): 10 грудня — Лист тов. Леніна (т. 45, с. 208).

«Селянська правда» (Харків): 13 грудня — Телеграма т. Леніна (т. 45, с. 316).

1923 р.

Січень. «Селянська правда» (Харків): 7 січня — Тов. Ленін про народну освіту (т. 45, с. 346—350).

«Путь революции» (Орган Черкасского укома КП(б)У и уисполкома): 12 січня — Т. Ленін про народну освіту (т. 45, с. 346—350).

Березень. «Красное знамя» (Орган губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета Черниговщины): 8 березня — Тов. Ленин о внутреннем и международном положении РСФСР (т. 45, с. 368—383).

Травень. «Красное знамя» (Чернігів): 30 травня — О кооперации. Новая статья т. Ленина (т. 45, с. 351—358).

«Пролетарская правда» (Київ): 31 травня — Стаття т. Ленина (т. 45, с. 359—362).

«Херсонский коммунар» (Орган Херсонского окрисполкома, окрко-

ма КП(б)У и окрпрофбюро): 31 травня — О кооперации (т. 45, с. 351—358).

Червень. «Більшовик» (Київ): 1 червня — Тов. Ленін про кооперацію (т. 45, с. 351—358); 5 червня — Тов. Ленін про нашу революцію (т. 45, с. 359—362).

«Вісті ВУЦВК»: 1 червня — Про нашу революцію (т. 45, с. 359—362).

«Всероссийская кочегарка»: 5 червня. — Тов. Ленин о кооперации (т. 45, с. 351—358).

«Херсонский коммунар»: 1 червня — О кооперации (т. 45, с. 351—358); 3 червня — О нашей революции (т. 45, с. 359—362).

Липень. «Всероссийская кочегарка»: 5 липня — Тов. Ленин о кооперации (т. 45, с. 351—358).

«Путь революции»: 4 липня — О кооперации (т. 45, с. 351—358).

ПУБЛІКАЦІЇ ЛЕНІНСЬКИХ ТВОРІВ В ЖУРНАЛАХ РЕСПУБЛІКИ

1920 р.

«Вестник Одесского отдела Рабоче-крестьянской инспекции», № 1, с. 4: Ленин о рабочей инспекции. (Из речи тов. Ленина на I-м заседании Московского Совета. Р. Кр. и Кр. Д.) (т. 40, с. 188—194).

«Народное хозяйство» (Орган Одесского губернского совета народного хозяйства), № 5, с. 21: 3-й Всероссийский съезд кожевников (т. 41, с. 304—317).

1921 р.

«Единое хозяйство» (Орган Одесского губернского экономического совещания при губисполкоме), № 2—3, с. 47—48: Резолюция Всероссийской конференции РКП по вопросам новой экономической политики (т. 43, с. 308—310); № 2—3, с. 65: Пресса (т. 43, с. 187—224); № 2—3, с. 68: Пресса (т. 43, с. 277—292); № 2—3, с. 69—70: Пресса (т. 43, с. 293—307); № 2—3, с. 70—71; Пресса (т. 43, с. 323—332).

«Коммунист» (Орган Одесского губкома КП(б)У), № 13, с. 5—6: О синдикалистском и анархическом уклоне в нашей партии (т. 43, с. 83—86); № 13, с. 5: Резолюция съезда об единстве партии (т. 43, с. 79—82); № 15, с. 12: Всероссийская конференция РКП (т. 43, с. 275); № 15, с. 12—14: Доклад тов. Ленина о продналоге (т. 43, с. 277—292).

«Народное хозяйство», № 1 (7), с. 15: К итогам VIII съезда Советов (т. 42, с. 189—190); № 1 (7), с. 16—17: Новые хозяйственные задачи (т. 42, с. 122—154); № 1 (7), с. 22: Постановление и резолюции VIII Всероссийского съезда Советов. Об электрификации республики (т. 42, с. 189—190); № 1 (7), с. 42—43: Роль профсоюзов в производстве. Из речи Ленина (т. 42, с. 195—218).

1922 р.

«Бюллетень Одесского губсовнархоза», № 18(49), с. 8—9: Наказ о хозяйственной политике (т. 44, с. 320—323).

«Бюллетень отдела управления Одесского губисполкома», № 7—8, с. 3: Постановление съезда Советов. Наказ советским органам (т. 44, с. 320—323).

«Коммунист», № 22, с. 55—58: Три источника и три составные части марксизма (т. 23, с. 39—46); № 23, с. 136—140: Основы мирозерцания Маркса (т. 26, с. 39—84).

До 60-річчя утворення СРСР

В. А. ЧИРКО (Київ)

В. І. ЛЕНІН І СТВОРЕННЯ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Шістдесятиріччя утворення Союзу РСР — велике всенародне свято єднання, дружби і братерства всіх націй і народностей нашої країни, що будують комуністичне суспільство. Велика історична заслуга наукової розробки теоретичних основ Радянської багатонаціональної держави і керівництва її будівництвом належить В. І. Леніну. На основі наукового аналізу нової епохи Володимир Ілліч творчо розвинув поглядні К. Маркса і Ф. Енгельса в національному питанні. «Магістральний шлях його розв'язання, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — він бачив у класовій боротьбі пролетаріату за завоювання політичної влади, за створення нового, вільного від експлуатації суспільства»¹.

Ленінська програма з національного питання ґрунтується на глибокому урахуванні двох протилежних тенденцій при капіталізмі: тенденції до створення національних держав, до пробудження національного життя і національних рухів, боротьби проти всякого національного гніту, з одного боку, і тенденції до ломки національних перегородок, розвитку всіляких зносин між націями, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки, тощо — з другого². «Капітал є сила міжнародна, — зазначав Володимир Ілліч. — Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»³.

Виходячи з цього, В. І. Ленін розробив реальну, глибоко аргументовану програму розв'язання національного питання в Росії, основний зміст якої, писав він, «повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії»⁴.

У здійсненні ленінської національної програми особливу роль відіграє правильна інтернаціоналістська тактика, серцевину якої становить інтернаціональне згуртування мас, боротьба проти будь-яких проявів націоналізму та шовінізму. В. І. Ленін вказував на необхідність величезної уваги до національних інтересів народів, вчив комуністів, що в інтернаціональному вихованні трудящих гноблячої нації треба робити наголос на право відокремлення пригноблених націй, на необхідності боротьби з проявами великодержавності, а серед трудящих пригноблених націй проводити політику зближення націй, боротьби проти місцевого буржуазного та дрібнобуржуазного націоналізму. «Шлях до однієї мети: до повної рівноправності, найтіснішого збли-

Рад. Україна, 1982, 21 лют.

² Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 121.

³ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім. — Повне збір. творів, т. 40, с. 41.

⁴ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Повне збір. творів, т. 25, с. 304.

ження і дальшого злиття всіх націй іде тут, очевидно, різними конкретними дорогами...»⁵, — писав Володимир Ілліч.

В. І. Ленін підкреслював, що знищення соціального і національного гніту — це єдиний процес революційного перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Тільки переможна соціалістична революція, встановлення диктатури пролетаріату робить можливим розв'язання національного питання, створює об'єктивні умови для подолання національної ворожнечі й відчуженості. З другого боку, розв'язання національного питання, послідовна національна політика, яка забезпечує встановлення міцної дружби і всебічного співробітництва народів, є вирішальною соціальною передумовою єдності трудящих, необхідною умовою побудови соціалізму і комунізму. «Така діалектика марксистсько-ленінської постановки національного питання: йти до згуртування, єдності, всебічного зближення націй через їх повне визволення від соціального і національного гніту, через створення максимально сприятливих умов розвитку кожної з них»⁶, — говорив товариш Л. І. Брежнев.

В. І. Ленін завдав нищівного удару по великодержавному шовінізму російського царизму, який принижував і гнобив усі народи, зокрема український народ, всіляко стримував розвиток його мови і культури, зневажав національні почуття і національну гідність. Володимир Ілліч так-ож гостро критикував українських буржуазних націоналістів. Він переконливо спростував їх фальшиву антинаукову концепцію безкласовості та безбуржуазності української нації, концепцію, яка ігнорувала класову боротьбу всередині нації, заперечувала вирішальну роль пролетаріату в суспільному прогресі. В. І. Ленін показав, що намагання українських буржуазних націоналістів роз'єднати пролетарські і всі демократичні сили за національною ознакою є зрадою не тільки демократії взагалі, а й їхньої батьківщини, України⁷.

В. І. Ленін приділив велику увагу марксистському розв'язанню національного питання на Україні. Він учив, що визволення українського народу, як і всіх інших народів Росії, можливе тільки при згуртуванні трудящих усіх націй навколо російського робітничого класу. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, — писав В. І. Ленін, — без такої єдності про неї не може бути й мови»⁸.

У згуртуванні народів нашої країни велике значення мала теоретична розробка В. І. Леніним принципів радянського федералізму. Відомо, що до 1917 р. В. І. Ленін, партія, так же як у свій час К. Маркс і Ф. Енгельс, в принципі негативно ставились до федерації, хоч і не виключали її в певних випадках, в тому числі і при розв'язанні національного питання. Між тим в деяких працях радянських вчених ленінські погляди на федерацію тлумачаться не зовсім чітко, а подекуди і помилково. Так, А. Спасов пише, нібито В. І. Ленін і партія, хоч і виступали проти федерації, проте ще задовго до Жовтневої революції визнавали і навіть відстоювали утворення соціалістичної федерації після перемоги пролетарської революції⁹.

Негативне ставлення марксистів до федерації В. І. Ленін пояснював насамперед економічними причинами. «Марксисти, — писав Володимир Ілліч, — звичайно, ставляться вороже до федерації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого роз-

⁵ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. — Повне збір. творів, т. 30, с. 41.

⁶ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 44.

⁷ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

⁸ Там же.

⁹ Спасов А. В. И. Ленин о социалистической федерации. (До Великой Октябрьской социалистической революции). — Ученые записки Ленинградского педагогического института. Вып. 1, 1957, с. 31.

виту якомога більших і якомога більш централізованих держав. *При інших рівних умовах, свідомий пролетаріат завжди відстоюватиме більшу державу. Він завжди боротиметься проти середньовічного партикуляризму, завжди вітатиме якомога тісніше економічне об'єднання великих територій, на яких могла б широко розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією»¹⁰.*

Непридатність федерації в той час пояснювалась класовими інтересами пролетаріату. Здійснення вимоги федеративного устрою призвело б до створення національно-державних перегородок на шляху інтернаціональної єдності пролетаріату, до звуження фронту його класової боротьби і разом з тим до посилення впливу буржуазного націоналізму, утворення відокремлених буржуазних держав. Однак, В. І. Ленін і в дореволюційних працях вказував, що конкретно-історичні умови можуть визначити необхідність федерації для демократичного розв'язання національного питання. Володимир Ілліч зазначав, що за певних умов федерація є кроком вперед від того стану, в якому перебувала дана держава.

Після повалення царизму в Росії з особливою силою проявилися тенденції в національному питанні. З одного боку, різко поширився національно-визвольний рух пригноблених народів проти великодержавної шовіністичної політики Тимчасового буржуазного уряду. Цей рух намагалась очолити націоналістична буржуазія окраїн і підпорядкувати його своїм класовим інтересам — захопити в свої руки владу і встановити неподільне панування над трудящими. З другого боку, розвиток соціалістичної революції посилив вплив пролетаріату на національно-визвольний рух, зміцнював єдність трудящих усіх національностей у боротьбі проти буржуазії. «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, — писав Ленін, — робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»¹¹.

Все це привело В. І. Леніна до висновку про можливість утворення на території Росії незалежних радянських республік з наступним об'єднанням їх в єдиній союзній державі, з використанням не тільки автономних, а й федеративних форм цього об'єднання. Вже у промові з національного питання на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) В. І. Ленін зазначив: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться»¹²⁻¹³. У праці «Держава і революція» Володимир Ілліч проаналізував погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на федерацію, визнав її допустимість у Росії і підкреслив роль федерації як засобу розв'язання національного питання і перехідної форми до централізованої республіки.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін висловив думку не тільки про можливість, а й про доцільність та необхідність федерації як форми національно-державного устрою колишньої Російської імперії. Велике значення для такого висновку мав досвід діяльності більшовицьких організацій України, які виявили цінну ініціативу в розв'язанні багатьох важливих питань у ході революції. Відразу ж після жовтневого перевороту більшовики висловилися за утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки як федеративної частини Радянської Росії. І Всеукраїнський з'їзд Рад

¹⁰ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 139.

¹¹ Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання. — Повне збір. творів, т. 23, с. 145.

¹²⁻¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 418.

проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, заявив, що він вважає її федеративною частиною Російської Республіки, Латвія, Литва, Естонія, а пізніше Білоруська РСР висловили також прагнення до тісного об'єднання.

В. І. Ленін вчив, що Радянська держава — це багатонаціональна держава нового, соціалістичного типу. В порівнянні з будь-якою буржуазною державою вона будується за національно-територіальною ознакою, на принципово іншій економічній основі — суспільній власності на засоби виробництва. Її політичною основою служить диктатура пролетаріату при керівній ролі Комуністичної партії.

Найважливішими ленінськими принципами соціалістичної федерації є: безумовне визнання і здійснення рівноправності всіх націй, народностей і етнічних груп; добровільний характер об'єднання народів (республік) в одну багатонаціональну державу; суверенність республік, що об'єднуються; демократичний централізм, який передбачає економічну й територіальну цілісність суверенних республік, враховує місцеві особливості й розвиває місцеву ініціативу. Федерація як форма державного устрою забезпечувала ліквідацію міжнародної ворожнечі, задовольняла прагнення раніше пригноблених народів до утворення національної державності, паралізувала сепаратистські підступи національної буржуазії, відповідала прагненням народних мас до об'єднання з Радянською Росією. Принципи радянського федералізму були законодавчо закріплені в січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом Рад, який схвалив написану В. І. Леніним «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». «Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік»¹⁴, — вказувалося в Декларації.

В. І. Ленін чітко розмежував два типи радянської федерації: федерації, заснованої на автономії, втіленням якої є РРФСР, і федерації, що являє собою союз суверенних радянських республік. Ленінські принципи національної політики Комуністичної партії були законодавчо закріплені у першій Конституції РРФСР, конституціях інших радянських республік. Визначальною умовою правильного розв'язання складних завдань державного будівництва було керівництво Комуністичної партії. В. І. Ленін вчив партію, що добровільний союз націй не можна здійснити відразу, що до нього «...треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовіря, щоб дати зжити недовіря, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів...»¹⁵.

Партія на чолі з В. І. Леніним, спираючись на досвід мас, поступово виробляла найдоцільніші форми державного співробітництва. В період соціалістичної революції і перші місяці після неї співробітництво народів нашої країни полягало в їх спільній боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади. На територію Радянських республік було поширено дію ленінських декретів, ряд постанов уряду РРФСР і окремих наркоматів, здійснювалась координація діяльності державного апарату. Керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії забезпечила міцну єдність внутрішньої і зовнішньої політики радянських республік.

Об'єднавчий рух особливо яскраво виявився в пошуках форм воєнно-політичного єднання молодих республік Рад перед загрозою внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, яка намагалася реставрувати капіталістичні порядки. Цей союз почав складатись з перших днів утворення республік, які об'єдналися з РРФСР у єдиний бойовий табір. У згуртуванні всіх зусиль республік на захист завоювань Жовтня, розвитку їх федеративних взаємовідносин з РРФСР велика роль належить В. І. Леніну.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 210.

¹⁵ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України. — Повне збір. творів, т. 40, с. 41.

В ході боротьби проти наступу об'єднаних сил російської і міжнародної контрреволюції радянські республіки нагромадили значний досвід воєнного співробітництва, а трудящі маси переконались у необхідності спільних дій. Про укладення міцного оборонного союзу, проти всяких спроб знищити владу Рад висловили думки усі радянські республіки.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін уважно розглядали їх, аналізували стан справ, виробляючи принципи для створення найбільш доцільних форм єднання сил для боротьби із спільним ворогом. ЦК РКП(б) 8 квітня 1919 р. поставив питання, поки що в загальній формі, про необхідність більш тісного об'єднання всіх сил Росії та України для боротьби з ворогом¹⁶. Конкретною програмою об'єднання радянських республік став документ величезної політичної ваги, який розробив В. І. Ленін, «Проект директиви ЦК про воєнну єдність»¹⁷. Цей документ передбачав єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворішу централізацію в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік.

4 травня 1919 р. Пленум ЦК РКП(б) розглянув лєнінський проект директиви і ухвалив рішення про військову єдність республік. Україна першою підтримала ідею В. І. Леніна про остаточне створення воєнно-політичного союзу радянських республік. Ініціативу УРСР підтримали всі радянські республіки. Діставши від усіх республік схвалення ідеї створення воєнного союзу, пропозиції їх 1 червня 1919 р. обговорювались на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) за участю представників від компартій національних республік¹⁸⁻¹⁹. Того ж дня відкрилася сесія ЦВК РРФСР з участю представників України, Латвії, Литви, Білорусії, яка прийняла історичний Декрет про створення воєнно-політичного союзу республік.

Об'єднання збройних сил, утворення єдиної Червоної Армії, а також тісне економічне співробітництво республік відіграло важливу роль у зміцненні обороноздатності Країни Рад і в переході над внутрішньою контрреволюцією та іноземними імперіалістами. Створення військово-політичного союзу радянських республік зовсім не означало, як твердять сучасні буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікатори, ніби вони втратили державний суверенітет. Навпаки, саме завдяки цьому союзові радянські республіки відстояли свій суверенітет.

Після переможного закінчення громадянської війни створювалися передумови для переходу до мирного господарського будівництва, який здійснювався в обстановці величезних економічних і політичних труднощів. Комуністична партія за ініціативою й під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна здійснила перехід до нової економічної політики, яка забезпечувала міцний політичний і господарський союз робітничого класу з багатомільйонними масами селянства. Відбудова народного господарства країни вимагала дальшого зміцнення господарських і культурних зв'язків радянських республік, об'єднання їх паливних, сировинних, продовольчих та інших матеріальних ресурсів. При розв'язанні цього складного і важливого завдання партія повинна була виходити з національних особливостей республік, враховувати дію об'єктивних тенденцій у національному питанні. Необхідно було знайти такі форми співробітництва і об'єднання радянських республік, які забезпечували б їх всебічний розвиток, сприяли розгортанню творчої ініціативи й самодіяльності трудящих мас усіх національностей і в той же час зміцнювали б їх єдність.

Ці питання знайшли розв'язання у працях В. І. Леніна, зокрема в його тезах з національного і колоніального питань, написаних вліт-

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. К., 1968. Т. 2, с. 283.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 50, с. 287—288.

¹⁸⁻¹⁹ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, с. 285.

ку 1920 р. і затверджених II конгресом Комінтерну. В цьому програмному документі В. І. Ленін узагальнив досвід державного спіробітництва радянських республік і обґрунтував значення федерації як перехідної форми до повної єдності трудящих різних націй. «Визначаючи федерацію перехідною формою до повної єдності, — писав В. І. Ленін, — необхідно прагнути до дедалі тіснішого федеративного союзу, маючи на увазі, по-перше, неможливість відстояти існування радянських республік, оточених незрівнянно могутнішими у воєнному відношенні імперіалістськими державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге, необхідність тісного економічного союзу радянських республік, без чого нездійснимо відновлення зруйнованих імперіалізмом продуктивних сил і забезпечення добробуту трудящих; по-третє, тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»²⁰.

Теоретичні настанови В. І. Леніна лягли в основу діяльності Комуністичної партії, спрямованої на зміцнення й дальший розвиток федеративних зв'язків і братерського спіробітництва народів радянських республік. 23 листопада 1920 р. пленум ЦК РКП(б)У порушив перед ЦК РКП(б) питання про невідкладне створення федеративної комісії для вироблення норм взаємовідносин між радянськими республіками. ЦК РКП(б), В. І. Ленін підтримали ініціативу України. Підготовлений комісією Союзний робітничо-селянський договір був схвалений 24 грудня 1920 р. Пленумом ЦК РКП(б) і 28 грудня підписаний представниками обох республік. Від імені РРФСР договір підписав В. І. Ленін²¹.

Союзні договори з РРФСР уклали також Азербайджанська, Вірменська, Білоруська і Грузинська Радянські республіки. Це сприяло розширенню і зміцненню господарських зв'язків між республіками, встановленню одноманітності в структурі радянських органів влади, забезпечувало братерську допомогу і взаємне спіробітництво. Союзні договірні відносини були важливою віхою на шляху зміцнення і дальшого розвитку федерації братніх республік, на шляху перетворення її в централізовану державу.

Військово-господарський союз радянських республік в кінці 1921 — на початку 1922 року був доповнений союзом дипломатичним. Капіталістичні держави Заходу, зазнавши поразки в роки громадянської війни та воєнної інтервенції, не залишили своїх ворожих намірів щодо Країни Рад. Міжнародна буржуазія всіляко намагалася примусити радянські республіки сплатити довоєнні й воєнні борги царського і Тимчасового урядів, повернути колишнім іноземним власникам націоналізовані Радянським урядом підприємства і, таким чином, позбавити радянський народ завоювань соціалістичної революції. З цією метою імперіалістичні уряди вирішили провести міжнародну конференцію в Генуї, запросивши на неї Радянську Росію.

Комуністична партія, В. І. Ленін закликали народи всієї багатонаціональної країни ще тісніше згуртувати свої сили, ні на хвилину не забувати про капіталістичне оточення. 20 січня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) визнало за необхідне створення єдиного дипломатичного представництва Радянських республік у Генуї. 23 січня ЦВК і Народний комісаріат закордонних справ РРФСР запропонували республікам провести в Москві нараду для підготовки і оформлення дипломатичного союзу. 22 лютого 1922 р. на нараді в Москві повноважні представники від України, Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Бухари, Хорезму і Далекосхідної республіки підписали протокол, за яким республіки надавали РРФСР повноваження захищати їх інтереси у Генуї і доручи-

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 156.

²¹ Чирко В. А., Пода Н. В. Незламний союз республік радянських. К., 1981, с. 75—76.

ли їй укладати й підписувати від їх імені всі акти, що можуть бути вироблені на конференції²².

Радянська делегація з честю виконала завдання, які перед нею поставили партія і уряд, відстояла інтереси братніх республік. Завдяки єдиному дипломатичному фронту Країни Рад плани капіталістичних держав на Генуезькій, а згодом на Гаазькій і Лозанській конференціях зазнали повного краху. Єдиний дипломатичний фронт Радянських республік Комуністична партія, В. І. Ленін розглядали як черговий етап поступового їх об'єднання в єдину Радянську державу.

У творчому пошуку найбільш доцільних форм мирного співробітництва народів важливим був досвід Закавказької федерації. 9 квітня 1921 р. В. І. Ленін в телеграмі керівникові Кавбюро РКП(б) Г. К. Орджонікідзе писав: «Настійно вимагаю створити обласний господарський орган для всього Закавказзя...»²³. Найважливішим завданням комуністів радянських республік Азербайджану, Вірменії, Грузії В. І. Ленін вважав утворення тісного братерського союзу народів цих республік з метою швидкої ліквідації між ними всіляких міжнародних суперечностей, перетворення Радянського Закавказзя в «...зразок національного миру, небаченого при буржуазії і неможливого в буржуазному ладі»²⁴.

Ідея утворення федеративного об'єднання Грузинської, Вірменської і Азербайджанської РСР широко обговорювалась і дістала повну підтримку народних мас Закавказзя. В березні 1922 р. в Тбілісі відбулася повноважна конференція центральних виконавчих комітетів радянських республік Азербайджану, Вірменії і Грузії, на якій між трьома республіками був підписаний Союзний договір про утворення федеративного союзу Закавказьких республік. Утворення Закавказької Соціалістичної Федерації було завершено в грудні 1922 р. на I Закавказькому з'їзді Рад. На відміну від РРФСР, Закавказька Федерація будувалася не на основі автономії, а як добровільний союз рівноправних суверенних республік. Вперше у практиці радянського національно-державного будівництва була здійснена ідея союдної федерації, що об'єднувала незалежні радянські республіки.

Військово-політичний союз радянських республік у роки громадянської війни, їх спільні зусилля по відбудові народного господарства, координація зовнішньо-політичної діяльності були виразом готовності трудящих усіх республік до державного об'єднання.

У другій половині 1922 р. в республіках розгорнувся всенародний об'єднавчий рух за утворення єдиної союдної держави, патхненником і організатором якого була Комуністична партія. Правильний, справді інтернаціоналістський курс цього руху був намічений В. І. Леніним. «Політичний і організаторський геній Леніна, його велетенська робота,— відмічається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — з'єднали в одне ціле силу бойової організації комуністів, революційну енергію пролетаріату і нездоланне прагнення народів до національної рівності і свободи»²⁵.

Починаючи з літа і до кінця 1922 р. Центральний Комітет РКП(б) і ЦК компартій національних республік провели велику організаторську і масово-політичну роботу, спрямовану на об'єднання республік в одну союзну державу. Спираючись на ініціативу партійних і радянських організацій незалежних республік, Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1922 р. прийняло рішення про створення комісії, яка мала підготувати на розгляд пленуму ЦК РКП(б) проект пропозиції щодо вдосконалення федеративних взаємовідносин між РРФСР та іншими республіка-

²² Там же, с. 83.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 52, с. 137.

²⁴ Ленін В. І. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки — Повне збір. творів, т. 43, с. 180.

²⁵ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

ми. Нові форми зв'язків були вироблені не відразу. Створення державного апарату управління в умовах становлення нової історичної формації було справою новою і вимагало глибоких пошуків, постійного вдосконалення та поліпшення.

Комісія ЦК РКП(б) при розв'язанні питання про державні взаємовідносини радянських республік поклала за основу підготовлений Й. В. Сталіним проєкт тез про «автономізацію», який передбачав вступ України, Білорусії, Закавказьких республік до складу РРФСР як автономних.

«Автономізація» республік не відповідала завданням дальшого зміцнення дружби народів і не могла стати міцною основою для побудови багатонаціональної соціалістичної держави. Потрібний був творчий геній В. І. Леніна, його прозорливість і мудрість, щоб забезпечити правильне розв'язання питання про вибір найбільш доцільної форми побудови єдиної союзної Радянської багатонаціональної держави на засадах пролетарського інтернаціоналізму і справжньої рівноправності суверенних народів Країни Рад.

Вже будучи хворим, В. І. Ленін не припиняв керувати роботою по підготовці до утворення єдиної союзної держави. В Горки були доставлені протоколи комісії ЦК РКП(б) про об'єднання, її проєкт «автономізації», а також резолюції ЦК компартій національних республік. Ознайомившись з цими матеріалами, В. І. Ленін запросив до себе для бесіди ряд членів Політбюро ЦК і місцевих працівників. З 25 по 29 вересня 1922 р. він розмовляв з цього питання з членами комісії Г. Я. Сокольниковим, Й. В. Сталіним, П. Г. Мдівані, Г. К. Орджонікідзе, з членами ЦК Компартії Грузії М. С. Окуджавою, М. К. Цинцадзе і Л. Е. Думбадзе, з головою РНК Вірменії А. Ф. Мясниковим. 26 вересня В. І. Ленін направив листа членам Політбюро ЦК РКП(б), в якому було піддано різкій критиці проєкт «автономізації» і викладено знаменитий план добровільного об'єднання всіх радянських республік в нове державне утворення — Союз Радянських Соціалістичних Республік на основі їх рівноправності. «...Ми, — писав В. І. Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»²⁶⁻²⁷. В. І. Ленін розробив проєкт основних засад конституційного устрою Союзу РСР і утворення загальносоюзного ЦВК, ряду загальносоюзних наркоматів і т. п. Висунувши геніальну ідею утворення СРСР, В. І. Ленін тим самим зробив неосціненний вклад у теорію марксизму і практику будівництва соціалізму. Величезне значення запропонованої В. І. Леніном нової форми радянської федерації полягало в тому, що вона забезпечувала повну суверенність, добровільність і рівноправність республік і замінювала громіздку договірну форму державних відносин більш досконалою. Все це відкривало широкий простір для розвитку братерської дружби і співробітництва народів Країни Рад.

Комісія ЦК РКП(б) переробила проєкт тез про утворення СРСР, поклавши в основу ленінську ідею добровільного союзу. 6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення про об'єднання всіх республік, керуючись ленінськими настановами відносно принципів утворення СРСР. Володимир Ілліч у зв'язку з хворобою не міг бути на пленумі і написав записку на ім'я членів Політбюро ЦК РКП(б), в якій обґрунтував необхідність прийняття такого рішення, яке б виключало усяку можливість використання створеного союзу великодержавними шовіністами. Рішення жовтневого пленуму ЦК РКП(б) були схвалені партійними й радянськими органами братніх республік і покладені в основу діяльності партійних організацій по керівництву об'єднавчим рухом.

Одночасно з всенародним обговоренням питання про утворення СРСР проводилась розробка конституційних основ єдиної союзної дер-

²⁶⁻²⁷ Ленін В. І. Про утворення СРСР. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 201.

жави, в якій активну участь брали відомі діячі партії М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, Й. В. Сталін, М. В. Фрунзе та інші. Важливу роль у розробці конституційних основ створюваного Союзу РСР мали вказівки В. І. Леніна. 27 жовтня 1922 р. в інтерв'ю кореспондентові газети «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» Володимир Ілліч зазначив: «Наш досвід створив у нас непохитне переконання, що тільки величезна уважність до інтересів різних націй усуває ґрунт для конфліктів, усуває взаємне недовір'я, усуває побоювання будь-яких інтриг...»²⁸.

У грудні 1922 р. питання про утворення СРСР стало предметом обговорення республіканських з'їздів Рад. 10 грудня 1922 р. розпочав свою роботу VII Всеукраїнський з'їзд Рад. У день відкриття з'їзду було одержано телеграму від В. І. Леніна. Вітаючи делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад, Володимир Ілліч писав: «Одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові, є питання про об'єднання республік. Від правильного розв'язання цього питання залежить дальша організація нашого державного апарату...»²⁹. Делегати з'їзду вітали ленінську ідею утворення СРСР, в якій знайшли свій вияв воля і прагнення трудящих мас. На пропозицію М. О. Скрипника, який виступив від імені комуністичної фракції, з'їзд одностайно затвердив «Декларацію про утворення Союзу РСР», «Основи Конституції СРСР». Приймаючи ці історичні документи, делегати з'їзду поділилися своєю радістю з любимим вождем і вчителем В. І. Леніним. «Всеукраїнський з'їзд Рад, — говорилося у вітальній телеграмі Леніну, — одногolosно прийняв на доповідь уряду резолюцію про негайне утворення нового державного об'єднання під назвою «Союз Соціалістичних Радянських Республік». З'їзд не має сумніву, що ініціатива робітників і селян України зустрине цілковите співчуття і схвалення трудящих мас Росії і всіх інших братніх радянських країн. Палко вітаючи Вас, як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в недалекому майбутньому бачити Вас і на посту керівника Загальносоюзного Радянського Уряду. З'їзд висловлює глибоку впевненість, що новий Союз Радянських Республік буде не тільки могутнім оплотом трудящих мас союзних республік і всього світу, але також першим кроком до створення майбутньої всесвітньої республіки Рад»³⁰.

Рішення про необхідність об'єднання республік були прийняті також IV Всебілоруським з'їздом Рад і I з'їздом Рад Закавказзя. 23 грудня 1922 р. в Москві відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, який прийняв резолюцію про своєчасність утворення Союзу РСР і про вступ до нього РРФСР.

30 грудня 1922 р. розпочав свою роботу I з'їзд Рад Союзу РСР. Делегати одностайно схвалили текст привітання вождю Комуністичної партії, ініціатору і натхненнику утворення Союзу РСР В. І. Леніну. З доповіддю про утворення СРСР виступив Й. В. Сталін. Представники України, Азербайджану, Грузії, Вірменії та Білорусії, що виступали від імені своїх народів, палко вітали утворення СРСР. На пропозицію делегата від Радянської України М. В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію і Союзний договір і постановив передати їх на додатковий розгляд ЦВК союзних республік. Рішення I з'їзду Рад СРСР поклато початок великій роботі Комуністичної партії по будівництву першої в світі союзної багатонаціональної держави і розробці її конституційних основ.

Велике значення для розв'язання цього завдання мав продиктований 30—31 грудня 1922 р. лист В. І. Леніна «До питання про національ-

²⁸ Там же, с. 229.

²⁹ Там же, с. 316.

³⁰ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. докум. и матер. К., 1972, с. 279.

ності або про «автономізацію», адресований наступному XII з'їздові РКП(б). У листі відбито лєнінське піклування про утворення СРСР, про проведення правильної національної політики для зміцнення дружби народів. В. І. Ленін підкреслював небезпечність великодержавно-шовіністичного перекирення ідеї об'єднання, застерігав від спроб протягти «автономізацію» республік, яка підриває рівноправність і суверенність націй. В інтересах зміцнення взаємного довір'я і дружби народів Росії, вказував Ленін, необхідно проявити бережливе, чуйне ставлення до національних почуттів раніше пригноблених народів, краще «пересолити» в бік поступливості й м'якості до національних меншостей, ніж «недосолити» в цьому відношенні. Він вимагав, щоб рівноправність правова підтверджувалась рівноправністю фактичною, щоб об'єднання суворо здійснювалось у відповідності з принципами пролетарського інтернаціоналізму.

Розкриваючи міжнародне значення утворення СРСР, В. І. Ленін вказував на те, що створення міцної дружби народів особливо важливе в епоху, коли пробуджуються на боротьбу з імперіалізмом колоніальні та напівколоніальні народи світу, зокрема, багатомільйонні народи Азії³¹.

Лєнінські вказівки партія поклала в основу розробки Конституції СРСР. До середини лютого 1923 р. комісія ЦВК СРСР підготувала текст проекту Конституції СРСР. Однак проект недостатньо враховував принципиові поправки і доповнення союзних республік, на ньому позначилося надмірне захоплення централізмом, зокрема при виробленні деяких положень про наркомати Союзу РСР, а також у запровадженні їх в практичній діяльності. Враховуючи це і намагаючись на основі колективної мудрості партії втілити в життя лєнінські принципи будівництва першої в світі багатонаціональної пролетарської держави, глибоко проаналізувати й узагальнити пропозиції союзних республік, ЦК РКП(б) ухвалив винести національне питання на обговорення XII з'їзду РКП(б). Наприкінці лютого 1923 р. відбувся Пленум ЦК РКП(б), який розглянув проект тез до XII партійного з'їзду з питання будівництва багатонаціональної радянської держави, вніс ряд принципально нових положень до проекту Конституції СРСР, зокрема схвалив ідею створення другої палати ЦВК СРСР — спеціального органу представництва національностей. Двохпалатна система ЦВК СРСР повністю відповідала інтересам співробітництва народів у багатонаціональній Радянській державі. Вона забезпечувала здійснення лєнінської національної політики і зміцнювала принципи рівноправності всіх націй, що входять до складу Союзу РСР.

Питання, пов'язані з розробкою Конституції СРСР, остаточно вирішив XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. В результаті всебічного обговорення тез і доповіді Й. В. Сталіна на з'їзді про національні моменти в партійному і державному будівництві і ознайомлення делегатів з'їзду із змістом листа В. І. Леніна «До питання про національності або про «автономізацію» з'їзд схвалив, керуючись лєнінськими ідеями, розгорнуту резолюцію з цього питання. Він визнав за необхідне при побудові центральних органів Союзу забезпечити рівність прав і обов'язків окремих республік як у взаємних між ними відносинах, так і з центральними органами влади. З'їзд вирішив заснувати орган, який представляв би всі без винятку національні республіки і національні області, що входять до складу цих республік. Було приділено велику увагу формуванню центральних виконавчих органів Союзу, які забезпечували безпосередню участь представників національних республік і досить широкі фінансові права для прояву державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи республік³².

³¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 345.

³² Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях..., т. 2, с. 423.

6 липня 1923 р. друга сесія ЦВК СРСР першого скликання одногослосно затвердила Основний закон (Конституцію) СРСР і ухвалила негайно ввести його в дію. Сесія створила першу Раду Народних Комісарів СРСР і одногослосно обрала її головою В. І. Леніна. На основі Конституції остаточно оформились і приступили до здійснення своїх повноважень вищі державні органи Союзу РСР. Конституція СРСР була остаточно затверджена II Всесоюзним з'їздом Рад.

Утворення і конституційне закріплення Союзу РСР було величезною перемогою Комуністичної партії, торжеством ленінської національної політики — політики братерства і дружби народів. Утворення СРСР було початком нового етапу у житті радянського народу, в розвитку економіки і культури як всієї країни, так і кожної національної республіки. Воно відкрило широкі перспективи для соціалістичних перетворень, державного, господарського і культурного будівництва, для зміцнення дружби і братерства новоутвореної союзної соціалістичної держави.

Узагальнюючи досвід нашої багатонаціональної держави, ЦК КПРС у постанові «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зробив важливий висновок про те, що «Союз РСР — це динамічна і ефективна форма державного об'єднання радянських націй і народностей, розрахована на весь історичний період поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне громадське самоврядування»³³.

Утворення і успішний розвиток СРСР — подія великого міжнародного значення. СРСР виступає на світовій арені як сила, що твердо і послідовно проводить політику миру і дружби, відстоює ленінські принципи рівноправності народів, рішуче виступає проти колоніалізму, неокolonіалізму і расизму, проти всіх форм національного гноблення. Саме тому проблема національної політики КПРС з кожним роком посідає все більше місце в тематиці буржуазних соціологів, стає об'єктом гострої ідеологічної боротьби.

Буржуазні фальсифікатори протиставляють вчення В. І. Леніна з національного питання вчення Маркса і Енгельса, перекидають ленінські принципи будівництва багатонаціональної держави. Об'єднавчий рух видається ними як процес насильницької централізації, політика КПРС ототожнюється з колоніальною політикою царизму, а курс на зближення — з русифікаторством. Історія утворення СРСР, величні досягнення радянських народів-братів у єдиній багатонаціональній державі повністю спростовують твердження буржуазних фальсифікаторів, їх намагання в спотвореному вигляді зобразити ленінську національну політику.

60 років, що минули з часу утворення СРСР відзначені бурхливим соціально-економічним розвитком нашої країни. Національний доход за цей період зріс у багато разів. Частка СРСР у світовому промисловому виробництві піднялася з 1% в 1922 р. до 20% тепер. У складі Союзу РСР динамічно, високими темпами розвивається економіка Української РСР — органічна частина єдиного народногосподарського комплексу країни. Вона є однією з основних паливно-енергетичних, металургійних і машинобудівних, а також сільськогосподарських баз країни. Трудящі України, як і всіх радянських республік, пишаються тим, що належать до нової історичної спільності людей — радянського народу.

Таким чином, утворення СРСР — це практичне втілення ідей В. І. Леніна, тріумф ленінської національної політики, велика заслуга Комуністичної партії.

В славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружня сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм.

³³ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

Ось уже шістдесят років СРСР уособлює велич комуністичних ідеалів — ідеалів соціальної справедливості, дружби і братерського співробітництва народів, виступає оплотом миру і соціального прогресу в усьому світі.

В. А. Чирко

В. И. ЛЕНИН И СОЗДАНИЕ МНОГОНАЦИОНАЛЬНОГО
СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье показана роль В. И. Ленина в научной разработке теоретических основ Советского многонационального государства нового, социалистического типа и руководство его строительством.

Проти буржуазної фальсифікації історії

Л. П. НАГОРНА (Київ)

ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ НАЦІЙ І НЕСПРОМОЖНІСТЬ СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ

Одним з блискучих доказів великої всеперемагаючої сили марксизму-ленінізму стало розв'язання на основі запропонованої цим теорії націй складного комплексу успадкованих від капіталізму соціальних і національних проблем. Марксизм-ленінізм переконливо довів, що послідовне розв'язання породженого капіталізмом національного питання можливе не на ґрунті цього експлуататорського ладу, а в ході здійснюваних після його повалення корінних економічних, політичних, соціальних перетворень. Він же показав, що визначальною тенденцією суспільного розвитку після взяття пролетаріатом політичної влади стає дедалі тісніше зближення і в остаточному підсумку злиття націй. Об'єктивну основу цього процесу становить поглиблення інтернаціоналізації суспільного життя на базі науково-технічної революції, суб'єктивну — цілеспрямована діяльність правлячих комуністичних партій по ліквідації міжнаціональних бар'єрів і формуванню інтернаціоналістської свідомості.

Цей висновок, зроблений В. І. Леніним на основі узагальнення і розвитку марксистської теорії націй і національних відносин, докорінно змінював пануючі в суспільстві уявлення про причини, характер, перспективи ліквідації міжнаціональних антагонізмів. Ідеологи панівних класів десятиріччями освячували національну нерівність, оголошували вічним і нездоланим національний розбрат. Виводячи національні чвари з природи людини, вони вважали утопічною самою постановку питання про рівність і взаємодопомогу націй. Капіталістична дійсність, наскрізь пройнята духом суперництва і чвар у міжнаціональних відносинах, здавалось, підтверджувала висновок про принципову нерозв'язність національного питання.

Марксизм-ленінізм не залишив від зловісних пророцтв буржуазних ідеологів каменя на камені. Він показав, що міжнаціональні конфлікти — не вічний супутник суспільного розвитку, а прояв антагоністичної природи експлуататорського суспільства. Різного роду психорасистським і біорасистським інтерпретаціям сутності націй і національних відносин К. Маркс і Ф. Енгельс протиставили справді наукову, історико-економічну теорію формування і розвитку націй. Чітко визначивши соціальний, класовий зміст національного питання, марксизм тим самим накреслив і шляхи його розв'язання на ґрунті найглибшого соціального перевороту — соціалістичної революції.

Значення вкладу В. І. Леніна в теорію і практику розв'язання національного питання полягає у дальшому розвитку інтернаціоналістських ідей Маркса і Енгельса, у чіткому визначенні ролі і місця націй і національних відносин у суспільному житті в умовах небаченого загострення класових битв епохи імперіалізму, пролетарських революцій, утвердження соціалізму і комунізму. Будучи переконаним інтернаціоналістом, В. І. Ленін глибоко дослідив питання про співвідношення економічних, соціально-класових і національних факторів у суспільно-

му житті. Нація розглядалася ним як тривка історична спільність, основу існування і розвитку якої становлять властиві певній формації соціальної зв'язки, що склалися в нерозривній єдності з етнічними факторами. Володимир Ілліч переконливо довів, що оскільки відносини між націями в умовах капіталізму складаються на основі підкорення одних націй іншими, успіхи в справі національного визволення народів перебувають у прямій залежності від перемоги робітничого класу, що виступає як провідна сила інтернаціонального визволення трудящих.

Так було чітко визначено місце і роль національного питання в революційному перетворенні суспільства, простежено його підпорядкованість інтересам класової боротьби, інтересам соціалізму. Практичне розв'язання цього складного питання було забезпечене тим, що глибоко інтернаціоналістська за ідеологією і політикою, організаційною будовою, принципами діяльності ленінська партія стала вождем трудящих усіх націй і народностей Росії.

В. І. Ленін всебічно простежив діалектику розв'язання національного питання, показавши, що лозунг права націй на самовизначення в умовах, коли носієм волі народів виступає робітничий клас, на ділі вестиме не до роз'єднання націй, а до їх згуртування і найтіснішої єдності у спільній боротьбі. Ленінська революційна програма в національному питанні стала складовою частиною стратегічного плану соціалістичної революції, встановлення і функціонування диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму.

Ленінська теорія нації утверджувалася в непримиренній боротьбі проти кадетсько-монархічних ідей «єдиної і невідірваної Росії», проти ліберально-буржуазних концепцій «єдності російської демократії», проти буржуазно-націоналістичних теорій «єдиного потоку», проти угодовської соціальної практики непролетарських партій, які намагалися розколоти єдиний фронт пролетаріату і всіх трудящих Росії. Нещадно розвінчуючи шовінізм і націоналізм в усіх їх різновидах, партія разом з тим рішуче виступала проти національного нігілізму. Наголошуючи на необхідності класового підходу до національних проблем, В. І. Ленін рішуче викривав спроби «лівих» доктринерів трактувати інтернаціоналізм як заперечення національного, вчив революціонерів послідовно враховувати національні інтереси, принципи рівноправності всіх націй, їх право на незалежність. «...Корінний інтерес пролетарської солідарності, а значить і пролетарської класової боротьби, вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання...»¹, — писав В. І. Ленін.

Загальновідома та увага, яку приділяв В. І. Ленін аналізу процесів консолідації націй, з'ясуванню ролі національної свідомості, утворенню національної державності. Саме він вказав на конкретні шляхи визволення пригноблених народів від національного гніту, визначив нероздільну єдність соціальних і національних інтересів і завдань трудящих, наголосив на необхідності підтримки національно-визвольних рухів пригноблених народів. Відкритий В. І. Леніним світовий закон розвитку націй при капіталізмі, всебічна розробка ним діалектики двох тенденцій у національному питанні створили основу для розгляду національних відносин в контексті світових зв'язків між народами, дали гранично чітку відповідь на корінні питання співвідношення соціального і національного, інтернаціонального і національного в процесі поступального розвитку людства до нових, вищих форм суспільного життя. Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», політичний і організаторський геній Леніна, його велетенська робота з'єднали в одне ціле силу бойової організації комуністів, революційну енергію пролетаріату і нездоланне прагнення народів до національної рівності і свободи. Утво-

¹ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію». — Повне збр. творів, т. 45, с. 343.

рення Союзу РСР стало величезною заслугою ленінської партії, живим втіленням ленінських ідей і принципів національної політики.

В. І. Ленін був перший, хто з граничною ясністю показав, що хоча національна форма соціального розвитку лишається і при соціалізмі, перехід від капіталізму до соціалізму неминуче супроводиться корінними змінами соціальної природи націй і національних відносин. Зберігаючи в умовах соціалізму свої етнічні ознаки, нація в корені змінює свій соціальний тип, стає соціалістичною нацією. Основою нової, створеної соціалізмом, ідейно-політичної єдності націй стає докорінне перетворення на соціалістичних, інтернаціоналістських началах всього укладу їх соціально-економічного, політичного і духовного життя, а також спільність інтересів усіх націй, що складається на цьому ґрунті. В. І. Ленін пророче провіщав, що найістотнішою рисою соціалістичних націй стане їх братерське співробітництво і взаємодопомога на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму. «Ми в своїй громадянській війні проти буржуазії будемо об'єднувати і зливати народи *не* силою карбованця, *не* силою дубини, *не* насильством, а *добровільною* згодою, солідарністю трудящих проти експлуататорів, — підкреслював Володимир Ілліч. — Проголошення рівних прав усіх націй для буржуазії стало обманом, для нас воно буде правдою, яка полегшить і прискорить приєднання на нашу сторону всіх націй»².

Комуністична партія відкрила всім народам країни шлях до всебічного розвитку їх матеріальних і духовних сил, до їх якнайтіснішого зближення у творенні нового суспільного ладу. Соціалізм не тільки усунув перешкоди для розвитку продуктивних сил, які були зумовлені приватнокапіталістичною власністю на засоби виробництва, він унеможливив розвиток одних народів за рахунок інших. Співробітництво і взаємодопомога націй в умовах соціалізму стали рушійною силою і джерелом поступу нового суспільства. «Піввікова історія Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — це історія виникнення непорушної єдності і дружби всіх народів, які об'єдналися в рамках Радянської соціалістичної держави. Це — історія небаченого зростання і всебічного розвитку держави, яка народжена соціалістичною революцією і стала сьогодні однією з наймогутніших держав світу. Це — історія змужніння і справжнього розквіту — економічного, політичного і культурного — всіх республік, які згуртувалися під її прапором, всіх націй і народностей, які населяють країну»³. В гігантській лабораторії Союзу РСР ленінська теорія націй і національних відносин пройшла всебічну перевірку і дістала блискуче підтвердження. Водночас продемонстрували свою повну неспроможність теорії національного розбрату і національної відособленості, які посилено пропагувалися представниками панівних класів.

Два діаметрально протилежні підходи до характеристики сутності нації визначили суть і характер ідеологічної боротьби навколо національного питання і методів його розв'язання. Марксистсько-ленінський підхід характеризується глибоким розумінням єдності класового змісту і національної форми суспільного розвитку, підпорядкованості національного класовому. Шлях розв'язання національного питання марксист-ленінізм вбачає в міжнародній солідарності робітників, трудящих різних національностей і рас. Для протилежного, антимарксистського підходу до національного питання характерні або намагання позбутися національних проблем шляхом «переплавки» націй, або, навпаки, прагнення до герметизації їх економічного і культурного життя. Обидва ці

² Ленін В. І. Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову). — Повне збір. творів, т. 30, с. 70.

³ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 40.

підходи, в основі яких лежить протиставлення соціальних і національних факторів, не тільки не наближають розв'язання національних проблем, але загострюють і ускладнюють їх.

Боротьба пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму є, як підкреслював В. І. Ленін, боротьбою двох політик, двох світоглядів в національному питанні⁴. Пролетарський інтернаціоналізм являє собою політику і ідеологію висхідного класу; він є тим згуртовуючим, об'єднуючим фактором, який цементує єдність різних потоків революційного руху. Буржуазний націоналізм, навпаки, виступає як знаряддя відживаючого класу, як його зброя, спрямована на роз'єднання трудящих, на ослаблення їх в антиімперіалістичній боротьбі. Загострення класової боротьби в будь-якій формі неминує веде до посилення двобою між пролетарським інтернаціоналізмом і буржуазним націоналізмом. Ми є свідками такого загострення на рубежі 70-х і 80-х років. Глибокий аналіз його причин і характеру дано в матеріалах і рішеннях XXVI з'їзду КПРС, в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Сучасний світовий революційний процес охоплює всі країни і континенти. Тенденція до інтернаціоналізації суспільного життя, об'єктивною основою якої є процеси інтеграції світового господарства, виявляється і діє в різних умовах, але є справді всеохоплюючою. Все більш складною і багатоманітною стає інтернаціональна взаємодія революційних сил; в неї включаються масові пролетарські рухи, різні соціальні верстви і групи, революційно-демократичні партії.

В цих умовах постійно розширюється сфера дії пролетарського інтернаціоналізму, його вплив на всі сторони суспільного життя. Поширення принципів пролетарського інтернаціоналізму на міждержавні відносини соціалістичних країн, формування нових економічних і політичних структур на руїнах колоніальної системи імперіалізму, вплив сучасної науково-технічної революції на інтеграційні процеси — ці і багато інших факторів збільшують взаємозалежність народів і країн. Живим втіленням принципів пролетарського інтернаціоналізму є міжнародний комуністичний рух, який виступає в ролі носія революційно-класового підходу до інтернаціоналізму, пов'язує його з революційно-практичною діяльністю по перетворенню суспільства на комуністичних началах. Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму, яка є відображенням в свідомості найбільш передового класу тенденцій до інтернаціоналізації суспільного життя, здобуває все нові перемоги. Цей процес закономірно супроводиться зростаючою тягою до соціалістичної теорії, до використання досвіду реального соціалізму.

Проте поворот широких мас трудящих до наукового соціалізму в теорії і на практиці утруднюється внаслідок специфічних особливостей сучасних національних рухів і їх відображення в суспільній свідомості. Внаслідок нерівномірності суспільного розвитку в світі існують до 2000 соціально-етнічних утворень⁵. Особливою складністю і суперечливістю відзначається соціально-класова структура молодих держав, які порівняно недавно дістали державну незалежність. В умовах слабкої класової консолідації передових суспільних сил національні проблеми в суспільній свідомості часто абсолютизуються, сприймаються у відриві від класових відносин. Абсолютизація національно-специфічної форми суспільного буття живить націоналістичні настрої.

Складність національних проблем у сучасному світі зумовлюється також імперіалістичною стратегією «опори на націоналізм». Намагаючись ідейно роззброїти національно-визвольний рух, перешкодити його орієнтації на соціалізм, буржуазні ідеологи докладають шалених зусиль, щоб довести неприйнятність для «бідних націй» соціалістичного

⁴ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 120.

⁵ Советский Союз и современный мир. Прага, 1972, с. 12.

досвіду розв'язання національного питання. Пропаганда національної винятковості, гальванізація націоналістичних передсудів, культивування расової нетерпимості і національної ворожнечі — улюблені засоби в масовій пропаганді імперіалізму.

В цих умовах ленінська теоретична спадщина з національного і національно-колоніального питань виступає як один з вузлових пунктів в ідеологічній боротьбі. В той час як революціонери-марксисты в усьому світі уважно вивчають марксистсько-ленінську теорію націй і національних відносин, сучасний антикомунізм бачить в її дискредитації шлях до відвернення мас від соціалістичної альтернативи розвитку. Звідси гострота ідейних битв у світі навколо ленінської теорії націй і національних відносин. Вістря імперіалістичних атак спрямовується при цьому проти національної політики КПРС як практичного втілення в життя ідей ленінізму.

Марксистсько-ленінська теорія націй чітко визначила ряд етапів у розвитку національного питання. Перший етап відноситься до епохи висхідного капіталізму, коли національне питання було переважно внутрідержавним, а національні рухи не виходили за межі вузьколокальних. Другий етап почався тоді, коли імперіалізм порушив природний процес розвитку соціально-етнічних спільностей, а імперіалістичний поділ світу злив національне питання з питанням про колонії, перетворив його у світове. Третій етап зв'язаний з розв'язанням національного питання в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності.

Новий, створений соціалізмом тип національних відносин справляє величезний вплив на національно-державну панораму сучасного світу, є могутнім революціонізуючим фактором. Встановлення принципово нових, небачених раніше міжнаціональних відносин істотно звужує сферу використання імперіалізмом національних суперечностей. Саме тому зусилля ідеологів і політиків буржуазного світу підпорядковані завданню перекреслити соціалістичний метод розв'язання національного питання або принаймні применшити його вплив. У самій появі наклепницького міфу про т. зв. «радянський колоніалізм» була закладена спроба ототожнити соціалістичний і капіталістичний способи розв'язання національного питання. Заперечуючи принципово новий тип національних відносин, створений соціалізмом, буржуазні ідеологи твердять, ніби міжнаціональні антагонізми, шовінізм і націоналізм так само властиві соціалізму, як і капіталістичному ладові.

Заінтересовані в применшенні справжньої ролі класів і класової боротьби в житті суспільства, буржуазні ідеологи намагаються зобразити головною рушійною силою в його розвитку не боротьбу класів, а боротьбу націй. Для буржуазної соціології і політології характерні спроби відірвати національне питання від інших соціальних проблем, поставити його над проблемами класової боротьби або поза ними. Гіпертрофоване захоплення етнічним і вузько витлумаченим національним стійко тримається в буржуазній соціології та психології⁶. Етнос і нація розглядаються при цьому як щось незалежне від соціальних факторів. Значна частина буржуазних авторів взагалі відкидає існування націй як об'єктивної реальності, зображуючи їх як продукт людської свідомості.

Підвищений інтерес до етнічних, расових і національних факторів, який демонструє останнім часом буржуазне суспільствознавство, вилився у створення спеціальної галузі в буржуазній соціології — т. зв. ет-

⁶ З величезної кількості монографій і збірників статей, у яких в тій або іншій формі викладається буржуазне розуміння проблеми етносу, наведемо лише деякі, видані у 70-х роках. Див.: Enloe C. Ethnic Conflict and Political Development. Boston, 1973; Ethnicity and Nation-Building: Comparative, International and Historical Perspectives. London, 1974; Ethnicity. Theory and Experience. Cambridge (Mass), 1975; Deutsch K. Tides Among Nations. London, 1979 та ін.

носоціології. Самі «етнонауковці» визначають завдання цієї псевдонауки як «...політичний і соціологічний аналіз стану і особливостей розвитку всього комплексу національних проблем у світі на противагу «...уявленням про класову структуру суспільних відносин»⁷. В самій природі етнічності, твердять вони, закладений «вибуховий матеріал», який веде до драматичних міжнаціональних конфліктів. «Групова патологія», «природжені інстинкти», «етноцентристські імпульси» та інші запозичені з фрейдистського арсеналу категорії проголошуються найважливішими важелями в боротьбі різних етнічних спільностей за «престиж», за свою «культуру» тощо. Висування на перший план етнічних факторів йде паралельно з доведенням «застарілої» поняття класу і нації. Як підкреслював Б. М. Пономарьов, національне питання ставиться при цьому поза соціальними суперечностями і конкретними історичними умовами епохи⁸.

Висування на перший план етнічних факторів як нібито найважливіших в житті суспільства — характерна риса книги «Етнічність: теорія і досвід», авторами якої виступають провідні соціологи і політологи США. У передмові до неї професори Гарвардського університету Н. Глейзер та Д. Мойніхен недвозначно заявили, що коли раніше етнічні фактори прийнято було розглядати як пережитки минулої епохи, нині етнічність, мовляв, являє собою «нову дійсність», яка характеризується незмірним зростанням етнічних факторів в житті суспільства⁹. Ще далі йде автор п'ятого розділу цієї ж книги Д. Белл, який пише, що поняття «клас» давно вже не несе в собі якоїсь сильної емоційної прив'язаності і що саме етнічність об'єднує людей там, «...де інші соціальні ролі стають абстрактними або безособовими»¹⁰. Зростання ролі етнічних факторів, за Беллом, зв'язане насамперед з тим, що робітничий клас, мовляв, історично сходиться зі сцени світової історії. Неважко побачити за цими розмірковуваннями приціпну атаку на ленінське вчення про класи і класову боротьбу, спробу гальванізувати буржуазно-націоналістичні концепції суспільного прогресу, «довести» неспроможність головного принципу марксистсько-ленінського вчення про нації і національні відносини, який вимагає класового, інтернаціоналістського підходу до національних проблем.

Зрозуміло, чому головним об'єктом «досліджень» етносоціологів виступає націоналізм, який вони оголошують найвпливовішою політичною силою сучасності. На думку Р. Кінга, «...націоналізм справляє більш повний і глибокий вплив на людей, ніж це роблять класові інтереси»¹¹. При цьому етносоціологи цілковито відкидають характеристику націоналізму як породження антагоністичних суспільних відносин. Приділяючи непомірно багато уваги «дослідженням» національного характеру, «національних стереотипів», буржуазні соціологи намагаються довести, ніби основи всіх національних і расових конфліктів закладені в самій природі людини, нібито міжнаціональні конфлікти є вічними і нездоланними, а добросусідські відносини між націями — принципово неможливими.

Буржуазна етносоціологія дає чимало визначень націоналізму, але для всіх них характерне сприйняття буржуазного націоналізму як ірраціонального, незбагненого феномена, як властивості людської психіки, що набуває надприродного, «демонічного» забарвлення, як стихійного вибуху людських почуттів, що завжди дивуватиме людство своєю не-

⁷ Цит. за ст.: Иовчук М. Т. Интернационализм социалистической культуры и современная борьба идей. — В кн.: Проблемы коммунистического воспитания и социалистической культуры. М., 1977, с. 127.

⁸ Советский Союз и современный мир, с. 45.

⁹ Див.: Ethnicity: Theory and Experience, pp. 4—5.

¹⁰ Ibid, pp. 167—169.

¹¹ King R. Minorities under Communism. Cambridge (Mass), 1973. p. 256.

сподіваною і незбагненою силою. «Очевидно, найбільш важливою і витривалою з усіх сучасних ідеологій є націоналізм», — пише один з буржуазних «теоретиків націоналізму» Е. Сміт¹². Ще більш недвозначно висловлюється з цього приводу К. Дойч. «Війна, прийнятна в її великомасштабній, всеохоплюючій формі, має бути ліквідована протягом наступних 30 років або вона зруйнує людство, — пише він. — Але націоналізм не буде знищений протягом двох, трьох і більше поколінь, очевидно, і протягом сторіччя»¹³.

Ставка на буржуазний націоналізм, яка в наш час є характерною рисою антикомуністичної стратегії, дає перекошлене пояснення того, на перший погляд, парадоксального факту, що ті «теоретики», які ще недавно навперобій писали про «застарілість» понять нації і національного суверенітету, нині явно віддають перевагу націоналістичним інтерпретаціям подій світової історії. За словами згаданого вже Е. Сміта, націоналізм у XX столітті переживає щось на зразок відродження¹⁴. На думку Дж. Данна, націоналізм є політичною ганьбою XX століття, найбільшою плямою на його політичній історії. Але той же Данн характеризує націоналізм як одне з найтонших політичних відчуттів, як найбільш широку і незрозумілу властивість усіх або принаймні писемних народів сучасного світу¹⁵. Таким чином, «вірус націоналізму», про який так багато пишуть буржуазні ідеологи, незмінно оголошується всюдисущим, таким, що фатально вражає будь-які людські спільності незалежно від їх суспільного ладу.

Антимарксистська, антисоціалістична спрямованість цих панегіриків на адресу націоналізму очевидна. Марксизм-ленінізм виходить з того, що об'єктивна закономірність у розвитку суспільства полягає в подоланні національної вузькості і національної обмеженості, у зближенні націй. Антикомунізм, навпаки, намагається зберегти національні перегородки, «законсервувати» національну відособленість. Буржуазний націоналізм являє собою ідеологію і політику, що виражає прагнення експлуататорських класів підмінити класову солідарність трудящих різних націй «класовим миром» на ґрунті національної солідарності антагоністичних класів всередині нації. Його призначенням є зміцнення міжнаціональних, насамперед психологічних бар'єрів з тим, щоб роз'єднати трудящих різних рас і націй, відвернути їх увагу від класової боротьби, виправдати політику мілітаризму і агресії.

«Войовничий буржуазний націоналізм, який отупляє, одурює, роз'єднує робітників, щоб вести їх на повіді буржуазії, — ось основний факт сучасності»¹⁶, — писав В. І. Ленін у 1913 р. З часу, коли були написані ці слова, пролетарський інтернаціоналізм здобув вирішальні перемоги у робітничому русі. Проте і нині войовничий буржуазний націоналізм робить все для того, щоб роз'єднати, одурити робітників, повести їх на повіді у буржуазії. В руках імперіалістичної буржуазії він виступає як знаряддя, спрямоване на підірив єдності світового соціалізму, на стимулювання націонал-опортуністичних течій у міжнародному комуністичному і робітничому русі, на протиставлення один одному основних сил світового революційного процесу.

Всім буржуазним теоріям нації властиве протиставлення національних і інтернаціональних інтересів народів. Вістря антикомуністичних атак спрямовується проти пролетарського інтернаціоналізму як системи принципів, якою визначається інтернаціональний характер бо-

¹² Smith A. Nationalism in the Twentieth Century. Oxford, 1979, p. VII.

¹³ Deutsch K. Ibid, p. 2.

¹⁴ Smith A. Ibid, p. VII.

¹⁵ Dunn J. Modern Political Theory in the Face of the Future. Cambridge, 1979, p. 55.

¹⁶ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 119.

ротьби міжнародного пролетаріату. Загальною тенденцією при цьому є намагання представити пролетарський інтернаціоналізм у вигляді кон'юнктурної соціальної утопії, а буржуазний націоналізм ототожнити з національною свідомістю. У восьми томній порівняльній енциклопедії «Марксизм, комунізм і західне суспільство» дається, наприклад, визначення пролетарського інтернаціоналізму як «...однієї з тих конкретних утопій, чиє історичне призначення полягає у завданнях підготовки шляхів до здійснення політично необхідного»¹⁷. Для характеристики буржуазного націоналізму автори цієї енциклопедії знаходять зовсім інші барви. Вони виводять його з почуттів і симпатій, що базуються на історичних міфах і дійсності кожного народу, ототожнюють його з національною свідомістю¹⁸. Під формулу націоналізму підводиться найчастіше звичайний зміст національних процесів. Маніпулювання «національними» лозунгами широко застосовується для того, щоб ототожнити національне і націоналістичне, стерти суттєву грань, яка розділяє ці два поняття.

Буржуазні ідеологи не можуть, проте, не бачити очевидної невідповідності своїх націоналістичних лозунгів тим інтеграційним процесам, які є прямим наслідком сучасної науково-технічної революції. Намагаючись пристосуватися до об'єктивної реальності, вони часто вдаються до пропаганди космополітизму. Нову хвилю захоплення космополітичними гаслами буржуазна пропаганда поспішила оголосити «переходом на нові рубежі». При цьому процеси капіталістичної інтеграції вона намагається видати за «...шлях до погодженого світового господарства», представити його як «гуманний космополітизм» і навіть як «новий інтернаціоналізм».

Подібну спробу робить, зокрема, уже згадуваний Е. Сміт. Останній розділ його книги «Націоналізм у ХХ столітті» має назву «Інтернаціоналізм». Сміт, проте, не робить таємниці з того, що його «інтернаціоналізм» являє собою щось на зразок космополітизму і що в такій інтерпретації «націоналізм і інтернаціоналізм є двома сторонами однієї монети»¹⁹. Він всіляко ратує за «супранационалізм», вважаючи, що він дасть змогу позбутися вад «конкуруючих націоналізмів». Характерно, що такий «супранационалізм» Сміт теж намагається представити як один з варіантів інтернаціоналізму²⁰.

Зрозуміло, що сконструйовані в такий спосіб підробки під інтернаціоналізм не мають із справжнім інтернаціоналізмом нічого спільного, оскільки пролетарський інтернаціоналізм — це насамперед гранично чітка класова позиція. Любителів подібних святкових прогулянок «...по садах інтернаціоналістської словесності» гнівно викривав В. І. Ленін²¹. Він підкреслював, що такий «платонічний інтернаціоналізм» завжди виявляється ні чим іншим, як націоналізмом навиворіт і служить всього лише ідеологічним прикриттям глобалізму міжнародних монополій. У сполученні з нестримним вихваланням «західної цивілізації» він виступає як альтернатива одночасно і пролетарському інтернаціоналізмові, і національному суверенітету народів.

На прикладі одночасного застосування парних категорій «націоналізму» і «космополітизму» можна легко простежити наявність подвійних установок у внутрішній і зовнішньополітичній пропаганді сучасного імперіалізму. Коли йдеться, приміром, про створення наднаціональних

¹⁷ Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia, vol. 4. New York, 1972, p. 341.

¹⁸ Ibid, vol. 6. New York, 1973, p. 28.

¹⁹ Smith A. Ibid, p. 194.

²⁰ Ibid, p. 184—195.

²¹ Ленін В. І. Крах платонічного інтернаціоналізму. — Повне збір. творів, т. 26, с. 186.

органів «спільного ринку», в хід ідуть космополітичні теорії про «застарілість» національних суверенітетів. Коли ж виношуються плани розколу соціалістичної співдружності, національне оголошується вищою цінністю сучасного світу, а націоналізм — найвпливовішою політичною силою. Різноманітні версії «атлантизму», тези про «подолання націй», «західний європеїзм» тощо в ідеології сучасного антикомунізму мирно уживаються з проповідями расової ненависті і національної ворожнечі, з версіями «незнищенності», «непереможеності» націоналізму. В цих подвійних установках найбільш наочно простежується лицемірний, маніпулятивний характер буржуазної пропаганди.

Характерними спробами видати національну ворожнечу за «природний стан» міжнародних відносин, а націоналізм — за наріжний камінь сучасного світопорядку позначена ідеологія т. зв. «нових правих» — однієї з течій неонацизму. Ця система поглядів, що увібрала в себе всі «здобутки» буржуазної етносоціології, ґрунтується на «доказах» принципової неможливості ліквідувати нерівність людей, рас, цивілізацій, народів. Принцип рівності оголошується «егалітарною утопією». Неприхований расизм доходить до крайніх меж у вимогах підтримання чистоти «породи» людини. Вищим оголошується «нордичний тип». Цілком у нацистських традиціях «нові праві» мріють про «облагородження рас» шляхом шлюбних заборон, знищення «неповноцінних» і т. п. Вони рашуче виступають за збереження і зміцнення системи апартеїду, що процвітає в багатьох капіталістичних країнах. Один з опонентів «нових правих» влучно назвав їх «ку-клукс-кланом з науковою посмішкою»²².

Біорасистські і психорасистські трактування національного і етнічного спрямовані насамперед проти марксистсько-ленінського вчення про інтернаціональний характер класової боротьби пролетаріату і всіх трудящих. Намагаючись протиставити один одному основні потоки світового революційного процесу і тим самим створити сприятливі умови для наступу імперіалізму на прогресивні завоювання народів, буржуазні ідеологи свідомо спотворюють картину класової боротьби у сучасному світі. На національно-визвольні рухи трудящих навішується ярлик «міжнародного тероризму», що нібито інспірується світовим соціалізмом, міжнародним комуністичним і робітничим рухом. Інтернаціоналістська позиція соціалістичних країн, спрямована на підтримку національно-визвольних рухів, зображується як «форма експансії», як «інструмент проникнення» у країни, що розвиваються. В такий спосіб буржуазні ідеологи намагаються не тільки зайвий раз кинути тінь на зовнішню політику країн соціалізму, але й політично дезорієнтувати і ідеологічно роззброїти національно-визвольний рух, заблокувати політику некапіталістичного розвитку країн, що визволилися від колоніальної залежності, перешкодити ідеологічними засобами дальшому розвитку класової боротьби в капіталістичному світі. Водночас міф про «міжнародний тероризм» має на меті виправдати установку на гонку озброєнь, відвернути увагу світової громадськості від справжніх терористичних актів імперіалістичних хижаків у різних районах земної кулі, дати «ідеологічне обґрунтування» планам розширення імперіалістичного втручання у справи інших держав.

Далекосяжним ідеологічним цілям сучасного антикомунізму цілковито підпорядковані і різноманітні ідеологічні спекуляції на т. зв. «національному комунізмі», в основі яких лежить намагання відокремити науковий соціалізм від пролетарського інтернаціоналізму і пристосувати його до соціал-реформістської ідеології і політики. Буржуазні ідеологи не приховують того, що в так званому «національному комунізмі» їм імпонує насамперед те, що останній ігнорує «...більшість формул ортодоксального марксизму — класову боротьбу, верховенст-

²² Цит. за ст.: Молчанов Н. «Новые правые» на сцене и за кулисами. — Литературная газета, 1979, 22 авг., с. 14.

во індустріального пролетаріату, інтернаціоналізм»²³. Ревізіоністські концепції «плюралізму моделей соціалізму» припали до смаку буржуазній пропаганді саме тому, що вони мають своїм вихідним пунктом заперечення загальних закономірностей боротьби за соціалізм, ігнорування марксистсько-ленінських принципів спільності організаційних і ідейних основ комуністичного руху. Відмова від принципів пролетарського інтернаціоналізму на практиці обертається відступом від всіх корінних принципів марксизму-ленінізму. Пропонований ревізіоністами плюралізм в партіях спрямований на підрив їх єдності і згуртованості, плюралізм в державі націлений на ліквідацію керівної ролі партії робітничого класу, плюралізм в економіці покликаний ліквідувати концентрацію і планування виробництва, плюралізм в ідеології закономірно веде до відмови від корінних принципів наукового світогляду. Ревізіоністські «моделі соціалізму» без пролетарської революції і диктатури пролетаріату цілком придатні для їх «синтезу» з модними буржуазними теоріями.

Яскравим зразком того, як використання націоналістичних лозунгів веде до зради справжніх національних інтересів, є маоїстська гегемоністська шовіністична політика. Складне переплетення в маоїзмі опортунізму з націоналізмом призвело до того, що китайська й імперіалістична пропаганда надзвичайно зблизилися у спробах підмінити класовий аналіз міжнародного життя геополітичною концепцією, «двополюсною» або «багатопольною» картиною міжнародної обстановки. Політика пекінського керівництва, з початку до кінця пройнята ідеєю світового китаєцентристського гегемонізму, являє собою спробу замаскувати псевдомарксистською софістикою плани створення під егідою Китаю антисоціалістичного, антирадянського фронту за участю широкого кола імперіалістичних держав. Розробляючи програму воєнно-політичного зговору з імперіалізмом, китайське керівництво скотилося до того, що закликає пролетаріат капіталістичних країн «бути в перших рядах» у можливій війні проти світового соціалізму.

Типово расистською, націоналістичною є і політична доктрина міжнародного сіонізму. Демагогічно жонглюючи лозунгами «богообраності», «винятковості єврейської раси», «особливої місії єврейства» в сучасному світі, єврейська буржуазія США, Великобританії та інших капіталістичних країн не шкодує коштів для ведення численних антисоціалістичних кампаній, спрямованих буцім-то на «захист прав євреїв». «Здобутки» буржуазної етносоціології, зокрема її теорію про нації як надкласові суспільні утворення, теоретики сіонізму використовують для «обгрунтування» версій «єдиної єврейської нації». Всіх, хто належить до неї, твердять вони, необхідно зібрати в єдиній єврейській державі. Геополітичні притязання сіоністів лежать в основі сіоністського курсу на дальше ускладнення і заплування близькосхідної проблеми.

Психорасистські ідейки етносоціологів охоче беруть на озброєння і ідеологи реакційної емігрантщини. Буржуазно-націоналістичні «теоретики» посилено намагаються створити враження, ніби саме вони є охоронцями етнічного, нібито їх боротьба проти соціалізму ведеться на ґрунті «національних ідеалів», які, мовляв, опинилися в стані конфлікту з соціалізмом. Над усе намагаються створити собі ореол «національної сили» українські буржуазні націоналісти, які насправді являють собою лише допоміжний механізм сучасного антикомунізму. Як підкреслював у Звітній доповіді на XXVI з'їзді ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, «вони проливають крокодилячі сльози за «долю народу», по-близнірськи просторікують про «свободи» і «права», всіляко маскуючи свої справжні цілі й відпрацьовуючи подачки за принципом — гроші не пахнуть. Це їх влучно назвав поет Борис Олійник

²³ Bennigsen A., Wimbush S. Muslim National Communism in the Soviet Union. Chicago — London, 1979, p. XX.

«бездомними псами», які «побрили... на ласий кусень із чужого блюда, продавши дим Вітчизни за валюту...» Тільки презирство викликають вони в усіх чесних людей»²⁴.

Таким чином, буржуазні теорії нації, які є антиподом марксистсько-ленінського вчення про нації і національні відносини, взяті сьогодні на озброєння різноманітними реакційними силами. Єдине, що об'єднує останніх — це ненависть до реально існуючого соціалізму, намагання перешкодити його переможній ході. «Національні ідеали», що їх ревно захищають ідеологи імперіалізму та їх пособники, відіграють лише роль ширми, за якою апологетика буржуазного ладу поєднується з нападками на реальний соціалізм. Будучи викривленням змісту національних моментів у соціальній структурі суспільства, що зумовлене егоїстичними інтересами експлуататорських класів, буржуазний націоналізм в кінцевому підсумку завжди виступає як знаряддя імперіалізму і політичної реакції. Саме тому КПРС, братні комуністичні партії вважають боротьбу за захист принципів пролетарського інтернаціоналізму, проти буржуазного націоналізму в усіх його проявах і різновидах одним з найважливіших своїх завдань. На цьому з новою силою наголосив XXVI з'їзд КПРС, який продемонстрував принципову єдність комуністів з усіх важливих проблем міжнародного життя. «Ми боремося, — зазначав товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — за справедливу справу миру та безпеки народів, за інтереси людей праці. На нашому боці — правда марксистсько-ленінського вчення. Наша сила — в єдності і згуртованості»²⁵.

XXVI з'їзд КПРС вніс новий важливий вклад у розробку марксистсько-ленінської теорії нації і національних відносин, зокрема, з питань співвідношення загального і особливого, інтернаціонального і національно-специфічного в суспільному розвитку. Створення і зміцнення основ соціалізму, будівництво соціалістичного суспільства мали і мають в різних країнах свої особливості. «Радянський Союз, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — нікому не нав'язує ніяких шаблонів і «моделей» державного устрою, які б ігнорували особливості тієї чи іншої країни. Він справляє зростаючий вплив на хід історії самим фактом свого існування, реальною практикою нового типу соціальних, міжнаціональних відносин, силою прикладу в розв'язанні найскладніших проблем, з якими неспроможний справитися капіталізм»²⁶.

Неперехідне методологічне значення марксистсько-ленінського аналізу співвідношення інтернаціонального і національного в суспільній практиці полягає в тому, що він учить виявляти загальне, інтернаціональне в конкретному, національному. Крізь призму інтернаціонального досвіду робітничого класу марксистсько-ленінізм розглядає багатство конкретно-специфічних умов, в яких знаходять свій прояв і застосування загальної закономірності соціалістичної революції, соціалістичного будівництва. Керуючись таким підходом, комуністи борються як проти абсолютизації національних особливостей, так і проти їх ігнорування.

Своєрідність становища окремих країн по-різному ставить перед кожною з комуністичних партій завдання, пов'язані з виконанням її інтернаціонального обов'язку. Але було б у корені невірно обстоювати на цій підставі принцип множинності концепцій інтернаціоналізму. Критерії справжнього інтернаціоналізму єдині, і це об'єктивні критерії. Один з них — зміцнення світового соціалізму, його всебічна підтримка. Інтернаціоналізм немислимий без широкого прагнення до взаєморозуміння і довір'я, без поваги до здобутого досвіду, без суворого додержання принципів самостійності і рівноправності у міжнародних, між-

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 54.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 11.

²⁶ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

національних, міжпартійних відносинах. Уважне ставлення до національних особливостей поєднується в ньому з рішучою відсіччю будь-яким націоналістичним проявам, з наполегливою боротьбою проти спроб «плюралізації» марксизму-ленінізму, моделювання «національних комунізмів» тощо.

Марксистсько-ленінська теорія нації була і лишається надійною методологічною зброєю КПРС та інших комуністичних і робітничих партій. Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу регулюванню співвідношення інтернаціональних і національних факторів у суспільстві зрілого соціалізму, глибоко вивчає процеси розвитку і зближення соціалістичних націй, закономірності розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей. У своїй внутрішній політиці вона уважно враховує вплив процесів інтернаціоналізації на зміст і форми національних відносин, оновлення змісту національно-специфічного в ознаках націй, в усій їх життєдіяльності.

При цьому марксистсько-ленінська теоретична думка зовсім не відкидає значення етнічного в національному житті народів. Як підкреслює академік Ю. В. Бромлей, «етнічне дуже істотна сторона національного, причому неодмінна сторона, без якої існування національного просто неможливе»²⁷. Етнічні і міжетнічні процеси відігравали в минулому і продовжують відігравати нині важливу роль у формуванні соціалістичних націй і народностей у їх всебічному розвитку і неухильному зближенні у складі нової історичної спільності людей — радянського народу. Новий рівень розвитку продуктивних сил в умовах зрілого соціалізму примножує можливості оновлення старих і створення нових національних цінностей, у тому числі тих, які мають етнічний характер*.

Проте етнічна своєрідність ніколи не виступає як головний, тим більш як єдиний фактор формування і розвитку націй. Соціальна роль націй в сучасному світі, як і раніше, визначається не етнічними факторами, а сутністю суспільно-економічної формації і інтересами класу, який є виразником найважливіших тенденцій у її розвитку. Будь-які спроби підмінити класовий поділ суспільства етнічним не можна розглядати інакше як намагання відвернути увагу трудящих від вирішальних соціально-класових аспектів суспільного життя. Саме так і розцінюють цілі буржуазної етносоціології всі справжні марксистсько-ленінці. Як писав голова Компартії США Генрі Уїнстон, «відродження в різних формах концепцій, в яких расове походження переважає над класовою належністю, включаючи теорії ідеологів, що проповідують стратегію, засновану на «етнічній належності», безпосередньо випливає з сучасної стадії розвитку стратегії американської монополістичної буржуазії, спрямованої на придушення боротьби людей різних національностей і рас в США і боротьби народів різних країн проти неоколоніалізму»²⁸.

Идучи назустріч 60-м роковинам утворення Союзу РСР, радянські суспільствознавці вбачають одне з найважливіших своїх завдань у глибокому дослідженні діалектичного співвідношення класового і етнічного, інтернаціонального і національного в житті радянського суспільства, в аналізі закономірностей зростання провідної ролі робітничого класу в інтернаціоналізації соціалістичного способу життя, в дослідженні наукових основ національної політики КПРС на етапі зрілого соціалізму. Вони певтомно пропагують ленінську теорію націй і національних відносин, дають рішучу відсіч будь-яким спробам

²⁷ Бромлей Ю. В. Этнические аспекты современных национальных процессов. - В кн.: Межнациональные связи и взаимодействие культур народов СССР. Таллин, 1978, с. 29.

* Докладніше про це див.: Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР. Проблемы теории и методологии. М., 1981, с. 104—105.

²⁸ Цит. за кн.: Актуальные вопросы современной идеологической борьбы. М., 1980, с. 253.

ревізувати, перекручувати і спотворювати її. Неухильне поглиблення інтернаціональної свідомості радянського народу наочно демонструє безперспективність зусиль «етносоціологів», як і всіх тих, хто посягає на непорушну єдність радянського суспільства, на священні для всіх комуністів принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Л. А. Нагорная

ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ НАЦИИ И НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ
СОВРЕМЕННОЙ БУРЖУАЗНОЙ ЭТНОСОЦИОЛОГИИ

Резюме

В статье развенчиваются попытки буржуазных «теоретиков» противопоставить марксистско-ленинской теории нации различные бюраснетские и психораснетские трактовки национальных процессов и явлений. Вскрывается истинная подоплека буржуазной этносоциологии, ставящей своей задачей увести трудящихся от понимания социально-классовых аспектов общественной жизни.

До 1500-річчя Києва

В. А. ЗГУРСЬКИЙ,
голова Київського міськвиконкому,
Герой Соціалістичної Праці, доктор економічних наук

КИЇВ — СТОЛИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Древній і вічно юний... Ці слова досить вдало передають той зміст, який ми вкладаємо в них, говорячи про Київ у переддень його славного ювілею. Незабаром на вулиці й площі столиці Радянської України прийде велике, хвилююче свято. Київ відзначить своє півтора-тисячоліття.

Для нас, киян, це і почесно, і досить відповідально. Тож і робиться все необхідне для того, щоб ювілей «матері міст руських» залишив у пам'яті й серцях усіх учасників торжеств яскравий спогад і глибокий слід.

Интерес до цієї історичної події дуже і дуже великий. Ювілей Києва прикував увагу не лише радянських людей, а й широкої зарубіжної громадськості. Про це, наприклад, свідчить прийнята 10 жовтня 1980 р. резолюція Генеральної конференції ЮНЕСКО. У ній, зокрема, йдеться про те, що державам — членам ЮНЕСКО і міжнародним організаціям запропоновано взяти участь у святкуванні 1500-річчя міста Києва, популяризувати цю подію з допомогою засобів масової інформації. У резолюції керівного органу ЮНЕСКО дано, і це особливо приємно, високу оцінку ролі Києва, який поклав початок східнослов'янській цивілізації і культурі. А вони, як відомо, зробили величезний вплив на формування соціальних і культурних цінностей усіх слов'ян та інших європейських народів, сприяли встановленню діалогу з різними світовими культурами. Під цим документом, копія якого зберігається у виконкомі Київської міської ради народних депутатів, поставили свої підписи представники 27 держав. У тому числі — братні соціалістичні країни, а також Алжир, Аргентина, Індія, Ефіопія, Канада, Франція, Греція, Італія, Туреччина та інші держави. Як бачимо, серед цих країн є представники Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. Отже, 1500-річчя Києва відзначатиметься як подія міжнародного значення. Недавно успішно пройшли Дні Києва в ЮНЕСКО.

Напередодні великого ювілею ми знову й знову з хвилюючим почуттям сприймаємо легенди і літописи про заснування нашого древнього міста, про його героїчну історію, подумки висловлюючи глибоку вдячність невтомним літописцям, які гідно оспівали наш «стольний град». І немовби оживають сторінки «Повісті временних літ», «Слова о полку Ігоревім», «Никонівського літопису» — сторінки історії нашої Вітчизни.

Київська Русь у ті далекі часи здобула широке визнання і авторитет як могутня держава, яка мала тісні торговельні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами Сходу, з Візантією, Німеччиною, Францією, Угорщиною та країнами Скандинавії. Одним з важливих факторів, що визначали роль давньоруської держави на міжнародній арені, був високий рівень її культури, яка стала однією з найбільших досягнень цивілізації, величезним вкладом у світову духовну скарбницю.

Сьогодні, звертаючись у думці до тієї сивої давнини, ми з глибоким задоволенням відзначаємо: нам особливо дороге те, що Київська Русь була коліскою трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Звідси, з Києва, бере свій початок економічна, політична і культурна спільність наших народів.

Своєю могутністю і величчю, високою культурою, прекрасними архітектурними пам'ятниками давньоруська держава була зобов'язана насамперед широким народним масам. Саме вони і здобули Києву славу другого Константинополя, як називали згодом наше місто численні зарубіжні мандрівники.

П'ятнадцять століть відшуміло над нашим древнім Києвом. Саме так, відшуміло, бо кожне з цих століть було насичене численними бурхливими подіями. Немало чужинців зазіхали в ті часи на київську землю, та, як багатирська застава, стояло нескорене наше місто-воїн, відбиваючи ворожі навали.

Восени 1240 р., коли під Києвом опинилась орда хана Батия, князів всі, як один, піднялися на захист рідного міста. З історії добре відомо, як мужньо і сміливо боролися вони за рідну землю. Хочеться навести один епізод, описаний у книзі нашого земляка В. Г. Яна «К «последнему морю». До хана Батия привели групу полонених. Серед них був високий воїн в кожусі. Він похитувався і тримався за плече одного з полонених. Коли товмач запитав у цього воїна, хто він і звідки родом, той відповів: «З-під Смоленська. По Дніпру плоти сплавляю».

— Якщо ти смоленський, — зауважив йому Батий, — чого б'єшся тут за Києв (Київ — Р е д.)?

— Як же не битися? — сказав полонений. — Адже місто теж наше, руське!

Тоді Батий звернувся до нього зі словами:

— Кажі правду, або тобі відрубать голову: скільки війська тут, у Києві?

І воїн мовив:

— Скільки людей, стільки й воїнів. Тепер кожен взявся за сокиру чи рогатину¹.

Так на протязі століть у боротьбі проти іноземних поневолювачів руські люди відстоювали право Києва на існування. Не раз він палав у пожежах, але завжди відроджувався з руїн і попелу. Нерідко кажуть, що Київ — місто, де на одних і тих же вулицях зустрілися різні століття. І це справді так. Численні пам'ятники, які пережили віки, височіють там поряд з чудовими сучасними спорудами.

Нам дорогий кожний пам'ятник, який відображає свою епоху, свій історичний час. Серед них є такі, що втілюють у собі ключові, поворотні моменти в нашій героїчній історії. В тому числі — і пам'ятник Богдану Хмельницькому, який очолив визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти. 328 років тому, в січневі дні, Київ сердечно, з великими почестями приймав велике повноважне російське посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним. Воно прибуло в наш «стольний град» одразу ж після історичної Переяславської ради, яка проголосила возз'єднання України з Росією. В ті дні жителі Києва присяглися на вірність Росії.

У часи важких випробувань, відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, український народ відчував постійну допомогу і підтримку Росії. Історична заслуга Богдана Хмельницького — в тому, що він зробив все, щоб об'єднати український народ з російським. Визвольна війна ще більше зблизила народи-брати².

Сьогодні, з висоти 80-х років ХХ ст., ми знову осмислюємо славний шлях, пройдений пліч-о-пліч російським і українським народами, які,

¹ Ян В. К «последнему морю». М., 1960, с. 200—201.

² Коммунист, 1979, № 1, с. 26.

за словами В. І. Леніна, такі близькі «...і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³.

Глибоко символічно, що така видатна подія в житті наших народів, як 1500-річчя Києва, святкується в рік 60-річчя утворення Союзу РСР. Ми з вслличезним задоволенням відзначаємо, що на прапорі нашого міста сяють «Золота Зірка» героя і два ордени Леніна, причому одного з цих орденів Київ удостоєно у зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією.

Чудова роль випала нашому Києву — бути не тільки «матір'ю міст руських», а й одним з уособлень священного, непорушного братерства радянських народів. Це братерство гартувалося в революційних подіях Великого Жовтня, в битвах у період громадянської війни, міцніло й мужніло на трудових фронтах перших п'ятирічок.

Завдяки допомозі наших братів — росіян, білорусів, усіх інших народів Союзу РСР Київ за роки Радянської влади пізнав свою другу молодість, досяг небувалого розквіту. Уже в тридцяті роки в могутні велетні індустрії перетворилися київські заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик». Три індустріальних гіганти країни — заводи московський «Красный пролетарий», ленінградський «Красный путіловець» і горьковський «Двигатель революции» виконували важливі замовлення для київських суднобудівників. Свій досвід їм щедро передавали корабелі з Волги, які виховали нове покоління творців річкових суден. Робітники Києва у свою чергу успішно справлялися з замовленнями для московського метро, Магнітки, Кузнецькбуду, Березниковського хімкомбінату та інших новобудов країни.

У ті довоєнні роки в нашому місті було споруджено й обладнано новою технікою такі промислові гіганти, як заводи верстатів-автоматів ім. М. Горького, вагоноремонтний, комбінат штучного волокна та інші. Характерно, що вже у 1939 р. машинобудівні заводи Києва перевищили майже в 30 разів обсяг виробництва 1913 р.

Успішно втілювалася в життя програма забудови міста. Було споруджено такі важливі об'єкти, як Дніпровський водопровід, нова набережна Дніпра, Центральний стадіон, центральний універмаг та ряд важливих адміністративних будівель.

Наприкінці 30-х років Київ став великим промисловим, адміністративним і культурним центром. Виняткову роль у піднесенні народного господарства і розвитку культури в місті відіграло перенесення сюди столиці Радянської України. Уже на початку третьої п'ятирічки Київ за кількістю населення вийшов на третє місце у країні — після Москви і Ленінграда. Його населення зростало бурхливими темпами. Так, якщо в 1929 р. у місті проживало 518 тис. жителів, то через десять років їх уже було 846 тис. Причому це відбувалося в основному за рахунок природного приросту. Статистика свідчить: у 1940 р. в Києві на 10 тис. чол. народжувалося 224 дитини, тимчасом як у Берліні, Лондоні й Нью-Йорку — не більше ніж 140. Отже, наше місто і в цьому плані переживало свою другу молодість.

Словом, Київ розростався й гарнішав, перетворюючись на очах у справжню «перлину» Європи. А коли почалася війна, місто знову, в котрій уже раз, стало мужнім воїном. Близько 200 тис. киян у перші дні Великої Вітчизняної війни пішли на фронт захищати від ворога рідну землю. Коли ж гітлерівці наблизилися до столиці Радянської України, Київ боровся як богатирська застава, майже на два з половиною місяці затримавши даліше просування ворога.

Під час одного із всесоюзних перекликів по радіо радянських міст (а такі переклики у той грізний час були традиційними) голова виконкому Московської міської Ради депутатів трудящих В. П. Пронін сказав: «Товариші ленінградці і кияни! Трудящі столиці горді вашою муж-

³ Ленін В. І. Україна. — Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

ністю і героїзмом. Ви знову воскресили безсмертні традиції героїки Великої Жовтня і громадянської війни. Ви не поодинокі. З вами славна Червона Армія, з вами весь наш радянський народ».

У зв'язку з тяжким становищем, що склалося на Південно-Західному фронті, наші частини, які обороняли Київ, змушені були за наказом Верховного Головнокомандування залишити столицю Радянської України.

Хоч ворог ціною величезних втрат й увірвався на вулиці міста, Київ не скорився загарбникам. Народні месники, бійці-підпільники вели мужню боротьбу з гітлерівцями, робили все можливе в ім'я визволення. У ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. над містом знову замайорів Червоний прапор. За мужність і відвагу, виявлені при визволенні столиці Української РСР, 65 частин і з'єднань було удостоєно почесного найменування «київських».

Подвиг радянського народу, усіх тих, хто наближав світлий день перемоги, гідно увічнено у величому, прекрасному меморіальному комплексі «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», який було відкрито 9 травня 1981 р. Нам, киянам, приємно усвідомлювати, що особливу значимість цій хвилюючій події надали участь у ній Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Леоніда Ілліча Брежнєва, його яскрава, зворушлива промова, яка пролунала тоді над Дніпром-Славутичем, теплі й сердечні слова про наше рідне місто. Мільйон триста тисяч людей, відвідавши комплекс, уже торкнулися серцями до подвигу захисників, доблесних визволителів Києва.

Не легкими були для столиці республіки перші післявоєнні роки. Досить сказати, що гітлерівці знищили в місті близько тисячі державних та громадських споруд, 800 підприємств, майже половину житлового фонду, підземні комунікації. Але наш рідний Київ завдяки самовідданій праці його жителів і допомозі народів-братів залікував рани війни. звівшись знову на весь свій богатирський зріст.

Звідусіль — з Москви і Ташкента, Свердловська і Горького, Омська і Казані, з найвіддаленіших районів нашої багатонаціональної держави йшли у той час ешелони з написами на вагонах «Терміново — Києву!». Вони везли устаткування, інструменти, різні матеріали для відбудови народного господарства міста.

Крок за кроком, від п'ятирічки до п'ятирічки зростав і розвивався наш Київ. Нині він один з найбільших індустріальних центрів країни. У місті виробляється промислової продукції у 20 разів більше, ніж до Великої Вітчизняної війни. Понад 60 держав завжди охоче купують продукцію київських підприємств. Це — літаки і траулери, верстати-автомати й екскаватори, електронно-обчислювальні машини і телевізори, штучні алмази й фотоапарати.

Київ справедливо називають великим науковим центром. Тут працює Академія наук УРСР, яка координує і спрямовує роботу всіх наукових установ республіки. Понад 80 тис. науковців трудяться у науково-дослідних інститутах міста. Ще одна цифра — понад 200 тис. юнаків і дівчат набувають знання у київських вузах і технікумах.

Наукові пошуки і відкриття вчених столиці Радянської України в галузі фізики, кібернетики, математики, медицини та лінгвістики широко відомі не лише в нашій країні, а й далеко за її межами. Спеціалісти нерідко називають Київ центром електрозварювання. І це дійсно так. Адже саме в нашому місті «прописаний» Інститут електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона, який спрямовує роботу більш як 400 організацій у цій галузі. Загальновідомо, що він відіграє провідну роль при спільній розробці з науковими установами соціалістичних країн найважливіших проблем електрозварювання.

Багатогранне й насичене визначними подіями культурне життя Києва. До послуг населення і гостей столиці Української РСР — 32 музеї

і близько 1360 різних бібліотек, фонди яких налічують 65 млн. книг. Це — величезна духовна скарбниця. А з введенням у дію нової споруди однієї з найбільших бібліотек у країні — Центральної наукової бібліотеки Академії наук республіки — фонд книгосховищ збільшиться ще на 10 млн. книг. Крім того, у культурному арсеналі міста — 11 театрів, 68 кінотеатрів, 12 парків культури і відпочинку, які служать естетичному вихованню наших людей. Отже, сьогоднішній Київ живе повнокровним, різнобічним життям великого сучасного міста. Трудящі столиці створюють машини і споруджують висотні будинки, роблять наукові відкриття і дарують чарівний світ мистецтва, виховують у вузах нових Ньютонів і дбайливо вирощують у дитсадках своїх маленьких громадян. Іншими словами, Київ упевнено крокує у майбутнє.

Нині у столиці Радянської України проживає 2 млн. 305 тис. чол. Місто займає площу 780 квадратних кілометрів — майже таку ж, як і столиця нашої багатонаціональної Батьківщини — Москва.

Цікава деталь: більше ніж 100 років тому, у 1874 р., за підсумками одноденного перепису в Києві налічувалося 126 тис. жителів. Крім того, дані засвідчили, що в ньому щороку знаходилося до 80 тис. прочан, які прибували сюди звідусіль, щоб поклонитися «святим місцям». «Тепер у Києві, — писав у ті часи французький журнал «Ревю де Франс», — проживає 80 тисяч чоловік. Можна передбачити, що через століття ця кількість подвоїться».

Як бачимо, журнал допускався помилки щодо першої цифри. Але значнішою виявилася його друга помилка: через століття населення виросло не у два рази, а майже у двадцять разів. Отже, життя нанівець спростувало прогноз «Ревю де Франс».

Тільки за п'ять останніх років ще 190 тис. чол. стали киянами. А якщо врахувати природний приріст населення, який становить менше половини механічного, або 80 тис. чол., то виходить, що населення столиці республіки за роки десятої п'ятирічки, так би мовити, зросло ще на одну Вінницю.

Зрозуміло, що бурхливі темпи механічного приросту населення викликають необхідність розв'язання цілого комплексу важливих соціальних проблем, насамперед такої актуальної проблеми, як житлова. І головний тут вихід полягає в тому, щоб забезпечити комплексний розвиток міста і зокрема весь обсяг промислового виробництва лише за рахунок зростання продуктивності праці, без збільшення кількості працюючих. Це буде одним з ефективніших методів обмеження механічного припливу населення. Саме таке завдання поставив перед партійними, радянськими і господарськими органами міста член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у своєму виступі на XXVIII Київській міській партійній конференції.

Для розв'язання цих та інших глобальних завдань у Києві створено на громадських засадах раду з комплексного розвитку міста, до складу якої входять відповідальні працівники партійних і радянських органів, керівники великих промислових об'єднань і підприємств, науково-дослідних і проектних інститутів, представники республіканських господарських органів. Ця рада покликана стати дійовим інструментом активного впливу на всі сторони господарського і соціально-культурного життя столиці республіки.

Останнім часом, поряд з обмеженням механічного припливу населення, виконком міськради приділяє особливу увагу комплексному розвитку кожного району, кожного житлового масиву, підтягуванню всієї сфери обслуговування населення до сучасного рівня. Мова йде насамперед про те, щоб масове житлове будівництво велося в комплексі із спорудженням об'єктів торгівлі, побуту, медицини, народної освіти й комунального господарства.

Звичайно, у Києві будується немало. Кожних 20 хвилин у місті

з'являється нова квартира, кожної доби — будинок на 80 квартир. А щороку з будівельного конвейера сходять їх 25 тисяч. Тільки за роки минулої п'ятирічки було здано в експлуатацію понад 6 млн. квадратних метрів житла, а в першому році одинадцяті п'ятирічки — 1 млн. 225 тис., а також 6 шкіл, 15 дитячих дошкільних закладів, лікарні на 373 ліжка, 5 поліклінік. Всього ж будівельною програмою нинішньої п'ятирічки передбачено спорудити будинки на 6,1 млн. квадратних метрів житла, школи і дитячі дошкільні заклади, відповідно на 30 тис. і 20 тис. місць, лікарні на 4100 ліжок, поліклініки на 10 тис. відвідувань.

У Києві вперше у практиці масового житлового будівництва було впроваджено нову систему забудови величезних масивів на багатометрових піщаних «подушках», намитих у заболочених заплавах ріки. Це не лише виявилось економічно вигідним, а й дало можливість внести істотні корективи в архітектурно-просторову композицію міста.

Раніше Київ мав радіально-кільцеву структуру. Сьогоднішнє ж місто розвивається вздовж своєї осі, якою став Дніпро-Славутич. Первістком намівного будівництва була Русанівка — наша «київська Венеція», як називають цей район, оточений каналами й заплавами ріки. Нині завершується забудова найбільшого київського житлового масиву — Оболоні. За кількістю населення це, по суті, великий обласний центр: тут зараз проживає вже понад 230 тис. чол.

В одинадцятій п'ятирічці розпочалася забудова ще одного намівного масиву — Троєщини, який за кількістю населення перевершить Оболонь. Тут житиме не менше ніж 300 тис. чол. Серед нових територій, що забудовуються в Києві, насамперед слід виділити район Харківського шосе, де справлять новосілля понад 400 тис. чол. Уже з наступного року почнеться масове будівництво нової серії житлових будинків — типу «Г», що дасть можливість урізноманітнити забудову міста. До речі, квартири у будинках цієї серії відзначатимуться підвищеними зручностями — в них краща планіровка, збільшено висоту стін, просторіші ванні кімнати та ін. Щороку буде вводиться 220 тис. квадратних метрів такого житла.

Великими будівельними майданчиками стануть деякі райони центру Києва, зокрема вулиці Горького, Боженка, Косіора, а також Татarka, Саперне поле, Поділ та інші, де піднімуться світлі корпуси нових будинків, які прикрасять наше місто.

Перед нами стоїть важливе завдання — повністю ліквідувати так званий ветхий фонд житла і протягом цього та наступного років переселити звідти у нові, благоустроєні квартири 10 тис. сімей. Для розв'язання цієї проблеми вживаються всі необхідні заходи.

В усій багатогранній роботі по забудові міста і реконструкції його центру звертається велика увага на те, щоб сучасні споруди вписувалися в ансамблі, які склалися історично, щоб вони органічно доповнювали архітектурне обличчя древнього Києва. В цьому напрямі у нас робиться чимало, але ми розуміємо: цього ще недостатньо. І одне з наших головних завдань — дбайливо берегти все, що створено нашими попередниками, історичну неповторність «стольного града» Києва.

Взяти, наприклад, Поділ. Скільки тут унікальних пам'яток — зримих автографів свого часу. Цей найбільший район древнього Києва за своїм архітектурним обличчям нагадує міста північних районів стародавньої Русі — Новгород, Стару Ладого, Брест, Полоцьк та інші. Він втілює в собі багато епох і визначних подій.

У центрі Подолу, на колишній Контрактівій площі, знаходилася в минулому Києво-Могилянська академія. Сюди, як свідчать документи, приймали «дітей російського народу всяких чинів». Звичайно, здебільшого це були діти заможних людей. Тут навчалися також вихідці з інших країн, але православного віросповідання. Першим ректором академії був сподвижник Петра I — Феофан Прокопович. У 1738—1750 рр.

в ній учився видатний український філософ і письменник Григорій Сковорода, якому вдячні нащадки спорудили пам'ятник.

Червона площа примітна тим, що тут свого часу було зведено ряд унікальних споруд, у тому числі — будинок магістрату, фонтан «Самсон» з ротондою, Контрактовий будинок та інші. Кожен такий пам'ятник минулого становить для наших сучасників великий інтерес.

У XII ст. на цій площі була збудована церква Пирогоща, яка згадується у «Слові о полку Ігоревім». До 800-річчя цього видатного літературного пам'ятника епохи Київської Русі, в 1985 р. намічається відтворити дану будівлю. Там розміститься експозиційний зал музею «Слово о полку Ігоревім».

Передбачається також провести поетапну реконструкцію Червоної площі, перетворивши її на пішохідну зону із збереженням старовинних обрисів. Як вказують спеціалісти, головною метою реконструкції і благоустрою площі буде максимальний вияв її історичного обличчя.

Велике пізнавальне значення матиме архітектурне оформлення й Поштової площі. У центрі її зберігся будинок кінної поштової станції, від якої відправлялися колись диліжанси. Ця, здавалося б, нічим не примітна споруда — свідок багатьох історичних подій: адже вона розміщувалася на людному перехресті, на шляху, що вів з Києва у Москву і Петербург. До ювілею міста тут буде розгорнуто експозицію старовинного шляхового побуту. Відвідувачі експозиції зможуть ознайомитися з цікавою екіпіровкою диліжансів та іншими атрибутами цієї важливої у ті часи служби зв'язку.

Було б непогано (і такий задум ми виношуємо) тут, на Подолі, влаштувати для киян прогулянки на диліжансах. Можна продумати і вирішити й інші питання активного використання цього району міста як заповідної зони. Мова йде про те, щоб київська «старовина» втілювала в собі не просто пам'ять про минуле нашого міста на Дніпрі, а й була поставлена на службу сьогоднішньому дню. І тут своє вагоме слово мають сказати наші архітектори і, звичайно, працівники культури.

Про такі великі сучасні міста, яким є Київ, нерідко кажуть: це — міста, спрямовані в майбутнє. Нині, в рік його 1500-річчя, ця спрямованість відчувається всюди — і в розмаху житлового будівництва, і в розвитку всіх інших галузей складного міського господарства.

Взяти хоча б для прикладу наш київський метрополітен. Наприкінці 1981 р. на радість усіх киян, у тому числі й прихильників нашого славетного «Динамо», достроково було введено в дію ще одну ділянку київської «підземки» — від площі Жовтневої революції до Республіканського стадіону. Це була досить-таки важка ділянка. Наші метробудівці впевнено пішли на сміливий експеримент: спорудили станцію метро «площа Толстого» прямо під будинком, не відселяючи його мешканців. Впроваджені при цьому цікаві інженерні ідеї, безперечно, можуть стати предметом уважного вивчення для метробудівців інших міст. Нова ділянка метро — гідний подарунок його творців місту-ювіляру. Важливо й те, що в цьому, ювілейному році вони знову порадують киян приємною новиною — Куренівсько-Червоноармійський радіус підземної магістралі проляже через житловий масив Оболонь до станції «вулиця Героїв Дніпра». Це, по-перше, значно поліпшить усю транспортну ситуацію на самій Оболоні, де вступають у дію дві нові станції метро, і, по-друге, надійно зв'яже північну околицю міста з Московським районом. Уже в 1984 р. даний радіус метро підійде до площі Дзержинського.

Розпочалися також роботи по спорудженню нової, третьої лінії київського метро — Сирецько-Печерської. На цій підземній трасі в 1986 р. будуть здані в експлуатацію три станції — «Золоті ворота», «Палац спорту» і «вулиця Мечникова». Потім приймуть пасажирів станції «Печерська», «Дружба народів», «Наддніпряньська». У перспективі ця лінія метрополітену пройде по новому унікальному мосту на лівий берег Дні-

пра, в район Осокорків. А на Святошинсько-Броварській трасі, в центрі міста, розпочалося будівництво станції «Ленінська», яка буде введена в дію у 1986 р. і значно розвантажить станцію метро «Хрещатик». Станція «Ленінська» з'єднається із станцією «Золоті ворота», що створить для пасажирів певні зручності при пересадках у цьому районі.

Такі деякі обриси недалекого майбутнього нашого метрополітену. Віддаючи належне цьому перспективному виду транспорту, разом з тим не можна списувати в запас і дітище дев'ятнадцятого століття — наш старий добрий київський трамвай. Доречно нагадати, що він був одним з перших в Європі, виникши дев'ять десятиріч тому. Але й сьогодні трамвай належить до надійних і дешевих транспортних засобів, лінії трамвая простяглися по всьому нашому місту на 300 км. Досить перспективним зарекомендував себе і швидкісний трамвай. В одинадцятій п'ятирічці міський електротранспорт дістане свій дальший розвиток. Буде прокладено 5,3 км трамвайних і понад 23 км тролейбусних ліній.

Окремо слід спинитися на підготовці до 1500-річчя Києва — важливої громадсько-політичної події в житті столиці Радянської України. Підготовка до цього свята стала справою честі усіх киян. Ще на початку ювілейного року група передових робітників, видатних вчених, діячів культури звернулася із закликом — ознаменувати історичну дату рідного міста успішним виконанням планів і соціалістичних зобов'язань, ефективною роботою на всіх ділянках господарського і культурного життя з метою дальшого зміцнення економічного і духовного потенціалу столиці УРСР. Серед тих, хто підписав це патріотичне звернення, — всіма шановані в нашому місті й республіці люди: президент Академії наук УРСР Борис Євгенович Патон, генеральний авіаконструктор Олег Костянтинович Антонов, народна артистка СРСР Наталія Михайлівна Ужвій, письменники Олесь Гончар, Михайло Стельмах, поет Борис Олійник, знатний будівельник Іван Іванович Бушма та інші.

«Краса і велич Києва, — відзначалося у зверненні, — його сьогодні і грядуще залежить від кожного з нас — і від ветерана, і від юнака. В наших руках — чистота і затишок його вулиць і майданів, будинків і дворів, мальовничих схилів сивого Дніпра-Славутича, збереження пам'яток і пам'ятних святинь. Київ — наш великий спільний дім. Тут ми живемо, працюємо, виховуємо дітей. Тож будьмо дбайливими господарями свого рідного дому!»⁴. Цей заклик здобув широку підтримку серед трудящих столиці Радянської України, які багато зробили для того, щоб надати місту-ювіляру зразкового зовнішнього вигляду, впорядкувати його вулиці й площі, парки та сквери, прилеглі до жилих будинків і промислових підприємств території.

За рішенням міськвиконкому в Києві запроваджено паспорти комплексного благоустрою. Всі райони міста поділено на відповідні мікрорайони, за якими закріплені підприємства й організації. Це дає позитивні результати.

У полі зору виконкому міськради і міського оргкомітету по підготовці до 1500-річчя Києва постійно перебували ювілейні будови, зокрема — прекрасний меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», Палац урочистих подій, Республіканський будинок органної і камерної музики, пам'ятник В. І. Вернадському та інші. Невпізнанною стала після реконструкції площа ім. Жовтневої революції, яка гідно прикрасила наше місто.

Реставровано ряд пам'яток історії та культури: Андріївську церкву, Московські ворота Печерської фортеці, Софійський собор, дзвіницю Успенського собору, Кирилівську церкву, церкву Спаса на Берестові та ряд інших. Оновлюються Золоті ворота й історичний Андріївський узвіз, по якому князь Ігор виводив свою бойову дружину в похід.

⁴ Вечірній Київ, 1982, 25 січ.

Своєрідні ювілейні дарунки Києву підготували трудівники усіх областей України, які спорудили і реконструювали у нашому місті тематичні кафе із властивими для кожної місцевості колоритом, традиціями. Взяти хоча б кафе «Вінничанка» — тут усе дихає Поділлям. Інтер'єр розповідає відвідувачу і про щедрість землі, і про теплоту батьківської хати, і про натружені селянські руки, і про щедрі дари вішицької ниви. Цікаво оформили інші кафе умільці з Прикарпаття, Полісся, Буковини, Полтавщини.

Серед ювілейних об'єктів особливе місце займає нове приміщення Київського філіалу Центрального музею Володимира Ілліча Леніна. Філіал відкрився у дні святкування 112-ї річниці з дня народження засновника першої у світі соціалістичної держави.

У травні цього року буде відкрито обеліск на честь міста-героя Києва. В ювілейному році перед жителями столиці та її гостями поставне у всій своїй величі монумент на ознаменування історичної події — возз'єднання України з Росією у Піонерському парку, а також у парку Примакова пам'ятний знак з нагоди заснування Києва — скульптурні фігури братів Кия, Щека, Хорива та сестри їх Либеді в човні.

Кілька слів щодо програми ювілейних торжеств. Вони проводитимуться наприкінці травня і будуть насичені яскравими, цікавими заходами. У столичному палаці «Україна» відбудуться урочисті збори і великий святковий концерт. Крім того, на Республіканському стадіоні кияни й гості столиці республіки стануть учасниками грандіозного художньо-спортивного свята, яке відтворить основні віхи історії нашого міста і глибоко розкриє ідею дружби та братерства російського, українського, білоруського, всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. А згодом основні події будуть перенесені на набережну Дніпра та його акваторію, де відбудеться водно-спортивне свято «Ріка дружби». Цікаві святкові заходи передбачено провести і в кожному районі міста.

Упевнено йде назустріч своєму 1500-річчю наше славне місто. Місто-трудоар. Місто-герой. Місто героїчних традицій нашого народу.

Наша турбота — про те, щоб Київ кращав день у день, щоб радував він красою своїх вулиць і парків усе нові й нові покоління, щоб завжди був не тільки древнім, а й вічно юним містом.

В. Т. ПАШУТО (Москва)

ДАВНЬОРУСЬКА СПАДЩИНА Й ІСТОРИЧНА ДОЛЯ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Історія нашої Батьківщини — закономірний процес, який сягає своїм корінням у глибину віків. Давня Русь виступила в ньому як наступниця попередніх і зайняла провідне місце серед сучасних їй державних утворень на території СРСР.

Власне Русь стала територіально, економічно, політично й етнічно ядром і переважаючою частиною обширної Давньоруської (із столицею у Києві) держави, що об'єднала в IX—XI ст. землі Європейської частини нашої країни. У межах цієї держави робили перші кроки в своєму суспільно-політичному розвитку також багато неслов'янських народностей Прибалтики, Півночі, Поволжя, Північного Кавказу й Причорномор'я.

Давня Русь стала історичною колискою трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Закладені в той час історичні зв'язки між народами нашої Батьківщини відіграли важливу роль у відродженні Русі після золотоординського нашестя, в процесі утворення Російської централізованої держави, у боротьбі за повалення іноземного панування, воз'єднання всіх східнослов'янських земель і перетворення Росії в одну з найбільших країн Європи.

Якщо характеризувати шляхи та основні етапи історичного розвитку Росії, України і Білорусії після страшного розорення давньої Русі ординськими ханами й оцінювати роль давньоруської спадщини в їх історії, то можна сказати, що це були три варіанти закономірного, але нерівномірного розвитку братніх народів, протягом довгого часу ускладнюваного іноземним пануванням Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Угорщини, Австрії та інших держав.

Давньоруська спадщина мала важливе історичне значення для їх дальшого розвитку: в Росії вона сприяла національному відродженню, на Україні і в Білорусії — національному самозбереженню, а в кінцевому підсумку допомогла воз'єднанню трьох братніх народів, вирішальна роль у якому належала централізованій Російській державі.

Розорення Русі ординцями призвело до підриву матеріальної й духовної культури країни, її політичного розчленування та іноземного іґа. В той же час почали складатися передумови формування російської, української й білоруської народностей.

У тих умовах давньоруська спадщина відігравала важливу роль, оскільки вона мала сталий структурний формаційний характер з притаманною раннім етапам феодалізму системністю самого політичного імперського цілого. Ця спадщина є широким поняттям з глибоким змістом. Вона використовувалася у Росії в основному в прямій генетичній наступності суспільно-політичної структури феодальної роздробленості. Це нерідко доповнювалося, особливо у сфері політичної боротьби та культури, прямим зверненням до пам'яток давньоруського минулого.

Початок відродженню було покладено Московою. Російська централізована держава виникла як національна, оскільки її основне етнічне ядро, що переважало в економічному, політичному і культурному відношеннях, становила російська (великоруська) народність. Остання

генетично бере свій початок від давньоруської народності, що склалася на східнослов'янській основі ще в епоху Давньої Русі. Російська централізована держава виступає, таким чином, наступницею Давньоруської. В цьому полягає одна з умов її життєздатності. Однак це не просто реставрація старої державної форми, а новоутворення, яке виникло в результаті тривалого процесу етнічного, соціально-економічного, політичного й культурного розвитку в умовах боротьби за національну незалежність.

Особливо важливе значення мала давньоруська суспільно-політична думка для вироблення державної доктрини централізації Росії та її боротьби за утвердження як однієї з великих країн Європи.

Роль давньоруського минулого у національному відродженні Росії, в історії України і Білорусії та у возз'єднанні трьох братніх народів може бути зрозумілою лише з урахуванням наступності мови, території, матеріальної культури, соціальної структури (общини, сім'ї, станів тощо), класової боротьби (віча), політичного ладу (князювання, з'їзди, співволодіння та ін.), релігії й церковних установлень, зовнішньої політики (проблеми збирання давньої «вотчини»), культури (традицій, фольклору, літописання, поширення книжної освіти, права, архітектури, живопису).

Визначне місце в історичній долі східних слов'ян зайняла Куликовська битва, під час якої особливо чітко виявилось прагнення населення білоруських та українських земель до возз'єднання з Росією.

Процес відродження і централізації майбутньої Росії відбувався лише на частині території Давньої Русі. В тих умовах відновлення й зміцнення тенденції до єдності країни нашоувувалися на величезні труднощі, однак суспільно-політична спадщина Давньої Русі була сприйнята Росією в її органічній феодально роздробленій формі^{1 2}. Вона відіграла важливу роль у наступності розвитку і підготовці майбутньої централізації країни. Це важливо підкреслити тому, що й досі в міжнародній історіографії не подолано помилкове уявлення, що історія Росії у період централізації начебто розвивалася за візантійською «культурною моделлю». Прихильники цього помилкового погляду, висловленого нещодавно й на XV Міжнародному конгресі історичних наук³, не помічають, що при всьому значенні візантійської культури основою духовного відродження Росії були насамперед живі традиції Давньої Русі.

Немає потреби вдаватися до детального пояснення того, що основу всіх політичних перетворень часів централізації становив дальший розвиток матеріальної культури села й (де воно вціліло чи відроджувалося) міста, соціальної структури й соціально детермінованих прав і обов'язків станів, форм класової боротьби та ін. Всі ці процеси дістали висвітлення у фундаментальній праці Л. В. Черепніна, а також у дослідженнях з історії станів⁴, міста, соціальної думки⁵, культури⁶.

Хоч досі ще остаточно не розв'язано питання про перетворення розчленованих форм власності в централізовану при одночасній трансфор-

¹⁻² Детальніше про прогресивність періоду феодальної роздробленості див.: Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности. — В кн.: Польша и Русь. М., 1974. Між іншим, і в буржуазній історіографії почали з'являтися праці, в яких визнається прогресивність феодальної роздробленості на Русі, щоправда, без посилань на дослідження радянських учених. Див., напр., статтю Д. Ворнава «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» (Bd. 27, H I, 1979, S. 1—40).

³ Condurachi A. et Theodorescu R. L'Europe de l'Est, aire de convergence des civilisation. — In: Rapports. București, 1980, V. 1, p. 47.

⁴ Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969, с. 107—108; Зимин А. А. Холопы на Руси. М., 1973, с. 346.

⁵ Клябанов А. И. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XV в. М., 1960, с. 85—157.

⁶ Очерки русской культуры XII—XV веков. М., 1970. Ч. 1. Материальная культура; Ч. 2. Духовная культура.

мації державної власності з ранньофеодальної у зрілу (в формі помісних — юридично довічних, а фактично спадкових — володінь за військову та іншу службу), наступність норм та інститутів не викликає сумнівів. Це стосується й еволюції імунітету світських феодалів, а також історії «двору» і «дворянства»⁷.

Засновники Російської централізованої держави в інших історичних умовах продовжували політику Андрія Боголюбського й Данила Галицького, спрямовану на рішучий перерозподіл власності бояр і княжат, забезпечуючи цим міцніючу стабільність великокнязівської влади.

Дослідження ролі міста у процесі утворення Російської централізованої держави свідчить про те, що при всіх ускладненнях і порушеннях його політичних функцій, викликаних ординським гнітом, російський міський лад виріс з умов феодальної роздробленості, а не був створений заново⁸.

Державний лад Давньої Русі мав своерідну форму правління, за якої столиця Київ і підвладний їй домен «Руської землі» стали об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів. Ті з них, що відповідали за долю цієї землі, вимагали собі в ній частки власності й доходів, а свої права та обов'язки визначали на загальноруських сходах — з'їздах. Подібний порядок після розорення країни ординцями відродився на зорі Російської централізованої держави в Північно-Східній Русі на рубежі XIII—XIV ст. щодо «Владимирського великого княжіння». Одним з варіантів колективного сюзеренітету є й «третєне» володіння князями Московією у XIV—XV ст. Феодальна роздробленість поступово породжувала тенденцію до єдності.

Вивчаючи еволюцію політичних органів у XIV—XVI ст., Л. В. Черепнин розглянув питання про собор, віче, снем, думу та інші форми станових нарад давньоруської пори, про їх роль у зародженні земських соборів⁹. У період феодальної роздробленості також поступово вимальовується вирішальне значення служилого дворянства й боярства в процесі централізації країни.

Політичний статус влади був підтриманий і церквою. Зростання земельної власності духовної знаті, особливо починаючи з XII ст., дістало своє відображення у поширенні по всій Русі церковного статуту Володимира Святославича, модифікованого в дусі земельного користюлюбства служителів церкви.

Я. Н. Щапов у своєму дослідженні, яке вийшло в світ кілька років тому, висвітлює складну проблему візантійської правової спадщини на основі такого фундаментального джерела, як Кормчі книги (номоканони), якими користувалися єпископи та їх чиновники в цій країні для управління й судочинства. Наслідуючи правові норми Давньоруської кормчої, московська митрополія фактично переймала київську ідейно-політичну спадщину, оскільки створені на її основі номоканони ревнителів візантійського права вважали такими далекими від прототипів, що називали їх «худими номоканунцями», які «годяться съжечи»¹⁰.

Роль церкви в процесі централізації Росії вивчена ще недостатньо. Однак можна впевнено сказати, що при всіх відхиленнях, викли-

⁷ Флоря Б. Н. Эволюция иммунитета светских феодалов в период образования единых Польского и Русского государств. — В кн.: Польша и Русь. М., 1974, с. 308—334; Назаров В. Д. «Двор» и «дворяне» по данным повгородского и северо-восточного летописания (XII—XV вв.). — В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 104—130.

⁸ Черепнин Л. В. К вопросу о роли городов в процессе образования Русского централизованного государства. — В кн.: Города феодальной России. М., 1956, с. 105—124; Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья. — В кн.: Русский город. М., 1976, с. 58—59.

⁹ Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI—XVII вв. М., 1978, с. 55—63.

¹⁰ Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

каних владою Орди та суперництвом Литви, вона продовжувала слідувати курсу, розпочатому в період феодальної роздробленості, перемістивши свій центр з Києва у Владимир, а потім — у Москву¹¹.

Процес формування російської (як і української та білоруської) народності, що активізувався в XIV ст., всебічно вивчений радянськими мовознавцями¹² та істориками¹³. В сфері культури Давньої Русі, особливо в хронографії та літературі, склалися сильні ідеологічні течії, представлені волинськими та суздальськими літописними зводами, «Словом о полку Ігоревім», «Молінням Даниїла Заточника», великокнязівськими життями тощо. Вони виступали на підтримку єдності країни та її носіїв — великих князів.

Ця спадщина також знайшла своє місце в ідеологічному арсеналі московського «передвідродження». Природно, що успадкована була й діловодна практика, яскраво відображена в пам'ятках дипломатики. Дослідження новгородських берестяних грамот дало можливість виявити перехідні види давньоруських правових норм у російські, довести, яку значну роль у розвитку права та законодавства Росії відіграло переміщення в Москву архівних фондів возз'єднаних земель¹⁴. Правові статутні та статутні грамоти цих земель, як свідчать, наприклад, кодекси права Новгороду і Пскова (а якщо брати ширше, то й політичних центрів Білорусії та України), у свою чергу генетично брали початок з «Руської правди». Таким чином, московські легісти в своїй правотворчості (зокрема, й при створенні Судебника 1497 р.) черпали матеріал як безпосередньо з давньоруських, так і з трансформованих у процесі суспільно-політичного розвитку правових норм Давньої Русі¹⁵.

Подібно до того, як «Руська правда» стала тим коренем, з якого розвинулися різновиди права феодально роздробленої Русі, що згодом у трансформованому вигляді втілилися в загальноруських судебниках, так і «Повість временних літ» є стовбуром розгалуженого дерева великоруського (а частково й литовського) літописання, яке згодом, у міру возз'єднання руських земель, було сконцентровано в Москві. Багато разів перероблюване на значну хронологічну глибину (а нерідко й поповнюване найдавнішими джерелами¹⁶) це загальноруське літописання служило ідейно-політичним цілям міцніючої єдиноподержавності князів — спочатку Великої Росії, а потім і Росії. Хоч, до речі, питання про механізм впливу літописів на клас чи хоча б на його правлячу групу досліджено поки що недостатньо.

Отже, історичне значення спадщини Давньої Русі полягає в тому, що вона підготувала матеріальні й соціальні передумови утворення Російської централізованої держави. Зовнішньополітичні умови лише звузили територіальну основу цього процесу, ускладнили і загальмували його.

Державна централізація Росії — це тривалий процес ускладнення політичної структури країни, викликаного зрушеннями в її гос-

¹¹ Церковь в истории России (IX в. — 1917 г.): Критические очерки. М., 1967, с. 51—91.

¹² Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языка. Л., 1972, с. 633; Котков С. И. Московская речь в период становления русского национального языка. М., 1972.

¹³ Вопросы формирования русской народности и нации: Сб. статей / Под ред. Л. В. Черепнина. М.—Л., 1958.

¹⁴ Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV вв. М.—Л., 1948, с. 224 и др.; его же. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. М., 1969, с. 36—112.

¹⁵ Памятники русского права. М., 1955, с. 342; Зимин А. А. Традиции Русской правды в Северо-Восточной Руси XIV—XV вв. — В сб.: Исследования по истории и историографии феодализма: (К 100-летию со дня рождения Б. Д. Грекова). М., 1982.

¹⁶ Ступінь цих поповнень залишається предметом дискусій і потребує дальшого вивчення. Див.: Тихомиров М. Н. Русское летописание. М., 1979, с. 340; Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков. М., 1980, с. 186—189.

подарстві, суспільному ладі, у характері й розмаху класової боротьби. Дослідження академіка Л. В. Черепніна та його школи (праці А. М. Сахарова, А. Д. Горського, В. Д. Назарова та ін.) дали можливість переконливо датувати основні етапи формування Російської централізованої держави. Ці етапи безпосередньо пов'язані із зміцненням основ майбутньої могутності Москви в роки князювання Івана Калити (1325—1340 рр.), з визнанням за нею керівної ролі у визвольній боротьбі проти ординського гніту в період правління Дмитрія Донського (1359—1389 рр.), із значенням цього міста як оплоту централізації під час феодалної війни початку XV ст., із завоюванням незалежності й закріпленням основних принципів централізованої держави в роки правління Івана III (1462—1505), коли в наявності були такі її ознаки, як єдність території, государевого двору, законодавства, війська та фінансів¹⁷.

Розвиток національної держави в Росії означав водночас початок занепаду в економічному, політичному, культурному й етнічному відношеннях різнорідного Великого князівства Литовського¹⁸. Це стало особливо зрозумілим під час князювання Дмитрія Донського. Велике князівство Владимирське було оголошено «вотчиною» московських князів (1369 р.). Саме з цього політичного кроку Дмитрія формула «вотчини» — патрімоніальний принцип об'єднання під владою Москви всіх давньоруських земель і володінь — стає дедалі дійовішим інструментом політики їх возз'єднання. Відстоювати згаданий принцип було нелегко — не лише на Русі, а й, особливо, за кордоном.

Щоб зрозуміти це, досить уявити тодішнє становище Великого князівства Московського — відрізаного від усіх морів центрального району політично роздробленої країни. Адже після ординського нашествия землі Фінляндії та частини Карелії були захоплені Швецією. В свою чергу, німецькі рицарі загарбали споконвічно зв'язані з Руссю Естонію (1227 р.) і Латвію (1290 р.), які потрапили під владу Лівонського ордена, а також Пруссію (1283 р.), де утвердився Тевтонський орден. 150 фортець Лівонії підтримували панування Ордена, а союз 72 міст німецької Ганзи забезпечував її торгіву монополією на Балтійському морі.

Землі Білорусії захопило Велике князівство Литовське, з яким Москва вела війни за Смоленськ, Брянськ і Вязьму. Воно заволоділо також Волинню й близько 1362 р. поширило свою владу на Київ. Галичина була завойована Польщею. Карпатська Русь опинилася під владою Угорщини, Волзький шлях був у руках Золотої Орди, а на Чорноморському узбережжі (в Кафі, Тані, Судаку) за її згодою з'явилися італійські — генуезькі та венеціанські — факторії.

Зарубіжні вчені — прихильники концепції «європеїзації» Росії (Г. Вернадський, Б. Шпулер та ін.) твердять, що нібито після ординської навали наша країна на цілі два століття взагалі випала із всесвітньої історії, розчинившись у Золотій Орді, аж доки Іван III своїм «ще варварським кулаком не постукав у вікно переляканої Європи». Факти, однак, свідчать про інше, а саме — про тісний взаємозв'язок національного відродження Росії із змінами в навколишньому світі та про її дедалі зростаючий вплив на хід і результат цих змін¹⁹.

Міжнародне значення Куликовської битви визначається її пероривним зв'язком з національним відродженням Росії як держави, що централізувалася. Всесвітня історія переконливо довела, що, незважаючи на численні війни й битви, мир завжди торжествував над ними, як завжди торжествували творча праця і прогрес над силами руйнуван-

¹⁷ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960.

¹⁸ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959, с. 389—398.

¹⁹ Детальніше про це див.: Итоги и проблемы изучения внешней политики России. М., 1981, с. 39—85.

ня та регресу. Вона зберегла повчальні факти, що свідчать про незавидну долю держав-завойовниць, які розпадалися під ударами народів, що відстоювали свою незалежність. Одним з таких прикладів є визвольна боротьба руського народу проти іноземних загарбників.

Саме в процесі боротьби з експансією Золотої Орди та Великого князівства Литовського значення давньоруських традицій східнослов'янської спільності мови, суспільного ладу, віри й культури виступає особливо яскраво²⁰.

Білоруси, українці та росіяни, що жили на території, підвладній Великому князівству Литовському, брали активну участь у його боротьбі проти Лівонського ордена й Золотої Орди. Однак литовський уряд, не маючи сил одночасно протистояти німецьким рицарям і наступати на Русь, вів непослідовну політику, поступаючись Жемайтією заради угоди з Орденом та погоджуючись на сплату данини із слов'янських земель заради зближення із Золотою Ордою. Спостерігаючи цю політику, слов'янські народи почали дедалі більше тяжіти до Росії, що особливо виявлялося в переломні моменти її історії, до яких належить і Куликовська битва.

Населення споконвічно зв'язаних з Росією білоруських та українських (Київ, Чернігів, Волинь) земель, яке лише незадовго до того звільнилося з-під ординського ярма, не було зацікавлене ні в експансії зі Сходу, ні в перемозі прокатолицького курсу Ягайла. Саме цим пояснюється провал ординсько-литовських походів на Росію.

Куликовська перемога викликала піднесення національної самосвідомості російської народності. «И въскине земля Руская в дне княжения его», так сказано про це в «Слове о житии и представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя руського». Відтоді Велике князівство Московське стає організаційним та ідеологічним центром національного визволення й возз'єднання руських земель, у той час як його головні зовнішньополітичні противники — Золота Орда і Велике князівство Литовське — вступають у смугу безвихідної кризи.

Радянські літературознавці виявили в повістях про Куликовську битву «поєднання двох ідейно-поетичних тенденцій, одна з яких бере свій початок у світських епічних (літературних і фольклорних) традиціях, а друга — в церковно-книжних»²¹. При цьому кожна з них по-своєму наслідує давньоруську традицію. В «Задонщині», наприклад, переважає перша тенденція, що сягає своїм корінням у «Слово о полку Ігоревім». В літописній повісті більше відчувається вплив другої, яка дістає найбільший розвиток у «Сказанні про Мамаєве побоїще». Зіставлення мотивів пошуку «честі і слави», системи образів тощо в епосі й «Задонщині» переконливо підтверджують цю наступність. А. Н. Робінсон справедливо вважає, що, ґрунтуючись на давньоруських традиціях і розвиваючи їх, новісті Куликовського циклу наближаються до державного пафосу відродження країни під зверхністю «богохраненого града Москвы»²².

Куликовська битва є також важливою віхою в історії взаємовідносин Росії з південнослов'янським населенням Балкан, яке невдовзі стало жертвою Османської імперії. Завоювання останньою Болгарії й Сербії призвело до різкого занепаду південнослов'янської культури, який можна порівняти лише з тяжкими наслідками, що її мала ординська навала на Русь. Важливо відзначити, що в той час, особливо тяжкий для Росії, а дещо пізніше і для південних слов'ян, ці країни й народи прагнули відродити свою давню спільну культурну спадщину,

²⁰ Детальніше див.: Пашуто В. Т. «И въскине земля Руская...». — История СССР, 1980, № 4, с. 66—91.

²¹ Робінсон А. Н. Эволюция героических образов в повестях о Куликовской битве. — В кн.: Куликовская битва в литературе и искусстве. М., 1980, с. 34.

²² Див. також: Кусков В. В. Ретроспективная историческая аналогия в произведениях Куликовского цикла. — Там же, с. 39—51.

взаємно збагатити її, шукали опори, зокрема, у культурі Русі, що переживала після Куликовської битви значне піднесення. В результаті вони створили таку духовну традицію, значення якої в їх наступній багатовіковій боротьбі за національне відродження та й нині важко переоцінити. Автор «Задонщини» не випадково згадав братню слов'янську Болгарію. Водночас Куликовська битва була оспівана у сербському народному епосі, де вона органічно влітається в тему боротьби слов'янства проти османського гніту.

Куликовська битва — це не лише яскрава перемога російського народу, а й світла сторінка в історії народів Білорусії та України, які зупинили литовський меч, занесений у той час над Росією. З другого боку, перемога на Куликовому полі сприяла розширенню зони російського впливу на південно-східні землі. Вона закріпила результати Синьоводської битви (1362 р.), яка дала можливість Правобережній Україні визволитися з-під влади Орди, хоч водночас поставила її в залежність від Великого князівства Литовського. Це привело до російсько-українського зближення на ґрунті спільної колонізації степових просторів²³.

Відносини Москви з Великим князівством Литовським після Куликовської битви визначалися крахом східної експансії литовських феодалів, які намагалися знайти вихід із становища, що склалося, в політичній та церковній унії з Польщею (1386 р.). При цьому вони дедалі більше поступалися власним суверенітетом. Це, однак, не врятувало Литву від поразки у вирішальному зіткненні з Ордою на р. Ворсклі (1389 р.), хоч і принесло славу перемогу над Орденем у битві під Грюнвальдом, в якій українські, білоруські та російські воїни билися пліч-о-пліч з литовцями та поляками.

Правителі Великого князівства Литовського намагалися перешкодити перемозі сил централізації на Русі й робили все, щоб не допустити утвердження московської орієнтації серед населення підвладних йому земель. Однак ці зусилля виявилися марними — і Полоцьк, і Смоленськ, і Брянськ дедалі більше тяжіли до Москви. Після Куликовської битви територія країни невпинно зростала. Ставало зрозумілим, що лише при твердій єдиноподержавності та сильному війську можна скинути золотоординське ярмо, відтиснути Литву й Польщу з давньоруських земель, відстояти інтереси торгівлі на Волзі, повернути виходи до Балтійського та Чорного морів, а головне — захистити зростаючий клас дворянства від селянської сокири.

Історично назріле прогресивне завдання воз'єднання країни усвідомлювалося в той час у середньовічній формі відновлення стародавньої «вотчини», Київської Русі, в основі якої лежало визнання російського самодержавства феодальними станами земель, що об'єднувалися.

Якщо московський уряд твердо і послідовно підтримував боротьбу слов'янських земель з Орденем, завойовуючи політичні позиції у Пскові й Новгороді, то правлячі кола Литви не раз використовували угоди з німецькими рицарями в своїх марних спробах перетворити боярські республіки у «руські воеводства» Великого князівства Литовського. Поступово московський уряд виграв перший етап боротьби з Литвою за землі Великої Росії.

В агресивного Ордена не вистачило сил захопити землі Русі навіть у найгірші для неї часи, а із зміцненням Московського великого князівства за Івана Калити та Дмитрія Донського й особливо після розгрому тевтонських рицарів при Грюнвальді шансів у нього для досягнення цієї мети взагалі не залишилося. Російський кордон став для Ордена неприступним. Поступово московський уряд пробивав російсь-

²³ Хорошкевич А. Л. Політичні наслідки Куликовської битви. — УІЖ, 1980, № 9, с. 53.

ким товарам і купцям шляхи на Вільнюс, Львів, Познань, Краків, Кошице, Лейпціг та інші торговельні центри Європи.

З часом балтійське питання з лівонського дедалі більше перетворювалося на загальноєвропейське. З його вирішенням була нерозривно пов'язана й дальша доля Білорусії та України.

В міру поступового з'єднання прибалтійських, литовсько-польських, південних та східних торгових шляхів Москва все міцніше зв'язувала внутрішню й зовнішню торгівлю в один вузол і підносилася як головний господарський центр Росії, що дедалі сильніше впливав на економіку та історичну долю Білорусії й України.

Росія переживала національне піднесення. Народ не міг більше миритися з пануванням Золотої Орди, і воно було повалене (1480 р.)²⁴. Централізована й відроджена Російська держава знову зайняла належне їй місце в історії Європи. Інші країни поспішали встановити або відновити дипломатичні відносини з нею. Зокрема, налагоджуються зв'язки з Іспанією, Молдавією, Угорщиною, Австрією та Францією²⁵. Централізація Росії викликала появу великої кількості літератури про «Московію», що тримала у своїх руках торгові шляхи на Схід. Цей своєрідний інформаційний вибух затьмарив усі попередні відомості про Росію і створив хибне враження про її «відкриття» Європою, яке було подібним до враження від відкриття нею Америки.

На території тогочасної Європи було мало феодальних полетнічних держав. Ще менше налічувалося серед них централізованих. І жодну з них за своєю міцністю не можна порівняти з Росією. Справді, історія стала свідком занепаду всіх етнічно неоднорідних феодальних держав, влада яких поширювалася на територію Східної Європи, — Хазарії, Візантії, Булгарії, Золотої Орди, німецького Ордену, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Швеції, Туреччини, Австрії. Лише наша країна зберігала й розширювала свій слов'янський а потім і неслов'янський ареал з того часу, як Російська централізована держава, скинувши ярмо Орди, відродила та зміцнила давньоруське ядро²⁶.

Куликовська битва стала висхідним пунктом торжества патріональної концепції зовнішньої політики Росії, що централізувалася, політики приведення державних кордонів у відповідність з етнічними — над агресивною політикою держав, у яких відбувався процес децентралізації. З часів Дмитрія Донського починається дійовий вплив «руського» елемента Великого князівства Литовського й Польщі на долю їх політичних проектів поглинення Росії. Три періоди безкоролів'я, інтервенцію в Росію і крах східної політики — ось що одержало Велике князівство Литовське, довівши унію 1386 р. до унії 1569 р., після безуспішних спроб Альгірдаса та його наступників продовжувати курс Гедімінаса в умовах політичної централізації Росії.

Б. М. Флоря у своїй праці²⁷ показав безперспективний, химерний характер магнатських і шляхетських проектів російсько-польської та російсько-литовської унії, розкрив органічний зв'язок цих проектів з внутрішньою політикою правлячих станів Речі Посполитої, їх взаємовідносинами між собою та з династичними угрупованнями. Російське дворянство, яке тривалий час спостерігало за політичною долею цієї країни й саме пройшло недовгу школу виборної монархії, не приваблювали «вольності» польсько-литовської шляхти.

²⁴ Детальніше про це див.: Назаров В. Д. Конец золотоордынского ига.— *Вопр. истории*, 1980, № 10, с. 104—120.

²⁵ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI вв. Л., 1980.

²⁶ Пашуто В. Т. Пути изучения истории Древней Руси.— В кн.: *Будущее науки*. 1978. Вып. 11, с. 279.

²⁷ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. М., 1978.

Варто відзначити, що східна експансія Речі Посполитої та її союзників згубно впливала на самі форми російського самодержавства й абсолютизму, робила їх більш жорстокими. Це важливо підкреслити ще й тому, що в американських і західнонімецьких підручниках з російської та всесвітньої історії не тільки ототожнюється збирання Росією у процесі її централізації своїх споконвічних земель з агресивною політикою німецького Ордена, Великого князівства Литовського, Польщі та Швеції, які загарбали ці території, а й протиставляється «ворожий Європі» російський деспотизм «демократичним інститутам» згаданих держав.

Культурне відродження Росії пов'язане з використанням кращих традицій староруської й південнослов'янської писемності, досягнень владими́ро-суздальського, новгородського і візантійського мистецтва (Феофан Грек), італійської церковної та кастельської архітектури²⁸.

При наступниках Дмитрія Донського оновлюються храми й розписи в них у Переславлі-Залеському, Ростові, Твері, не кажучи вже про Новгород. Давньоруські архітектурні форми використовуються у будівництві храмів Звенигорода, Троїце-Сергієвого монастиря та ін.²⁹

В історико-публіцистичних працях того періоду триває розпочата у куликівську епоху традиція використання історичних прикладів з вітчизняного минулого в ідеологічних інтересах великокнязівської влади, про що свідчать, зокрема, матеріали, пов'язані з перенесенням ікони богоматері з Володимира у Москву. Прикладом цього є й послання ростовського єпископа Вассіана Івану III на Угру, якого він закликав рішуче виступити проти ворога і наслідувати приклад «преже бывших прародителей» Ігоря, Святослава й Володимира, «иже на Греческом царе дань имали», а також Володимира Мономаха, який «како и колико биси со окаанными Половци за Русскую землю»³⁰. Дедалі чіткіше у цих творах починають звучати ідеї про схожість подій в історії Росії та інших великих держав.

Поступово суспільно-політична думка висуває ідеї, що стають провідними у політиці великокнязівської влади. Це насамперед обґрунтування ролі Москви як наступниці політичного і культурного надбання Давньої Русі. Згодом воно було поглиблене ідеями про всесвітнє значення Росії та про те, що московські князі є наступниками могутності Візантії й Риму.

Політичні та церковні доктрини московського уряду генетично беруть свій початок у сукупності світських і церковних ідей, що поступово склалися в систему світогляду ідеологів політично централізованої Росії. Однією з найдавніших і всеосязних серед них була ідея єдності Руської землі³¹. Вона виникла у поліетнічній Давній Русі й спочатку служила обґрунтуванню імперських претензій київських великих князів — «самовладців», «царів», «каганів», а згодом увійшла в придворну писемність найбільших з князівств (нерідко рівних за територією деяким державам Європи), на які розпалася Русь, і, нарешті, стала головною у системі ідей, що лягли в основу патримоніальної доктрини політичної централізації Росії.

Ідея «Москва — третій Рим» також не відразу набула свого остаточного вигляду. Вона бере свій початок з легендарних переказів про ті

²⁸ Лазарев В. Н. Искусство средневековой России и Запад (XI—XV вв.). М., 1970.

²⁹ Воронин Н. Н. Архитектура. — В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV вв., ч. 2, с. 206—253.

³⁰ ПСРЛ. М., 1949. Т. 25, с. 269; Кусков В. В. Указ. соч., с. 50; Гребенюк В. П. Борьба с ордынскими завоевателями после Куликовской битвы и ее отражение в памятниках литературы первой половины XV века. — В кн.: Куликовская битва в литературе и искусстве, с. 67.

³¹ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. 1, с. 13. Історіографію і бібліографію з даного питання див.: Гольдберг А. Л. Историко-политические идеи русской книжности XVI—XVII вв.: Автореф. дис... д-р истор. наук. Л., 1976.

міфічні часи, коли апостол Андрій по дорозі в Рим провістив піднесення Києва.

Російська централізована багатонаціональна держава розвивалася по шляху від станово-представницької монархії до абсолютизму, дедалі активніше входячи в систему країн Європи. В цій системі, що формувалася (як і всередині самих держав) химерно перепліталися та взаємодіяли кріпосницькі й буржуазні порядки, що доповнювалися обширною, здебільшого позаєвропейською сферою колоніальних володінь. Форми поєднання феодальних і капіталістичних відносин у Європі були в той час різноманітні. Одні країни — особливо Англія, Франція, Нідерланди — раніше пішли по шляху розвитку капіталізму; другі — у тому числі Росія — зробили в цьому напрямі лише перші кроки; треті — як, наприклад, Італія, Німеччина, Іспанія — надовго зупинилися в своєму русі; нарешті, були народи, які не знали навіть елементів капіталістичного розвитку. Та в цілому Європа йшла від феодалізму до капіталізму, й певну прогресивну роль у цьому русі відігравала Росія³².

Російська централізована держава, виступаючи оплотом національного визволення і відродження східного слов'янства, об'єднувала землі, які етнічно, економічно і конфесійно тяжіли до неї. Вони здебільшого не мали традицій самостійної державності. Тому російському урядові не було потреби вдаватися до різного роду династичних комбінацій і уній, щоб утримати свою владу над цими землями. Проводячи політику об'єднання, він використовував усі її об'єктивні й суб'єктивні переваги: історичну традицію, що сягала своїм корінням у багатоетнічну структуру Давньоруської держави; релігійну спільність; обширність країни; економічну заінтересованість держав Північно-Східної Європи у відносинах з Росією; чисельну перевагу в народонаселенні; візантійську, південнослов'янську та італійську культурну спадщину; вміле використання в дипломатичних цілях суперечностей серед політичних противників. Централізована держава феодальної Росії довела свою міцність.

Саме історія нашої країни — з її величезними просторами, різноманітними природничо-географічними умовами, з тривалим взаємовпливом осілих, напівкочових та кочових структур, з її зв'язками із сусідніми державами й регіонами — містить багатющий матеріал для аналізу як загальних закономірностей феодальної формації в глобальному плані, так і різних її варіантів та особливостей.

Одну з найяскравіших сторінок в історії боротьби східного слов'янства за воз'єднання з Росією становлять, зокрема, події визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні та в Білорусії³³.

Давньоруська спадщина багата й різноманітна. Вивчення її як постійної суспільно-політичної категорії — важливе завдання, до розв'язання якого радянська наука ще тільки приступає. Значення давньоруської спадщини розкриватиметься все повніше у міру дедалі глибшого проникнення в сутність суспільно-політичного й культурного життя Давньої Русі і встановлення взаємодії цієї спадщини з наступним життям нашого народу. Ця взаємодія — вічний процес, який дедалі більше ускладнюватиметься.

Досліджуючи цю тему, ми у новому світлі бачимо Давню Русь, вчимося оцінювати її неминуще значення в долі трьох великих народів Європи, які завжди пам'ятали про спільність свого історичного походження і, незважаючи на будь-які труднощі, добивалися воз'єднан-

³² Див.: Преображенский А. А. Об эволюции классово-сословного строя в России.— В кн.: Общество и государство феодальной России. М., 1975, с. 67—85.

³³ Тронько П. Т. Историческое значение воссоединения Украины с Россией.— *Вопр. истории*, 1979, № 10. Про відгуки в Парижі, Лондоні і Відні на ці події див.: O'Brien C. V. *Moscow and the Ukraine from the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654—1667*. Berkely, 1963, p. 114—125.

ня нерідко всупереч волі правителів, не лише чужих, а й своїх, всупереч волі класів, від яких політично залежав результат боротьби, що тривала не одне століття, боротьби, в якій були пролиті ріки крові.

Давньоруська спадщина зберігала своє значення і надалі, у нові часи, коли після російсько-турецьких воєн і Ясського миру кордони Росії відсунулися до Дністра, а Південна Україна, Крим і Передкавказзя були визволені від османського ярма. Херсон, Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Севастополь — зримі віхи відродження возз'єднаних земель.

Ця спадщина виявила своє значення й тоді, коли в результаті поділів Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.) Україна й Білорусія в основному визволилися від іноземного панування. Братні народи спільно повели боротьбу проти соціального безправ'я.

З перемогою Великого Жовтня була остаточно визначена історична доля братніх східнослов'янських народів, які разом з іншими народами нашої Батьківщини возз'єдналися у складі великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік. З торжеством соціалізму їх давнє етнічне братерство було зміцнене класовою солідарністю. «Шістдесятиріччя СРСР, — наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — знаменна подія в житті радянського народу, свідчення торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму. В цю славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм»³⁴.

Історія — великий наставник. Вона вчить нас берегти братерство і єдність, що були завойовані такою дорогою ціною. Про це з особливим почуттям згадуємо ми в дні славного ювілею матері міст руських — стародавнього Києва, який однаково дорогий і українцям, і білорусам, і росіянам — усім радянським людям.

В. Т. Пашуго

ДРЕВНЕРУССКОЕ НАСЛЕДИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ ВОСТОЧНОГО СЛАВЯНСТВА

Резюме

В статье раскрывается историческое значение древнерусского идейно-политического и культурного наследия в возрождении Руси после золотоордынского нашествия, в создании Русского централизованного государства и в процессе воссоединения всех восточнославянских земель.

³⁴ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

В. О. ДОРОХОВ (Київ), А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ)

КИЇВ — СПОРТИВНИЙ

Як відомо, соціалістичне суспільство не тільки гарантує свободу її право кожного громадянина СРСР займатися фізкультурою і спортом, а й створює реальні умови для цього. Так, починаючи з 1965 р., витрати на охорону здоров'я й фізичну культуру в Радянському Союзі збільшилися в 2,3 раза¹. Крім того, потреби спортивних товариств задовольняються за рахунок фондів промислових підприємств, колгоспів, громадських організацій. Лише профспілки виділяють на ці цілі чверть свого бюджету. На розвиток фізкультури й спорту в нашій республіці щорічно витрачається понад 100 млн. крб.²

Яскравим прикладом масового захоплення трудящих фізичною культурою й спортом у період розвинутого соціалізму є столиця Української РСР — Київ, яка в цьому році урочисто відзначає своє 1500-річчя.

Фізкультурний рух у місті спирається на міцну матеріально-технічну базу. До послуг киян — спортсменів, тисяч любителів фізкультури — 21 стадіон, 22 плавальних басейни, 460 спортивних залів, 147 стрілецьких тирів, 88 лижних баз, 12 водно-веслувальних станцій, майже 1600 спортмайданчиків. У Києві діє більш як 900 колективів фізкультури³.

Солідна матеріальна база, постійна увага з боку партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій — ці фактори активно сприяли неухильному зростанню лав любителів фізичної культури. Так, за останні 20 років кількість спортсменів і фізкультурників у Києві збільшилася майже в чотири рази і, за даними на 1 січня 1982 р., становила близько 900 тис. чол.⁴ Новий поштовх розвитку масового фізкультурного руху в місті надала постанова ЦК КПРС від 1 березня 1972 р. «Про введення нового всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці і оборони СРСР». Вона дала можливість спортивним товариствам Києва посилити культурно-масову роботу серед трудящих. Так, лише протягом 70-х років норми ГПО склали більш як один мільйон киян. Кращим колективам фізичної культури міста за високі спортивні досягнення було присвоєно назву «Спортивний клуб». Одними з перших почесне звання здобули трудові колективи виробничих об'єднань і заводів «Арсенал», «Комуніст» (Спортивний клуб (СК) «Дніпро»), авіаційного (СК «Темп»), імені Артема (СК «Сокіл»), Академії наук (СК «Наука»). Вони стали справжніми центрами спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи серед трудівників столиці Радянської України⁵.

За даними на 1 січня 1982 р., різними видами фізичної культури в місті займалися понад 456 000 чол., у тому числі в групах загальної фізпідготовки і ГПО — близько 200 тис., «Здоров'я» — майже 64 000, спортивного рибальства — близько 60 000 чол. та ін.⁶

Найбільш масовою формою залучення трудящих до занять фізкультурою та спортом стали такі комплексні спортивні заходи, як зма-

¹ Спорт и образ жизни. М., 1979, с. 53.

² Спортивна газета, 1981, 7 лют.

³ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал, 1980—1981 рр., с. 1.

⁴ Там же, с. 1.

⁵ Там же, с. 2.

⁶ Там же, с. 1.

гання за програмою зимової та літньої Спартакіад народів СРСР, а також спартакіад школярів, всесоюзних спортивних ігор молоді та т. ін. Так, лише на фінальному етапі VII літньої спартакіади м. Києва, яка була складовою частиною загальносоюзної, стартували понад 700 тис. чол. (з 38 видів спорту). Кращих результатів добилися спортсмени й фізкультурники добровільних товариств «Буревісник», «Динамо», «Спартак»⁷.

У ході міської і республіканської спартакіад (1977—1979 рр.) норму майстра спорту СРСР виконали 1000 атлетів, кандидата в майстри й першого розряду — 7,5 тис., масових розрядів — 540 тис., а норми ГПО — 500 тис.⁸

На міцному фундаменті масового фізкультурного руху виростили спортсмени високого міжнародного класу, якими пишається вся наша країна. Вихованці спортивних організацій міста є чемпіонами світу, Європи й Олімпійських ігор, УРСР і СРСР. Лише в минулому році 362 чол. стали чемпіонами УРСР, 92 — СРСР, 28 — чемпіонами й володарями Кубків світу, 35 — Європи⁹.

За період з 1960 по 1980 рр. київські спортсмени завоювали близько 1200 медалей чемпіонів СРСР¹⁰. Виступаючи пліч-о-пліч з представниками інших союзних республік і міст нашої багатонаціональної Батьківщини в складі збірних команд СРСР на XXII Олімпійських іграх у Москві, спортсмени столиці Радянської України стали володарями ряду почесних нагород і медалей. Успіх посланців Києва на Олімпіаді-80 — гідне й логічне продовження слави їх попередників — чемпіонів минулих ігор: гімнастів Бориса Шахліна, Лариси Латиніної та Поліни Астахової, легкоатлетів Валерія Борзова, Анатолія Бондарчука, Віри Крепкіної і Віктора Цибуленка, веслувальників Ігоря Ємчука і Георгія Жиліна, Олександра Шапоренка і Юрія Стеценка, п'ятиборця Івана Дерюгіна, борців Івана Богдана і Павла Пінегіна та багатьох інших. У літопис спортивної слави ввійшли й нові імена: борців братів Сергія й Анатолія Белоглазових, гімнастки Стелли Захарової, фехтувальника Володимира Смирнова, вершниці Віри Мисевич.

Серед спортсменів, удостоєних вищих олімпійських нагород, особливо відзначилися яхтсмен Валентин Манкін, який завоював золоту медаль на своїй третій Олімпіаді, легкоатлет Юрій Седих і борець Олександр Колчинський, гандболістки київського «Спартака» — переможці двох Олімпіад, плавці Сергій Фесенко — перший олімпійський чемпіон в історії радянського чоловічого плавання — та Олександр Сидоренко¹¹.

Загально визнаним лідером радянського футболу є команда майстрів київського «Динамо», яка десять разів ставала чемпіоном СРСР, завойовувала Кубок володарів кубків європейських країн (1975 р.), виграла Суперкубок Європи (1975 р.) та інші почесні нагороди. Сім динамівців запрошені до складу національної збірної країни, яка в червні нинішнього року виборюватиме чемпіонське звання на світовій першості в Іспанії. Це — Олег Блохін, Анатолій Дем'яненко, Леонід Буряк, Сергій Балтача, Андрій Баль, Володимир Безсонов, Володимир Лозинський¹². Колоритною є постать п'ятиразового чемпіона СРСР з футболу, нападаючого київського «Динамо», заслуженого май-

⁷ Там же.

⁸ Михайленко М., Пугаченко Г. Київ зустрічає Олімпіаду. К., 1980, с. 64.

⁹ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал, 1981 р., с. 3.

¹⁰ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал про роботу фізкультурних організацій м. Києва, 1980 р., с. 6—17.

¹¹ От Афин до Москвы. М., 1979, с. 128—263; Спортивна газета, 1980, 6 верес.

¹² Советский спорт, 1982, 12 янв.

стра спорту Олега Блохіна. В основному складі команди Олег з'явився в 1972 р. і в тому ж сезоні став найкращим бомбардиром вищої ліги. Потім він ще чотири рази здобував приз газети «Труд». Тричі в референдумі тижневика «Футбол-хоккей» журналісти країни називали киянина футболістом № 1. Нарешті, в 1975 р. йому було вручено «Золотий м'яч» — приз найкращому футболісту Європи. О. Блохіну випала честь бути серед тих, хто 24 січня 1982 р. звернувся до киян з патріотичним закликком гідно зустріти 1500-річчя рідного міста¹³.

Однією з найсильніших у світі є київська жіноча гандбольна команда «Спартак». Далеко за межами міста відомі імена баскетболістів київського «Будівельника», а також Спортивного клубу армії.

Значного поширення в столиці республіки набули зимові види спорту, особливо лижні гонки, ковзани, фігурне катання, хокей. У Києві побудовано кращий в країні сучасний Льодовий стадіон з 400-метровою штучною біговою доріжкою, де проводяться всесоюзні й міжнародні змагання. До послуг киян зимові Палац спорту й спортивний комплекс ДСТ, штучне хокейне поле заводу «Червоний екскаватор» та ін. Завдяки цій базі тренерам міста останнім часом вдалося зробити помітний крок вперед у справі поліпшення загальної рівня підготовки майстрів снігових і льодових трас. Так, вихованці спортивних організацій міста неодноразово завойовували звання чемпіонів Олімпійських ігор, світу, країни, ставали переможцями ряду міжнародних змагань. Серед них чемпіон XI і XII зимових Олімпійських ігор з біатлону І. Бяков, чемпіонка світу з ковзанярського спорту В. Бриндзей, чемпіонка країни В. Лаленкова й призер світової першості Т. Тарасова, саночники брати Папірови, чемпіон світу 1982 р. з лижного спорту Олександр Батюк та інші.

Значною популярністю в місті користується хокей. Київська команда «Сокіл» міцно закріпилася у вищій лізі радянського хокею. Крім неї, у змаганнях всесоюзної першості (II ліга) бере участь київський «Машинобудівник»¹⁴.

В столиці Радянської України значна увага приділяється й вихованню кадрів спортсменів, тренерів, гідної зміни. Справжньою спортивною академією республіки вважається Київський інститут фізичної культури, створений у 1930 р. за рішенням Ради Народних Комісарів УРСР. За 50 років свого існування цей вищий навчальний заклад став одним з найбільших у країні. В інституті на п'яти факультетах функціонує 22 кафедри, де працюють 560 викладачів, у тому числі 14 докторів і 146 кандидатів наук, 36 заслужених тренерів СРСР і УРСР. Різними формами стаціонарного й заочного навчання охоплено 3675 студентів і аспірантів; серед них 96 чол. представляють 21 соціалістичну й капіталістичну держави та країни, що розвиваються. Крім того, на двох факультетах підвищують свою кваліфікацію керівні спеціалісти з України й Молдавії.

В інституті підготовлено понад 17 тис. висококваліфікованих викладачів фізичного виховання й тренерів. Науковці вищого фізкультурного закладу зробили вагомий вклад в удосконалення наукових і організаційних основ тренувального й навчального процесу. Зокрема, протягом п'яти останніх десятиліть опубліковано більш як 4600 наукових і науково-методичних праць з різноманітних питань розвитку фізичної культури та спорту. У вузі виховано цілу плеяду спортсменів високого міжнародного класу. Так, 200 студентів і викладачів у свій час завойовували звання чемпіонів світу й Європи, 30 — були чемпіонами і призерами Олімпійських ігор¹⁵.

¹³ Прапор комунізму, 1982, 24 січ.; 21 лют.

¹⁴ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал про роботу фізкультурних організацій м. Києва, 1979—1980 рр., с. 1—5; Прапор комунізму, 1982, 27 лют.

¹⁵ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал, 1981 р., с. 2.

За особливі успіхи в підготовці висококваліфікованих спеціалістів інститут у 1970 р. нагороджено Ленінською ювілейною Почесною Грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС.

У столиці Радянської України працює значний загін фахівців — вихованців вузу. Так, за даними на 1979 р., з 3385 фізкультурних працівників міста 2970 чол. мали вищу й 213 — середню спеціальну освіту. Далеко за межами Києва відомі імена таких наставників спортсменів, як І. Є. Турчин (гандбол), В. Г. Смелова (плавання), В. В. Потабенко (гребля), В. В. Лобановський (футбол), Г. І. Торопін (вільна боротьба), А. П. Бондарчук (легка атлетика), Б. Н. Вдовиченко (баскетбол), А. М. Дерюгіна (художня гімнастика) та багатьох інших¹⁶. Вони виховали ряд майстрів високого класу.

Вагомим є вклад спортсменів міста в перемоги збірних СРСР на міжнародній арені. У складі цих команд на Олімпійських іграх (за період 1952—1980 рр.) було 220 киян. Вони вибороли 81 золоту, 51 срібну й 53 бронзові медалі.

У 1980 р. столиця Радянської України в числі інших міст нашої країни приймала у себе гостей і учасників групового футбольного турніру XXII Олімпійських ігор, в якому взяли участь представники 7-и держав світу. Змагання відвідали 600 тис. глядачів. З метою підготовки до цих відповідальних стартів у місті було проведено велику роботу по реконструкції багатьох спортивних споруд. Це, насамперед, стосувалося Республіканського стадіону, який після перебудови став одним з найкращих у країні. Майже повністю реконструйовано стадіони «Динамо», «Спартак», «Піонер», «Старт» та ін.

Активно готувалися до XXII Олімпійських ігор і спортсмени. Серед 560 радянських олімпійців було 52 киянина. Найбільш масовим було представництво в академічній греблі — 14 чол., жіночому гандболі — 9, легкій атлетиці — 8, плаванні — 4¹⁷. Багатьох з них нагороджено золотими, срібними й бронзовими медалями Олімпіади.

Партія й уряд високо оцінили досягнення спортсменів, тренерів, працівників фізичної культури, всіх тих, хто кував блискучу перемогу збірної команди Союзу Радянських Соціалістичних Республік на XXII Олімпійських іграх, що відбулися влітку 1980 р. у Москві. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1980 р. орденами й медалями нагороджено найкращих представників фізичної культури й спорту. Серед останніх — 30 киян. Вищу нагороду Батьківщини — орден Леніна — одержав київський легкоатлет Ю. Г. Седих, а його тренер А. П. Бондарчук, засновник київської школи металників молота, — орден Жовтневої революції. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені прославлені київські спортсмени й тренери О. Л. Колчинський, В. Г. Манкін, Г. І. Торопін, І. Є. Турчин, орденом Дружби народів — голова Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР М. М. Бака, заслужені майстри спорту О. С. Баркалов, Л. К. Порадник, В. В. Смирнова і З. М. Турчина, орденом «Знак Пошани» — борці вільного стилю брати Белоглазови, заслужені майстри спорту О. В. Зубарева, Л. А. Карлова, Т. І. Кочергіна, Л. І. Одинокова, Н. Л. Тимошкіна¹⁸.

Свідченням високого авторитету спортсменів столиці Радянської України було обрання її посланців М. М. Баки, Б. О. Шахліна та Л. І. Турищевої до складу Національного олімпійського комітету СРСР¹⁹.

¹⁶ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал про роботу фізкультурних організацій м. Києва, 1981 р., с. 2.

¹⁷ Вечірній Київ, 1980, 7 квіт.; Прапор комунізму, 1980, 5 серп.

¹⁸ Советский спорт, 1980, 26, 27 сентяб.

¹⁹ Советский спорт, 1982, 28 февр.

Ігри XXII Олімпіади стали могутнім стимулом розвитку фізкультури і спорту в нашій країні. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев, «Олімпійські ігри — видатна подія в міжнародному спортивному житті, яка відображає прагнення народів до миру, згоди, краси. Вони завжди привертали і продовжують привертати до себе пильну увагу мільйонів людей нашої планети.

Щирою повагою і незмінною підтримкою користується міжнародний олімпійський рух у Радянському Союзі. Фізична культура і спорт у нашій країні завжди були предметом постійної уваги і турботи з боку Комуністичної партії, Радянської держави, всього нашого народу»²⁰.

Виступаючи на зустрічі з переможцями XXII Олімпійських ігор — спортсменами нашої республіки, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький високо оцінив значення та роль фізичної культури в житті радянської людини. Він відзначив: «...Фізична культура і спорт у нашій країні мають справді масовий характер, є важливою складовою частиною соціальної програми партії, спрямованої на всебічний розвиток особи»²¹.

Новим яскравим проявом турботи партії і уряду про гармонійне виховання духовно зрілих, фізично загартованих борців за комунізм стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1981 р. «Про даліше піднесення масовості фізичної культури і спорту»²². В ній розроблено конкретні практичні заходи по вдосконаленню фізкультурного руху в нашій країні на основі завдань, висунутих XXVI з'їздом КПРС. «Турбота про здоров'я людей, — підкреслив Л. І. Брежнев, — невіддільна від розвитку **фізичної культури і спорту**. Московська Олімпіада наочно показала чудові досягнення радянських спортсменів. Однак нас завжди цікавили не тільки спортивні вершини, а насамперед масовість фізкультури і спорту. Успіхи в цій справі очевидні. Але все-таки для більшості людей спорт залишається поки що лише видовищем. Таке становище треба виправляти. Фізична культура повинна входити в повсякденне життя широких верств населення і особливо дітей»²³.

Виходячи з цієї принципової настанови керівника нашої партії і держави, у згаданій вище постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР поставлено завдання підвищити відповідальність партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, спортивних і господарських органів за дійсно масовий розвиток фізичної культури і спорту.

Постанова стала, зокрема, дороговказом для всіх організацій міста, покликаних впроваджувати фізкультуру і спорт у повсякденний побут трудящих. Бюро Київського міського партії та міськвиконкомом спільно із спортивними та іншими громадськими організаціями накреслили конкретну програму поліпшення фізкультурно-масової роботи в столиці Радянської України. Протягом одинадцятої п'ятирічки передбачено створити сприятливі умови для всіх бажаючих займатися фізкультурою і спортом у колективах фізичної культури, за місцем свого проживання, а також у районах масового відпочинку.

Важлива роль у справі впровадження фізичної культури в повсякденний побут радянських людей, у прищепленні їм звички щоденно займатися фізичними вправами належить університетам фізичної культури і спорту. В 1980—1981 рр. у міському народному університеті фізкультури і спорту навчалися 150 чол. Активну допомогу його слуха-

²⁰ Брежнев Л. І. Учасникам і гостям Олімпійських ігор 1980 року в Москві. — Радянська Україна, 1981, 19 лип.

²¹ Щербицький В. В. Примножувати славу радянського спорту. — Радянська Україна, 1980, 20 листоп.

²² Радянська Україна, 1981, 24 верес.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 73.

чам подали викладачі Київського інституту фізичної культури, провідні тренери. Всього в системі цих народних університетів міста займається 6 200 чол.²⁴

Велику й корисну роботу серед трудящих по пропаганді фізкультури і спорту веде Рада ветеранів. До її складу входять олімпійські чемпіони І. Богдан, А. Дерюгіна, В. Цибуленко, Н. Пономарьова та інші. Вони подають допомогу спортивним і фізкультурним організаціям Києва в проведенні агітаційно-пропагандистських заходів.

В постанові особлива увага приділяється фізичному вихованню підростаючого покоління. Це питання перебуває у полі зору спортивних товариств нашого міста. В Києві вже діють 50 спортивних клубів для підлітків, регулярно проводяться спартакиади «Юність», «Старти надій», змагання на призи клубів «Шкіряний м'яч» і «Золота шайба», в яких беруть участь тисячі юних киян. В десятій п'ятирічці в місті побудовано 30 шкіл, 134 дошкільні заклади з відмінними сучасними спортивними залами, комплексами. Зведено стадіон «Піонер», 59 таборів праці й відпочинку. У 1982 р. мають бути організовані 37 підліткових спортклубів, обладнано 18 фізкультурно-оздоровчих комплексів при ЖЕК. Це й майданчики для міні-футболу, волейболу і баскетболу, гімнастичні містечка, зали або кімнати²⁵.

На високому рівні ведеться фізкультурна робота в спортивному клубі «Олімп» при ЖЕК № 603 Шевченківського району, «Здоров'я» при ЖЕК № 709 Жовтневого району. В Дніпровському районі (ЖЕК № 1020) діти займаються боксом у клубі «Золоті рукавички». Динамівці, які є його шефами, обладнали зал, виділили кваліфікованих тренерів. В іншому районі Києва — Радянському — діє велоклуб «Зміна». Два товариства активно включилися у шефську роботу: «Буревісник» придбав веломашини, «Динамо» обладнало приміщення для тренувань. А майстер спорту міжнародного класу Анатолій Лисенко став інструктором фізкультури ЖЕКу № 414²⁶.

Можна навести безліч подібних прикладів, які свідчать про те, що виховання підростаючого покоління стало важливою справою партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і спортивних організацій міста.

Особливе значення для дальшої активізації діяльності колективів фізкультури має ефективне використання спортивних споруд міста. В розпорядженні тисяч киян найкращі стадіони — Республіканський, «Динамо», «Спартак». Для людей середнього та старшого віку організовано групи здоров'я й загальної фізичної підготовки ГПО, спеціальні атлетичні секції для молоді, абонементні групи. Вони стали справжніми центрами здоров'я й масового відпочинку трудящих. Поліпшилася робота на тих спортивних спорудах Києва, які доти використовувалися неефективно.

З корисною ініціативою виступили Печерський спорткомітет і відділ народної освіти, які поставили собі за мету навчити плавати всіх юних жителів району. Почин спортивних організацій знайшов широку підтримку в місті. Лише в плавальному комплексі стадіону «Динамо» створено 40 абонементних груп. Аналогічна робота ведеться в басейні «Юність». Трудівники виробничого об'єднання «Київський радіозавод» у своєму дитячому дошкільному комбінаті організували плавальний басейн²⁷.

В яскраве свято піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про здоров'я трудящих, дальший розвиток фізичної культури й

²⁴ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Зведений звіт за 1981 р., с. 8.

²⁵ Прапор комунізму, 1982, 7 січ.; Спортивна газета, 1982, 20 лют.

²⁶ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал про роботу фізкультурних організацій м. Києва, 1981 р., с. 3.

²⁷ Прапор комунізму, 1982, 7 січ.

спорту перетворився «Тиждень фізичної культури і спорту», який проходив з 1 по 7 жовтня 1981 р. в усіх областях, містах республіки, в тому числі й в Києві. В ті дні стадіони та спортивні майданчики стали ареною масових змагань з різних видів спорту, складання норм «Готовий до праці і оборони СРСР», легкоатлетичних забігів. Показово, що лише в легкоатлетичному кросі взяли участь близько 100 тис. киян. У цілому фізкультурним організаціям міста вдалося залучити до активних занять фізкультурою і спортом кожного третього жителя столиці Радянської України²⁸.

Радянський Союз — одна з країн, Конституція якої гарантує громадянам право займатися туризмом. Внаслідок здійснених за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок організаційних заходів останній перетворився в розвинуту галузь обслуговування населення, міцно увійшов у побут радянських людей, став одним із важливих факторів виховання трудящих, зміцнення їх здоров'я. В постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (грудень 1980 р.) визначено практичні заходи, спрямовані на збільшення обсягу й підвищення якості пропонованих туристам послуг, розширення мережі екскурсійних організацій²⁹.

В нашій країні туристському рухові гарантовано велику фінансову підтримку з боку державних органів. Кошти на його розвиток надходять від держави, з бюджету профспілок, а також фондів підприємств. Наприклад, у 11-й п'ятирічці обсяг капіталовкладень становитиме близько 90 млн. крб., або в 1,5 раза більше, ніж у минулій³⁰.

Головна особливість туризму — його масовість. Лише в 1981 р. більш як 600 тис. киян взяли участь у туристських подорожах по республіці й за її межами. Десятки тисяч наших земляків подорожують літаками й поїздами, пароплавами й автобусами, гартуючи своє здоров'я, віддаючи вільний час вивченню історії, культури й природи рідного краю.

Для киян і гостей міста екскурсбюро розробило 80 екскурсій з історико-революційної, патріотичної, природознавчої, науково-технічної тематики. Особливо популярними стали маршрути, присвячені 1500-річчю Києва: «Бути Києву зразковим», «Сторінками історії Київської партійної організації», «Місто 15 століть», «Архітектурно-історичні пам'ятки Печерська», «Місто на 7 пагорбах» та ін.³¹

У столиці республіки діє 5 туристських клубів і близько 500 секцій при колективах фізкультури, які об'єднують понад 100 тис. чол. Вони активно розвивають лижний, гірський, авто-мото- і велосипедний туризм, проводять зльоти й змагання, організовують подорожі й походи по місцях бойової слави³². Якщо в 1970 р. маршрутно-кваліфікаційні комісії (МКК) міста відправили в походи 100 груп самодіяльних туристів, то в 1981 р. зональна МКК розглянула вже 220 заявок, МКК турклубу «Глобус» (політехнічний інститут) — 150, заводу «Арсенал» — 40, будинку вчених — 50, держуніверситету — 20³³.

Стан розвитку туризму в Києві свідчить про те, що він є важливим фактором оздоровлення трудящих. З іншого боку, це не лише активна форма відпочинку, а й ефективний засіб пізнання, підвищення ідейно-політичного і культурного рівня трудівників нашої країни.

Одне з провідних місць у роботі київських фізкультурних організацій займали питання розвитку міжнародних спортивних зв'язків між містами-побратимами. Так, протягом 1981 р. у Братиславу, Лейпціг виїжджали команди з різних видів спорту. У свою чергу, столицю Ра-

²⁸ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Довідковий матеріал, 1981 р., с. 2.

²⁹ Правда України, 1981, 27 сентяб.

³⁰ Спортивна газета, 1981, 27 верес.

³¹ Прапор комунізму, 1981, 27 верес.

³² Радянська Україна, 1981, 27 верес.

³³ Спортивна газета, 1982, 16 січ.

дянської України відвідали спортсмени ряду зарубіжних міст-побратимів. Ці контакти сприяли підвищенню рівня спортивної майстерності киян, а також зміцненню дружби й співробітництва між братніми народами країн соціалістичної співдружності.

В травні 1982 р. наша держава, все прогресивне людство відзначатиме 1500-річний ювілей міста. Готуються до нього й фізкультурники. Експедиція у складі п'ятнадцяти київських альпіністів, очолювана за-служеним тренером СРСР Г. В. Польовим, в липні 1981 р. здійснила сходження на безіменну вершину (5493 м) в районі Центрального Паміру, яку названо на честь 1500-річчя Києва.

Фізкультурні й громадські організації міста готуються гідно зустріти цю важливу подію в суспільно-політичному житті країни. Будуть проведені масові змагання у колективах фізичної культури, спортивні свята вулиць, дворів, а також спартакіада Києва. Святкові дні стануть днями дальшого розвитку фізичної культури і спорту в столиці Радянської України³⁴.

Таким чином, фізкультура й спорт у СРСР перебувають в центрі уваги Комуністичної партії, держави, всього народу. В період розвинутого соціалізму вони стали невід'ємною рисою соціалістичного, радянського способу життя. На прикладі Києва можна бачити, наскільки успішно функціонує система фізичного виховання, яка має міцні економічні, організаційні й методичні основи. Наш суспільний лад на ділі створює пайсприятливіші умови для зміцнення масового спортивного й фізкультурного руху.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, що стосуються фізичної культури і спорту, відкривають необмежені перспективи для їх дальшого розвитку. В практичне здійснення цього важливого завдання роблять вагомий вклад спортивні й фізкультурні організації столиці Радянської України — м. Києва.

В. А. Дорохов, А. А. Кондрацкий

КИЕВ — СПОРТИВНИЙ

Резюме

В статті речь идет о развитии физической культуры и спорта в столице Советской Украины, массового физкультурного движения, охватившего десятки тысяч горожан, а также о достижениях выдающихся спортсменов, которые проживают в Киеве.

Авторы рассказывают и о том, как спортивные организации города готовятся к празднованию 1500-летия «матери городов русских».

³⁴ Поточний архів Київського міського комітету по фізичній культурі і спорту. Зведений звіт за 1980—1981 рр., с. 8—9.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ), О. П. МОРГАЄНКО (Київ),
Л. І. ТКАЧОВА (Київ)

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В КИЄВІ У РОКИ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Перехід Радянської країни до розгорнутого будівництва соціалізму, завдання реконструкції народного господарства вимагали піднесення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих, створення висококваліфікованих, ідейно загартованих кадрів спеціалістів, розширення масштабів наукових досліджень, піднесення ролі літератури і мистецтва в житті радянського суспільства.

Як і в усій країні, успішно здійснювалося культурне будівництво в одному з її найбільших міст — Києві. Розвиток культури в місті був предметом постійної уваги ЦК ВКП(б), ЦК Компартії України, міської партійної організації. Стан і перспективи культурного будівництва в Києві всебічно розглянула XIII окружна конференція КП(б)У (1927 р.)¹. XV окружна партійна конференція (1929 р.) в резолюції «Національно-культурне будівництво на Київщині» поставила завдання — «добитися як кількісних досягнень, так і якісного зростання, розуміючи під якістю пролетарський соціалістичний зміст культури... збільшити роль пролетарських мас у національно-культурному будівництві, зміцнити партійне керівництво на основі твердої і чіткої ленінської національної політики»². Виняткове значення для розвитку культури в місті мала постанова XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) про перенесення в Київ столиці УСРР.

Одним з важливих завдань культурної революції у країні в роки перших п'ятирічок було завершення ліквідації неписьменності. В Києві, незважаючи на величезний розмах боротьби з нею, на початку реконструктивного періоду ще налічувалося 21 тис. неписьменних³. Партійна організація міста націлила профспілкові, комсомольські та інші громадські організації на активізацію цієї боротьби. Особливо широко розгорнулася вона з другої половини 1928 р., коли комсомол на заклик партії розпочав масовий похід за ліквідацію неписьменності серед дорослих. З цією метою проводилися недільники, декади і місячники, у фонд лікнепу на підприємствах та в установах відраховувалися грошові суми. Починаючи з 1930 р., неписьменність в місті різко пішла на спад. Якщо в 1931 р. у школах лікнепу навчалося всього близько 700 чол., то до кінця п'ятирічки неписьменність киян віком від 15 до 35 років було вже повністю ліквідовано⁴. В наступні роки проводилася робота по ліквідації неписьменності серед старших вікових груп та підвищенню освітнього рівня тих, хто вже навчився грамоти.

Винятково важливе значення надавали партійні та радянські органи розвитку загальноосвітньої школи в Києві. Головна увага приділялася дальшому вдосконаленню організації народної освіти, здійсненню всеобучу, перебудові роботи школи, підвищенню ролі вчителя, здійсненню принципу політехнізму в процесі навчання, вдосконаленню ме-

¹ Корнюшин Ф. Д. Киевщина на путях социалистического строительства: Доклад на XIII окружной конференции КП(б)У. К., 1928, с. 95—96.

² Тези до XV окрпартконференції. К., 1930, с. 85.

³ Робота Київської міської Ради IX скликання (березень — грудень 1928 р.). К., 1928, с. 73.

⁴ Київ та його приміська смуга: Стат.-економ. довідник. 1932 р. К., 1932, с. 156.

тодів навчання і комуністичного виховання учнівської молоді. В роки першої п'ятирічки у місті було здійснено перехід від загальної початкової до загальної семирічної освіти. У 1932 р. тут уже діяло 15 восьмих класів, що знаменувало початок переходу до загальної середньої освіти⁵. Вживалися необхідні заходи для зміцнення матеріальної бази шкіл.

28 листопада 1933 р. Київський обком КП(б)У прийняв постанову «Про поліпшення матеріального становища початкової і середньої школи»⁶, яка відіграла велику роль у цій важливій справі. Шкільне будівництво в Києві здійснювалося прискореними темпами. В 1935 р. було здано в експлуатацію 12 нових приміщень на 10 тис. місць, а в 1936 р. ще 33 — на 26 тис. місць. Загалом за роки другої і третьої п'ятирічок у місті було збудовано 80 приміщень шкіл⁷. Це стало можливим завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави про освіту трудящих. На її розвиток у Києві відпускалися великі кошти. На початок 1938 р. вони досягли близько 80 млн. крб., тобто зросли порівняно з 1934 р. більше ніж у 4 рази⁸. Поряд з державними використовувалися кошти, що їх збирала громадськість.

Швидкими темпами зростала шкільна мережа в Києві. Кількість загальноосвітніх шкіл тут збільшилася з 100 на початку першої п'ятирічки до 180 — у 1940/41 навчальному році, а контингент учнів за цей же період зріс з 47 тис. до 101,5 тис.⁹ Більшість київських шкіл стали десятирічними. Для підвищення загального освітнього рівня киян діяли широко розгалужена мережа шкільних закладів для дорослих, різні курси та гуртки, міський університет культури, державна система підготовки трудових резервів та ін. Напередодні війни різними формами навчання у столиці УРСР було охоплено 145,2 тис. чол., або кожного шостого її жителя¹⁰.

За роки довоєнних п'ятирічок більше ніж удвоє зріс педагогічний колектив міста. На початку 1940/41 навчального року в школах Києва працювали понад 4,8 тис. вчителів, переважна більшість яких закінчила вузи й технікуми в радянський час. Партійні організації міста дбали про підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів. Цьому, зокрема, сприяли курси підвищення кваліфікації, атестація учителів. Дедалі зростаюча кількість комуністів у шкільних закладах забезпечувала відповідне ідейно-політичне спрямування навчального процесу.

Особлива увага в роки перших п'ятирічок приділялася підготовці фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Соціалістичне будівництво вимагало великої кількості висококваліфікованих кадрів, і це зумовило необхідність докорінної перебудови системи вищої і середньої спеціальної освіти. Вирішальне значення у розв'язанні цього важливого завдання мали постанови Пленумів ЦК ВКП(б) — липневого (1928 р.) «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» і листопадового (1929 р.) «Про кадри народного господарства»¹¹.

Відповідно до вказівок ЦК ВКП(б) у Києві, як і в усій країні, в 1929/30 навчальному році було проведено реорганізацію за галузевим принципом вищої та середньої спеціальної освіти. З великих багатофакультетних інститутів виділилися самостійні спеціалізовані галузеві навчальні заклади, що забезпечило прискорення темпів підготов-

⁵ Пролетарська правда, 1932, 7 листоп.

⁶ За пролетарську культуру, 1933, 25 груд.

⁷ Пролетарська правда, 1940, 17 черв.

⁸ Київський міський державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 11604, арк. 13.

⁹ Пролетарська правда, 1932, 7 листоп.; Київ у цифрах: Стат. збірник. К., 1972, с. 96.

¹⁰ Київ у цифрах: Стат. збірник. К., 1966, с. 131.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 106—112, 320—330.

ки великої кількості необхідних країні спеціалістів. Кількість студентів у вузах міста після реорганізації зросла з 9 тис. до 21 тис. чол.¹²

У роки другої п'ятирічки продовжувалися пошуки оптимальних форм організації вищої і середньої спеціальної освіти. Освітня мережа Києва зміцніла за рахунок укрупнення споріднених навчальних закладів і реорганізації деяких типів вузів. У цей період, зокрема, були створені інститути: інженерів цивільної авіації, сільськогосподарський (згодом — Українська сільськогосподарська академія), педагогічний і театральний. У 1934 р. відновила свою діяльність консерваторія. Внаслідок проведеної роботи в місті сформувалася розгалужена мережа навчальних закладів професійної освіти. На початку 1940/41 навчального року в столиці республіки діяло 20 вищих і 33 середніх спеціальних навчальних заклади, в яких навчалось 38,2 тис. студентів і учнів¹³.

Одночасно з кількісним збільшенням спеціалістів розв'язувалася проблема формування соціалістичної інтелігенції з представників робітничого класу і трудящого селянства. Важливим джерелом робітничо-селянського поповнення вузів, особливо в роки першої п'ятирічки, були робітфаки, кількість яких за той період зросла до 58. В кінці п'ятирічки на робітфаках Києва вже навчалось близько 9 тис. студентів¹⁴. Крім того, в місті діяла мережа курсів для підготовки робітничої молоді до вступу у вузи та вечірні робітничі школи підвищеного типу. На початку першої п'ятирічки цими формами навчання було охоплено 2250 робітників¹⁵. Завдяки забезпеченню робітничій і селянській молоді умов для вступу і навчання у вузах постійно поліпшувався соціальний склад київського студентства. Так, у 1931/32 навчальному році робітники в ньому становили 54,4%, селяни — близько 18%¹⁶. І в наступні роки їх питома вага у вузах Києва продовжувала зростати.

Здійснюючи керівництво розвитком вищої і середньої спеціальної школи, Комуністична партія вживала необхідних заходів для підвищення рівня навчальної і виховної роботи у вузах і технікумах. Важливу роль у цьому відношенні відіграли постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах», постанови ЦВК і РНК СРСР від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих учбових закладів і технікумів», постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 23 червня 1936 р. «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою». Зокрема, у Києві було проведено велику роботу по впорядкуванню мережі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, удосконаленню навчально-виховного процесу, розгортанню наукових досліджень у вузах.

Важливе значення для підготовки висококваліфікованих спеціалістів не лише для міста, а й для усєї республіки мало відновлення в 1933 р. діяльності одного з найстаріших і найбільших науково-педагогічних центрів України — Київського університету (з 1920 р. — Інститут народної освіти). Комуністична партія України і уряд УСРР постійно піклувалися про зміцнення його матеріально-технічної бази. В 1933 р. йому було передано науково-дослідний інститут геології, астрономічну обсерваторію, ботанічний сад. У 1934 р. ЦВК СРСР прийняв рішення про виділення Київському університету понад бюджет 1 млн. крб. Частина цих коштів призначалася для ремонту приміщень вузу, придбання літератури, найновішого обладнання для кабінетів і лабораторій¹⁷.

¹² Київ та його приміська смуга, с. 140—141.

¹³ Київ у цифрах: Стат. збірник, К., 1972, с. 99.

¹⁴ Київ та його приміська смуга, с. 141.

¹⁵ Звіт Київського окружного виконавчого комітету XI окружному з'їздові Рад Київщини, К., 1929, в. 99.

¹⁶ Київ та його приміська смуга, с. 142.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР: 36. документів, К., 1960. Т. 1, с. 593, 668, 695; ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 6, спр. 221, арк. 94; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1148, арк. 156.

У 1939 р. в університеті налічувалося 78 лабораторій. На той час його бюджет зріс до 15 млн. крб. (з 9 млн. крб.— у 1935 р.)¹⁸. Напередодні війни в ньому діяло 8 факультетів. Кількість студентів у вузі збільшилася з 1364 у 1933 р. до 3614 чол. — у 1941 р. Він щороку випускав 400—500 висококваліфікованих спеціалістів¹⁹. Ще в березні 1939 р. Київському університету було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

Значна увага приділялася зміцненню професорсько-викладацького складу вузів, вихованню молодого наукової зміни. У січні 1934 р. в країні було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, наукові звання асистента, доцента, професора, почесні звання заслужених діячів науки, техніки, мистецтва. У Києві підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру зосереджувалася у цей час в університеті, енергетичному, машинобудівному, технологічному харчової промисловості, сільськогосподарському та медичному інститутах. Напередодні війни вузи міста були належно забезпечені висококваліфікованими викладачами. Так, лише у професорсько-викладацькому складі Київського індустріального інституту (нині — політехнічний) в 1939 р. працювали 2 академіки АН УРСР, 7 членів-кореспондентів АН УРСР, 31 професор, 61 доцент²⁰.

Втілення в життя накреслених партією та урядом заходів для поліпшення у вузах навчальної та ідейно-виховної роботи дало величезні позитивні результати. Київ за кількістю навчальних закладів і питомою вагою студентів у складі населення міста зайняв третє місце в Радянському Союзі. Випускники столичних вузів і технікумів були гідним поповненням відданої справі соціалізму радянської інтелігенції. В 1941 р. у народному господарстві столиці Української РСР вже працювали 39,7 тис. спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою²¹. Переважна більшість з них здобула освіту в радянський час.

У 30—40-х роках у вищих навчальних закладах нашого міста здобули освіту нинішні президент АН СРСР академік А. П. Александров, президент АН УРСР академік Б. Є. Патон, академік АН УРСР О. П. Маркевич, народний артист СРСР В. М. Дальський, народна артистка УРСР Н. К. Копержинська, народний артист СРСР композитор Г. І. Майборода та багато інших діячів науки і культури.

Науковий потенціал Києва великою мірою визначався наявністю в ньому численних наукових установ і організацій, провідне місце серед яких займала Всеукраїнська академія наук (ВУАН), створена в лютому 1919 р.* У роки перших п'ятирічок значно зміцніла матеріально-технічна база академії, вдосконалилася її структура, поповнився персональний склад відомими вченими, які вносили значний вклад у розвиток науки.

Свідченням величезної уваги Комуністичної партії та Радянського уряду до розвитку науки в Українській РСР були відзначення 10-річного ювілею ВУАН та вжиття ряду заходів для зміцнення її матеріально-технічної бази. У постанові Раднаркому СРСР «З приводу десятилітнього ювілею Всеукраїнської Академії наук» (травень 1929 р.) підкреслювалася її важлива роль у культурно-національному розвитку українського народу, а також для всього Радянського Союзу. Поряд з цим у постанові говорилося, що вчені ВУАН, вносячи свій вклад у велику справу господарського і культурного будівництва, «...покликані здійснити ще більшу науково-дослідну роботу з метою соціалістичної

¹⁸ Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959, с. 355—356.

¹⁹ Вища школа Української РСР (1917—1967 рр.). К., 1967. Ч. 1, с. 178.

²⁰ Киевский индустриальный институт. К., 1940, с. 20.

²¹ Київ у цифрах: Стат. збірник. К., 1972, с. 104.

* Спочатку вона називалася Українська академія наук (УАН), з 14 червня 1921 р. — Всеукраїнська академія наук (ВУАН), з 21 лютого 1936 р. — АН УРСР, а з січня 1937 р. — АН УРСР.

перебудови країни»²². Для зміцнення матеріальної бази ВУАН РНК СРСР ухвалила асигнувати в 1929—1930 рр. з загальносоюзних коштів 700 тис. крб.²³

До розвитку науки постійно зростала увага й партійної організації республіки. У 1934 р. ВУАН було передано з системи Наркомосу в безпосереднє відання Раднаркому УСРР. Наукові сили сконцентрувалися в 34 науково-дослідних інститутах та відповідних установах при Президії ВУАН, що забезпечувало їх краще використання в інтересах соціалістичного будівництва. Значними центрами наукової думки в 30-і роки стали, зокрема, науково-дослідні інститути фізики, геології, математики, хімії, хімічної технології, фізичної хімії, біохімії, електрозварювання, ботаніки, зообіології, мікробіології та епідеміології, клінічної фізіології, будівельної механіки, транспортної механіки і гірничої механіки. У 1936 р. в системі Академії наук республіки розпочав діяльність ряд інститутів гуманітарного профілю. Напередодні війни структуру АН УРСР визначали чотири відділи — технічних, фізико-математичних, біологічних і суспільних наук. Помітно зріс її персональний склад. Ще в 1934 р. до неї було обрано 9 дійсних членів та 18 членів-кореспондентів, а в 1939 р. — відповідно 30 і 60²⁴. В Академії наук України проводилася велика робота по підготовці наукових кадрів. Лише протягом другої п'ятирічки через академічну аспірантуру підготовлено близько 200 наукових працівників²⁵.

Крім АН УРСР, у Києві налічувалася велика кількість галузевих і відомчих науково-дослідних інститутів та організацій, в яких у 1935 р., наприклад, працювали близько 2 тис. науковців. Усього в 1941 р. у столиці Радянської України діяли 63 наукові установи найрізноманітнішого профілю²⁶.

Наукові працівники, спеціалісти Києва брали активну участь у технічному переозброєнні народного господарства країни, здійсненні ленінського плану електрифікації, у розвитку нових, створених після перемоги Великою Жовтня галузей промисловості: хімічної, верстатобудівної, літакобудівної, автотракторобудівної та інших. Спільно з колегами з Російської Федерації, Білорусії учені міста плідно працювали над дослідженням і освоєнням природних ресурсів Дніпра, Донбасу і Полісся. Значний вклад у розвиток передової радянської науки у довоєнні роки внесли М. М. Боголюбов, О. О. Богомолець, Л. А. Булаховський, Є. П. Вотчал, М. Ф. Кашенко, М. М. Крилов, О. В. Палладін, Є. О. Патон, С. М. Реформатський, А. О. Сапегін, К. К. Симінський, М. Д. Стражеско, П. А. Тутковський, О. В. Фомін, М. Г. Холодний, О. Г. Шліхтер, В. П. Яворський та інші визначні вчені.

В умовах розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту особливого значення набувало піднесення політичного і загальнокультурного рівня трудящих. Комуністична партія вважала культурно-освітню роботу найважливішим засобом в ідеологічному вихованні населення. Вона повністю підпорядковувала діяльність культосвітніх закладів завданням соціалістичного будівництва, спрямовуючи її на розвиток свідомого ставлення радянських людей до суспільного виробництва, на боротьбу з дрібнобуржуазними пережитками й релігійними забобонами, а також на організацію культурного відпочинку, формування нового побуту.

У духовному зростанні трудящих значну роль відігравали бібліотеки. В роки перших п'ятирічок асигнування на розвиток бібліотечної справи в Києві лише по лінії міськвкно зросли з 1934 по 1939 р. майже

²² Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів. К., 1959. Т. 1, с. 457.

²³ Там же.

²⁴ Історія Академії наук Української РСР. К., 1967. Т. 1, с. 114, 123.

²⁵ Вісті Академії наук Української РСР, 1937, № 6—7, с. 78.

²⁶ Історія городів и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979, с. 316.

у 5 разів²⁷. На початок 1940 р. у столиці України працювали 262 масові бібліотеки, книжковий фонд яких налічував близько 1,5 млн. прим.²⁸ Важливу роль у пропаганді наукових знань відігравала, зокрема, одна з найбільших у світі бібліотека АН УРСР (близько 5 млн. книг)²⁹. Велику виховну, наукову і довідково-бібліографічну роботу серед населення в ті роки проводила й бібліотека ім. ВКП(б). Напередодні війни почала також діяти Державна історична бібліотека Української РСР. Бібліотечні заклади міста організовували читачькі конференції та літературні вечори, зустрічі з письменниками і провідними вченими, залучаючи до свого активу все ширше й ширше коло читачів.

Важливими осередками культурного життя Києва були будинки культури і клуби. В них трудящі міста зустрічалися з активними учасниками революції та громадянської війни, героями праці, брали участь у творчих диспутах, знайомилися із здобутками художньої самодіяльності. У 30-і роки споруджено будинки культури заводу «Більшовик», працівників хлібопекарської промисловості, клуб при Дарницькому вагоноремонтному заводі, Палац піонерів та жовтенят. У 1940 р. до послуг киян було 58 клубів і будинків культури³⁰. В той же час у місті функціонували 290 кіноустановок і 14 кінотеатрів³¹, які проводили велику роботу по комуністичному вихованню населення.

Значна роль у культурно-освітній роботі серед трудящих Києва належала також музеям. У довоєнний період в місті були створені Державний музей українського мистецтва і Центральний державний музей Т. Г. Шевченка. Визначною подією в політичному і культурному житті столиці й усієї республіки стало відкриття 29 серпня 1938 р. Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна — одного з великих центрів пропаганди ідей марксизму-ленінізму. В перші два роки існування музею його відвідали майже 500 тис. чол.³²

Важливе місце в арсеналі партії по комуністичному вихованню трудящих займали преса й радіо. У 1936 р. в Києві виходили 23 республіканські газети і 26 журналів, працювали 18 видавництв³³. З 1927 р. в місті почало діяти радіомовлення, а в 1936 р. було здано в експлуатацію нову радіостанцію, збудовану за останнім словом техніки. Наприкінці другої п'ятирічки в столиці налічувалося 28 756 радіоточок, кияни мали понад 6 тис. радіоприймачів³⁴. В той же час розгорнулися роботи по впровадженню телебачення. У 1939 р. завершувалося будівництво телесвізійного центру й почалися перші пробні передачі³⁵.

Комплекс заходів, здійснюваних Комуністичною партією і Радянською державою по дальшому поглибленню культурної революції, забезпечував зростання освіченості й культури киян. Велику роль у цьому відігравали література та мистецтво. Розгортання діяльності Спілки письменників України в Києві перетворило його у провідний центр літературної творчості республіки, кузню письменницьких кадрів. З Харкова сюди переїхали А. В. Головка, І. Ю. Кулик, І. К. Микитенко, Л. С. Первомайський, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина, П. М. Усенко, Ю. І. Яновський та інші. Розширилася видавнича база. Спілка письменників та її київська організація проводили велику роботу по добору й підготовці нових літературних сил. У 30-і роки в літературу прийшли А. С. Малишко, В. М. Собко, В. П. Козаченко, Я. В. Баш, Л. М. Вишеславський, Л. М. Новиченко та інші. В цей період скарбниця ук-

²⁷ Київський міський державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 12692, арк. 5.

²⁸ Київ у цифрах: Стат. збірник. К., 1972, с. 111.

²⁹ Радянський Київ, 1940, № 7—8, с. 27.

³⁰ Київ у цифрах: Стат. збірник. К., 1972, с. 111.

³¹ Київський міський державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10877, арк. 112.

³² Пролетарська правда, 1940, 29 серп.

³³ Довідник по Києву. К., 1937, с. 37, 38.

³⁴ Соціалістичний Київ, 1937, № 3, с. 20.

³⁵ Известия, 1939, 4 февр.

раїнської радянської літератури поповнилася новими високохудожніми творами, в яких оспівувалася героїка соціалістичної праці, радянський патріотизм і дружба народів Союзу РСР. Було видано сповнені високого громадянського звучання збірки поезій П. Г. Тичини «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь і ніжність». З-під пера М. П. Бажана вийшли поеми «Безсмертя», «Батьки і сини», збірка «Ямби». М. Т. Рильський створив книжки поезій «Київ», «Літо», «Україна» і «Збір винограду»; В. М. Сосюра — «Нові поезії», «Люблю». Широку популярність здобули п'єси О. Є. Корнійчука, І. К. Микитенка, І. А. Кочерги, а також романи, повісті й оповідання Ю. І. Яновського, Івана Ле, О. Г. Десняка, Н. С. Рибачка та О. І. Копиленка.

Органічною частиною культурного життя трудящих Києва стало радянське театральне мистецтво. В 1936 р. у місті налічувалося 14 театрів³⁶. Особливою популярністю серед киян користувалися український та російський драматичні театри. На київських сценах у 30-і роки з великим успіхом йшли п'єси «Кадри», «Справа честі», «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті» та «Дні юності» І. К. Микитенка; «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «Правда» і «В степах України» О. Є. Корнійчука; «Перша кінна» й «Оптимістична трагедія» В. В. Вишневецького; «На березі Неви» К. А. Треньова та багато інших. Значне місце в репертуарі київських драматичних театрів зайняли твори вітчизняних і зарубіжних класиків. Високохудожні сценічні образи створювали відомі артисти А. М. Бучма, Н. М. Ужвій, Г. П. Юра, Ю. В. Шумський, М. Ф. Романов, Г. І. Борисоглібська, О. М. Вагуля, Ф. А. Барвінська, Є. Т. Коханенко, М. Х. Пилипенко та інші.

Далеко за межами республіки був відомий Державний академічний ордену Леніна театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В ньому виступали такі талановиті співаки, як З. М. Гайдай, М. І. Литвиненко-Вольгемут, О. А. Петрусенко, Б. Р. Гмиря, М. С. Гришко, М. І. Донець, Ю. С. Кипоренко-Доманський, І. С. Паторжинський та ін.

У 30-і роки в Києві плідно працювали у галузі музичного мистецтва відомі композитори М. І. Вериківський, П. О. Козицький, Г. Г. Вєрєвка, Л. М. Рєвуцький, В. С. Косенко, Б. М. Лятошинський, М. А. Скорульський та інші.

Яскравим свідченням успіхів українського радянського мистецтва, досягнутих за роки Радянської влади, була перша Декада українського мистецтва в Москві у березні 1936 р. У ній взяли участь Київський театр опери та балету, капели «Думка» і бандуристів, жіночий хоровий ансамбль й ансамбль українського народного танцю. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили досягнення українських творчих колективів. 23 березня 1936 р. Київський театр опери та балету першим в СРСР був нагороджений орденом Леніна, а група його провідних артистів — удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани». Серед них були, зокрема, М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. І. Донець, І. С. Паторжинський, О. А. Петрусенко і М. С. Гришко. Одночасно Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову про додаткові асигнування на розвиток київської опери і про преміювання інших учасників Декади³⁷. Згідно з цією постановою Раднарком України виділив театрові понад бюджет 130 тис. крб., ухваливши збільшити його творчий колектив на 45 чол.³⁸

Такої ж високої урядової нагороди — ордену Леніна — удостоєно у 1940 р. Київський державний академічний український драматичний театр ім. І. Франка. Орденами і медалями було відзначено творчу працю 32 артистів цього театру³⁹.

³⁶ Довідник по Києву, с. 35.

³⁷ Известия, 1936, 24 марта.

³⁸ Київський міський державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 9092, арк. 88.

³⁹ Известия, 1940, 26 мая.

Великого розмаху в передвоєнний період набула художня самодіяльність. В Києві, як і в інших містах республіки, виникло чимало самодіяльних драматичних колективів, хорів, хороших капел та ансамблів. На початку першої п'ятирічки в цьому різновиді народного мистецтва брали участь понад 10 тис. киян⁴⁰. Багато самодіяльних колективів Києва досягли високої професійної майстерності. Про це свідчить той факт, що на першій Всеукраїнській музично-хоровій олімпіаді, яка відбулася в Харкові у травні 1930 р., призові місця зайняли хорова капела Південно-Західної залізниці і хор металістів з Києва. А вже в 1932 р. на першій Всесоюзній олімпіаді художньої самодіяльності в Москві українську радянську культуру гідно представляли хор заводу «Більшовик» і симфонічний оркестр заводу «Арсенал»⁴¹. Яскравим виявом творчих можливостей народу була також Перша республіканська олімпіада самодіяльного мистецтва (листопад 1936 р.), в якій взяли участь понад 2 тис. виконавців⁴². Відтоді щорічні огляди художньої самодіяльності стали традицією. Для постійного керівництва й методичної допомоги аматорським колективам у столиці України був відкритий Будинок народної творчості. В 1940 р. тут налічувалося 323 гуртки художньої самодіяльності, що охоплювали майже 11 тис. чол.⁴³

Дедалі тісніше у досліджуваній період пов'язували свою творчість з трудовим народом, з практикою соціалістичного будівництва київські художники. Свідченням цього стали, зокрема, Шоста (1935 р.) і Сьома (1937 р.) республіканські художні виставки, які відбулися в місті. Особливий інтерес становили картини Ф. Г. Кричевського «Переможці Врангеля» і «Веселі доярки», Г. П. Світлицького — «Колгосп у цвіт», В. М. Костецького — «Прокламації в казармах інтервентів», К. Д. Трохименка — «Кадри Дніпробуду», серія акварелей О. О. Шовкуненка «Дніпрельстан», статуї «Моряки» В. М. Іванова, «Материнство» М. І. Гельмана, «Портрет художника І. Северина» роботи І. В. Макогона, графічні твори І. С. Іжакевича, Г. М. Пустовойта та І. М. Плещинського. З 1938 р. у місті розгорнула діяльність Спілка художників України.

Піднесенню культурного рівня киян у роки перших п'ятирічок сприяв бурхливий розвиток кіномистецтва. Підвищення майстерності кіномитців, збагачення ідейного змісту і форм кінотворів — характерні риси його розвитку у той період. На Київській кіностудії працювали визначні кінорежисери: О. П. Довженко, І. А. Савченко, І. П. Кавалерідзе, Л. Д. Луков та інші. Там було створено такі відомі фільми, як «Аероград», «Щорс» О. П. Довженка; «Я люблю», «Велике життя» Л. Д. Лукова; «Багата наречена», «Трактористи» І. О. Пир'єва, поставлені спільно з Московською кіностудією; «Вершники» й «Богдан Хмельницький» І. А. Савченка. Режисер І. П. Кавалерідзе створив картину «Прометей», здійснив екранізацію класичних українських опер «Наталка Полтавка» М. В. Лисенка і «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського.

Значних успіхів у довоєнні роки досягла документальна кінематографія. В кінці 1939 р. у Києві почала працювати найбільша в СРСР Українська студія хронікально-документальних фільмів, а з грудня 1940 р. — кіностудія «Київтехфільм».

Художня творчість киян, як і трудящих всієї Радянської України, розвивалася в тісному взаємозв'язку з культурами братніх народів СРСР. Значного поширення набула така форма творчих контактів, як публікація праць письменників радянських республік у перекладах українською мовою. Київські письменники брали участь у роботі спеціальних виїзних пленумів Спілки письменників СРСР у Мінську, Ал-

⁴⁰ Корнюшин Ф. Д., Указ. соч., с. 95.

⁴¹ Носов Л. Музична самодіяльність Радянської України. К., 1968, с. 33, 38.

⁴² Правда, 1936, 7 нояб.

⁴³ Київський міський державний архів, ф. Р-1, оп. 1, спр. 13244, арк. 1.

ма-Аті. В Києві, як і по всій країні, широко відзначалися ювілеї А. П. Чехова, Т. Г. Шевченка, А. Р. Церстелі, Джамбула Джабаєва, річниці виходу у світ видатних літературних творів, таких, наприклад, як вірменський епос «Давид Сасунський», «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі (чудовий переклад цього визначного твору здійснив у 1937 р. М. П. Бажан, за що був удостоєний Державної премії Грузинської РСР). Київські театри виїздили на гастролі до Москви, Ленінграда, Тбілісі та інших міст країни. У столиці УРСР в досліджуваній період також побували московські й ленінградські театри, численні творчі колективи багатьох союзних республік. Роботи київських художників з успіхом експонувалися в 1939—1940 рр. на всесоюзних художніх виставках: «Нові твори графіки СРСР», «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві», «Кращі твори радянських художників» та на виставці творів групи українських графіків у Москві.

Вклад художньої інтелігенції міста у соціалістичне будівництво, виховання людини комуністичного суспільства неухильно зростав. Діячі літератури і мистецтва дедалі тісніше пов'язували своє життя з Комуністичною партією, її революційно-перетворюючою діяльністю. До лав партії у цей період стали кращі представники української радянської інтелігенції — письменники М. П. Бажан, П. Й. Панч, О. Д. Іваненко, О. Є. Корнійчук, учені А. К. Бабко, М. Ф. Гулий, Ю. Д. Делімарський, композитор П. О. Козицький та інші. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінювали невтомну працю діячів культури. У 1939—1940 рр. орденами і медалями було нагороджено велику групу письменників, кінематографістів, серед яких були й кияни. У 1941 р. лауреатами Державної премії СРСР стали письменники П. Г. Тичина і О. Є. Корнійчук, кінорежисери О. П. Довженко, Л. Д. Луков, І. О. Пир'єв.

Перші радянські п'ятирічки були важливим етапом у розвитку культурної революції в нашій країні, у збагаченні духовного життя трудящих. У цей період незмірно зріс культурно-освітній потенціал столиці Радянської України. Київ по праву став одним із провідних і визначних культурних центрів Союзу РСР.

В. М. Даниленко, А. П. Моргаєнко, Л. І. Ткачова

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ В КИЕВЕ В ГОДЫ ПЕРВЫХ ПЯТИЛЕТОК

Резюме

В статье рассматриваются вопросы становления и развития социалистической культуры в годы первых пятилеток в столице Советской Украины — Киеве. Основное внимание уделяется подъему общеобразовательного и культурного уровня трудящихся, развитию высшего и среднего специального образования, науки, литературы, искусства.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Б. Д. ГРЕКОВ — ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК

(До 100-річчя з дня народження)

В. Н. КОТОВ (Київ)

Ім'я Б. Д. Грекова широко відоме не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами. Вчений-патріот, численні праці якого не втратили свого значення й нині, блискучий педагог, талановитий організатор наукових досліджень, громадський діяч, він вніс помітний вклад у розвиток радянської історичної науки, виховання багатьох поколінь істориків, зміцнення дружби між народами і боротьбу за мир.

Борис Дмитрович Греков народився 21 квітня 1882 р. в Миргороді (нині — Полтавська область). Після закінчення Радомської гімназії у 1901 р. він поступив на історико-філологічний факультет Варшавського університету, звідки невдовзі перейшов до Московського університету, який і закінчив у 1907 р. Ще під час навчання там, особливо на семінарі, яким керував відомий медієвіст Д. М. Петрушевський, Борис Дмитрович виявив нахил до самостійної наукової роботи і тому був запрошений для підготовки до професорської діяльності в Петербурзькому університеті. Водночас він готував до захисту магістерську дисертацію.

Наукова діяльність молодого вченого розпочалася невдовзі після закінчення Московського університету. На відміну від більшості дворянських і буржуазних дослідників, які головним чином висвітлювали різні аспекти політичної історії Росії, Б. Д. Грекова цікавили найменш вивчені проблеми соціально-економічного розвитку нашої країни. Перші його друковані праці з'явилися в 1908 р. Оpubлікована ж ним у 1912 р. стаття «Новгородські бобили в XVI—XVII ст. ст.», в якій було використано значну кількість нових матеріалів з фонду новгородського Софійського дому, привернула увагу істориків, оскільки її автор вперше показав соціальне становище особливої категорії феодално залежних селян, тісно зв'язаних з ремеслом і торгівлею¹.

У 1914 р. Б. Д. Греков захистив у Петербурзькому університеті магістерську дисертацію на тему «Новгородський дом святої Софії (досвід вивчення організації й внутрішніх відносин великої церковної вотчини)». Значний архівний матеріал, використаний у дисертації, дав можливість досліднику яскраво показати середньовічний кафедральний собор у Новгороді як велике феодалне господарство, а новгородського архієпископа — як одного з найбільших землевласників тодішньої Росії².

Після перемоги Великого Жовтня Б. Д. Греков взяв активну участь у процесі становлення й розвитку молодого радянської історичної науки, що сприяло прискоренню його переходу на позиції марксизму-ленінізму. Це чітко виявилось у працях, написаних у 1925—1933 рр.³

¹ Греков Б. Д. Новгородские бобыли в XVI—XVII ст. ст. — Журнал Министерства народного просвещения, 1912, июль.

² Греков Б. Д. Новгородский дом святой Софии (Опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины). Ч. I. — Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета, 1914, ч. 120.

³ Греков Б. Д. Хозяйство крупной русской вотчины XVI—XVII вв. — Известия Российской Академии наук, 6-я серия, 1925, № 6—8; его же. Хозяйственное состояние России накануне выступления декабристов. — Бунт декабристов. Юбилейный сборник. 1825—1925. Л., 1926; его же. Новые материалы о движении Степана Разина. — Летопись занятий постоянной историко-археологической комиссии за

Значно розширився в ці роки діапазон наукових інтересів ученого. Поряд з дослідженням на основі марксистсько-ленінського вчення проблем соціально-економічного розвитку феодальної Росії Борис Дмитрович висвітлював й окремі питання історії класової боротьби та революційного руху, використовуючи при цьому нові джерелознавчі методи.

У 1932 р. вчений зробив доповідь про рабство і феодализм у Давній Русі і цим самим взяв участь у жвавій дискусії з питання про виникнення і розвиток феодальної формації на території СРСР. Доповідь і матеріали дискусії були опубліковані в 1934 р.⁴ Спираючись на дані археології, він переконливо довів, що в економіці Київської Русі переважало сільське господарство, охарактеризував цю державу як феодальну і показав існуючі в ній різні форми залежності селян від землевласників. Цим самим спростовувалися твердження буржуазних істориків про те, що основними заняттями давньоруського населення були мисливство, рибальство й торгівля. Наступні археологічні знахідки на всій території Східної Європи підтвердили висновок дослідника.

Дана проблема знайшла дальший розвиток в опублікованій у 1934 р. праці Б. Д. Грекова «Нариси з історії феодализму в Росії. Система панування і підкорення у феодальному селі». Він висвітлив історію кріпацтва на Русі і довів хибність тверджень буржуазних істориків про те, що селяни в Росії були вільними до XVII ст.

В статті «Чи була Давня Русь рабовласницьким суспільством?», надрукованої у журналі «Борьба классов» (1935, № 3), Б. Д. Греков зазначав, що в Київській Русі існувало рабство, однак раби не відігравали помітної ролі у виробництві. Основними виробниками матеріальних благ були селяни, які платили князям данину, а землевласникам — продуктову ренту і, крім того, працювали на них. Незважаючи на наявність рабів, Київська Русь була феодальною державою, доводив автор і розкривав причини, за яких східні слов'яни обминули рабовласницький лад. На основі аналізу класової структури давньоруського суспільства в праці зроблено важливий висновок, що проти експлуататорів виступали не раби, а феодально залежні селяни.

В 1936 р. побачила світ книга Б. Д. Грекова «Феодальні відносини в Київській державі», в якій систематизовано і проаналізовано численні писемні, археологічні, лінгвістичні та етнографічні джерела з соціально-економічної історії Давньої Русі. З третього видання (1939 р.) ця праця виходила під назвою «Київська Русь» ще кілька разів. Кожне наступне видання автор, враховуючи критичні зауваження, доповнював новим матеріалом і тим самим поглиблював свою концепцію історії феодальних відносин на Русі. Її останнє видання (1953 р.) в чотири рази перевищувало за обсягом перше. Ця книга видана й українською мовою (1951 р.). У ній, а також в інших дослідженнях, присвячених Давній Русі, Б. Д. Греков переконливо довів, що:

1) розклад родового ладу й виникнення міст у східних слов'ян розпочалися в середині I тис. н. е. Ці процеси свідчили про зародження класового суспільства і наявність державних форм суспільного життя. Держава на Русі існувала значно раніше, ніж сюди і в Європу проникли варяги. У східних слов'ян вона виникла в результаті внутрішнього суспільно-економічного розвитку, а не під впливом зовнішніх факторів. Таким чином, було остаточно показано безпідставність норманської теорії. Оцінюючи всю сукупність доказів, наведених у працях Б. Д. Грекова, радянський історик права С. В. Юшков зазначив: «Доведеться визнати, що утворення Київської держави — це тільки один

1926 г. Л., 1927. Вып. I; его же. Происхождение крепостного права в России. — Крепостная Россия. Сб. статей. Л., 1930; его же. Главнейшие этапы истории русской феодальной вотчины XVII ст. — Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII ст. Л., 1933.

⁴ Греков Б. Д. Рабство и феодализм в древней Руси. — Известия ГАИМК, 1934, вып. 86.

з етапів в історії державності у східних слов'ян, а не її початок»⁵;

2) східні слов'яни безпосередньо перейшли від родового ладу до феодалізму, обминувши рабовласницьку формацію;

3) основним заняттям східних слов'ян було землеробство. В Київській Русі розкладалися община і відбувався процес утворення великого землеволодіння, класу землевласників і класу феодально залежного селянства. «Вперше, — писав академік В. І. Пічета про праці Б. Д. Грекова, — на великому фактичному матеріалі він виявив ті феодальні відносини, які склалися на ґрунті великої російської вотчини, і порівняв їх з фактами західноєвропейського феодалізму»⁶;

4) Київська Русь відіграла велику роль в історії східних слов'ян. Давньоруська народність була попередницею сучасних російського, українського і білоруського народів, а Київська Русь — їх історичною коліскою. Яскрава і багатогранна культура Давньоруської держави стала основою, на якій розвивалися культури трьох братніх народів. У цьому питанні Б. Д. Греков піддавав критиці буржуазно-націоналістичну теорію М. С. Грушевського;

5) автор проводить паралелі між походами германських племен на територію Західної Римської імперії та походами слов'ян на Візантію і робить висновок про їх прогресивне значення, оскільки вони сприяли падінню в Європі рабовласництва і встановленню там феодального ладу.

Б. Д. Греков зібрав і узагальнив значний матеріал, який переконливо підтверджував ленінське положення про те, що «кріпосництво може вдержати і віками держить мільйони селян в забитості (наприклад, в Росії з IX по XIX століття...)»⁷. Висновок ученого про переважання землеробства у господарському житті східних слов'ян став загальноприйнятим. Оцінка ним Київської Русі як феодальної держави також міцно утвердилася в радянській і дістала визнання у зарубіжній історіографії.

Значним досягненням радянської науки у вивченні феодального періоду історії Росії став вихід у світ 1946 р. монографії Б. Д. Грекова «Селяни на Русі з найдавніших часів до XVII ст.» Вже у своїх перших наукових розвідках дослідник приділяв велику увагу становищу і боротьбі основного виробника матеріальних благ за доби феодалізму — селянства. Окремі питання цієї теми були висвітлені ним і в ряді статей, написаних у 20—30-х роках. Нагромадження великого фактичного матеріалу та ретельний його аналіз з позицій марксистсько-ленінської методології дали можливість Б. Д. Грекову узагальнити результати своїх «більш як 30-річних досліджень у згаданій вище монографії, в якій вперше у вітчизняній історіографії ґрунтовно розкрито основні етапи історії селянства Росії від часу його формування до Уложення 1649 р. «Селянин, — зазначав він, — із своєю сокирою і сохою привів у культурний стан незорі простори східноєвропейської рівнини і зумів перенести свої трудові навички за Урал і далеко Азію. Селянин із зброєю в руках захищав свою рідну землю у боротьбі з численними ворогами і заслужив славу непереможного. Селянин, незважаючи на вкрай несприятливі умови, в яких він віками жив, дав своїй країні сотні великих людей у галузі науки, мистецтва і літератури»⁸.

Історію Давньої Русі Б. Д. Греков висвітлював у тісному зв'язку з історією інших слов'янських народів. Два його спеціальні дослід-

⁵ Юшков С. В. Рец. на кн.: Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. — Вопросы истории, 1946, № 1, с. 113.

⁶ Борис Дмитриевич Греков. Материалы библиографии ученых СССР. Серия истории, М.—Л., 1947. Вып. 2, с. 6.

⁷ Ленін В. І. Лівонародництво і марксизм. — Повне збір. творів, т. 25, с. 224—225.

⁸ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII ст. М.—Л., 1946, с. 3.

ження присвячені історичним областям південних і західних слов'ян — Винодолу й Поліці, статuti яких зберегли риси стародавнього слов'янського права⁹. «Винодол,— зазначав учений,— одне з багатьох феодальних князівств, що виросло на рубежі античності та середньовіччя, а разом з тим Винодол — слов'янське князівство, тобто цікавий об'єкт для вивчення медієвістом взагалі й істориком-славістом зокрема»¹⁰. Увагу дослідника привернула також пам'ятка права західних слов'ян — так звана «Польська правда», або «Книга права»¹¹⁻¹².

Порівняльне дослідження таких законодавчих пам'яток, як «Руська правда», з відповідними південно- і західнослов'янськими пам'ятками дало можливість Б. Д. Грекову вперше розкрити деякі спільні риси процесу становлення феодалізму в усіх слов'ян і показати, що вони в своєму розвитку пройшли в основному такі самі етапи, як і народи інших країн Європи.

Високооцінений учений з різнобічними науковими інтересами, Б. Д. Греков не обмежувався дослідженням лише феодального періоду в історії слов'ян. Йому належать також праці з минулого Волзької Булгарії, народів Західної Європи¹³. Значним вкладом у радянську історичну науку стала написана Б. Д. Грековим спільно з О. Ю. Якубовським фундаментальна праця з історії Золотої Орди¹⁴. Аналіз численних писемних й археологічних джерел дав можливість її авторам показати штучність і недовговічність цього державного об'єднання. Жорстоке грабування золотоординськими правителями корінного населення загарбаних територій гальмувало економічний і культурний розвиток поневолених народів. У книзі наголошується, що саме завдяки героїчній боротьбі російського народу проти загарбників і внутрішнім міжусобицям Золота Орда припинила своє існування.

У працях Б. Д. Грекова проблеми історії Росії висвітлювалися в органічному зв'язку з історією українського і білоруського народів. Зокрема, кілька праць він присвятив Західній Україні та ролі Києва як політичного і культурного центру Давньої Русі, а пізніше й України. В статті про становлення населення галицьких князівств, захоплених Польщею, Борис Дмитрович показав, як воно всіляко прагнуло зберегти рідну мову, релігійні обряди і правові норми¹⁵. Вчений уважно слідкував за успіхами істориків Радянської України й рецензував деякі їх праці¹⁶.

Особливе місце у творчому доробку вченого належить працям, присвяченим спадщині класиків марксизму-ленінізму. В 1944 р. на загальних зборах Академії наук СРСР він виступив з доповіддю на тему «Ленін та історична наука». За словами радянського історика В. І.

⁹ Греков Б. Д. Винодол. Винодольский статут об общественном и политическом строе Винодола. — Избранные труды. М., 1957. Т. I; Полица. Опыт изучения общественных отношений в Польше XV—XVII вв. — Там же.

¹⁰ Греков Б. Д. Избранные труды, т. I, с. 104.

¹¹⁻¹² Греков Б. Д. Польская правда. Опыт изучения общественного и политического строя Польши XIII в. по Польской правде («Книга права»). — Избранные труды, т. I.

¹³ Греков Б. Д. Волжские булгары в IX—X вв. — Исторические записки, 1945, т. 14; его же. Перестройка сельского хозяйства и судьбы крестьян в Европе XVI в. — Известия АН СССР, серия истории и философии, 1948, т. V, № 1 та ін.

¹⁴ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.

¹⁵ Греков Б. Д. Далекое прошлое Западной Украины. — Истфак ЛГУ. Л., 1939; его же. Древнейшие судьбы Западной Украины. — Новый мир, 1939, № 10—11; его же. Древнейшие судьбы славянства в прикарпатских областях. — Вестник АН СССР, 1940, № 11—12; его же. Общественный строй Галицкой Руси в XIV—XV вв. — Известия АН СССР. Серия истории и философии, 1944, т. I, № 5; его же. Судьба галицких княжеских вотчин под властью Польши (XV—XVIII ст. ст.). — Исторический журнал, 1944, № 12; его же. Киев. — Красный флот, 1943, 11 нояб.; его же. Девятьсот лет первой русской библиотеки, основанной Ярославом Мудрым в Киеве в 40-х гг. XI ст. — Комсомольская правда, 1940, 27 дек.

¹⁶ Греков Б. Рец. на кн.: Петровский Н. Н. Воссоединение украинского народа в едином Советском государстве. — Исторический журнал, 1944, № 12.

Шункова, це було «не тільки історіографічне дослідження, це — наукове сгедо передового радянського історика»¹⁷. В статтях на цю тему, опублікованих у різних журналах, Б. Д. Греков підкреслював велике значення ленінської ідейної спадщини для розвитку історичної науки і розкривав методи дослідницької роботи вождя партії¹⁸. В дослідженні, присвяченому поглядам Ф. Енгельса на родовий лад східних слов'ян¹⁹, у світлі його праць розкрито процеси розкладу первіснообщинного суспільства й переходу слов'ян від патріархальної, зв'язаної кровною спорідненістю до територіальності, сусідської або сільської общини. Крім того, перу Бориса Дмитровича належить ряд історіографічних нарисів про історичні погляди О. С. Пушкіна, М. В. Ломоносова, С. А. Жебелева, В. Г. Васильєвського і М. М. Покровського²⁰, а також перші узагальнюючі огляди радянської літератури з історії СРСР²¹.

Важливе значення мають праці Б. Д. Грекова з допоміжних історичних дисциплін. Невипадково, заповнюючи в 1926 р. анкету, він у графі «основна професія» написав: «Історик, палеограф, археограф, архівіст». Видатний дослідник, чудовий знавець різноманітних архівних фондів, він був редактором багатьох видань тематичних серій документів. Вже на початку своєї наукової діяльності молодий учений опублікував виявлені у фонді Новгородського Софійського дому бо-більські порядні²².

Особливо плідно працював Б. Д. Греков у галузі археографії в роки Радянської влади. Він був керівником першого багатотомного видання серії документів з історії кріпосної мануфактури у Росії, яке вийшло у світ у 1930—1934 рр.²³. Тоді ж опубліковано архів одного з найбільших землевласників країни боярина Морозова, в якому зберігалися цінні матеріали з історії мануфактур і сільського господарства Росії XVII ст.²⁴

За ініціативою і під керівництвом Б. Д. Грекова було видано в перекладі з латинської мови твори польського історика і географа М. Меховського та німецького хроніста Г. Латвійського, які є цінними іноземними джерелами з історії, географії, етнографії Росії, України, Білорусії, Польщі, Естонії й Латвії²⁵.

Багато сил віддавав Б. Д. Греков підготовці до публікації визначної пам'ятки законодавства Київської Русі — «Руської правди». Очолуваний ним колектив учених здійснив велику роботу по розшуку і коментуванню її нових списків. Дослідники виявили 112 списків уні-

¹⁷ Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей. М., 1952, с. 13.

¹⁸ Див., наприклад: Греков Б. Д. В. И. Ленин и некоторые вопросы истории России. — Вопросы истории, 1952, № 1.

¹⁹ Греков Б. Д. Энгельс и проблемы родового строя у восточных славян. — Тезисы докладов на декабрьской сессии Академии наук СССР. Л., 1934.

²⁰ Греков Б. Д. Исторические воззрения Пушкина. — Исторические записки, 1937, № 1; его же. История древних славян в Руси в работах В. Г. Васильевского. — Вестник древней истории, 1939, № 1; его же. Ломоносов — историк. — Историк-марксист, 1940, кн. 11; его же. Значение работы С. А. Жебелева «Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре» для истории нашей страны. — Вестник древней истории, 1940, № 1; его же. Первый труд по истории России. — Исторический журнал, 1943, № 11—12 та ін.

²¹ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет. — Известия АН СССР, 1937, № 5; его же. Изучение истории СССР за 25 лет. — Исторический журнал, 1942, № 10; его же. Развитие исторических наук в СССР за 25 лет. — Под знаменем марксизма, 1942, № 11—12; его же. Основные итоги изучения истории СССР за 30 лет. — Труды юбилейной сессии Академии общественных наук, посвященной XXX летию Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1948.

²² Греков Б. Д. Новгородские бояльские порядные. — Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1912, кн. 2.

²³ Крепостная мануфактура в России. Л., 1930—1934. Ч. 1—4.

²⁴ Хозяйство феодала-крепостника XVII в. Хозяйство боярина Б. И. Морозова. М.—Л., 1933—1936. Ч. 1—2.

²⁵ Меховский М. Трактат о двух Сарматях. М.—Л., 1936; Латвийский Генрих. Хроника Ливонии. М.—Л., 1938.

кального документа, у той час як раніше було відомо лише 69. Тритомне фундаментальне видання «Руської правди» включало її тексти (т. 1), докладні коментарі до них (т. 2) і відтворені фототипічним способом 16 найважливіших списків цієї пам'ятки (т. 3)²⁶. Воно увійшло до золотого фонду публікацій з історії СРСР.

Велика роль належить Б. Д. Грекову й у виданні джерел з минулого народів СРСР. Під його редакцією було здійснено публікацію матеріалів з історії Узбекистану, Таджикистану, Туркменії, Татарії, Якутії, Башкирії, Мордовії²⁷. Цінні поради вченого допомогли колективам науковців згаданих союзних і автономних республік у підготовці цих книг.

Крім написання численних праць і підготовки до друку документальних матеріалів, Б. Д. Греков був відповідальним редактором багатьох монографій, збірників статей, періодичних видань АН СРСР, зокрема з 1936 р. — збірника документальних публікацій «Исторический архив». Під його редакцією побачили світ також 43 томи «Исторических записок», 3 томи «Проблем источниковедения», 8 випусків «Новгородского исторического сборника». Протягом ряду років учений був членом редколегії журналу «Вопросы истории».

Науково-дослідницьку діяльність Б. Д. Греков успішно поєднував з викладанням. У 1910 р. він працював приват-доцентом Петербурзького університету і викладачем Вищих жіночих курсів. Згодом переїхав у Перм, де під час першої світової війни було відкрито відділення Петроградського університету. Пізніше Б. Д. Греков читав курс лекцій і вів практичні заняття з стародавньої історії Росії також у філіалі Київського університету, який розмістився у Сімферополі і де в той час працювали видатні вчені: біогеохімік В. І. Вернадський, біохімік О. В. Палладін, геолог і географ В. О. Обручев, фізик А. Ф. Иоффе, літературознавець М. К. Гудзій, математик М. М. Крилов²⁸. З 1921 р. Борис Дмитрович відновив викладацьку діяльність у Петроградському університеті. Останні роки свого життя він працював у Московському університеті та Академії суспільних наук при ЦК КПСР. Під керівництвом вченого майбутні фахівці знайомилися з історичними джерелами, працювали в архівах, вчилися аналізувати з марксистсько-ленінських позицій документи, складати бібліографію, робити огляди літератури. «Він не стільки навчав, — зазначав відомий радянський історик В. В. Мавродін — учень Б. Д. Грекова, — навчаючи слухачів відомостями з історії на все життя і на всі випадки життя, скільки керував пошуками студентів, допомагав їм формувати свій світогляд, визначати свої інтереси»²⁹. Борис Дмитрович підготував численний загін істориків. Багато його учнів внесли помітний вклад у розробку різних проблем вітчизняної історичної науки. Велику увагу він приділяв, зокрема, підготовці наукових кадрів істориків через аспірантуру.

Після прийняття рішення про викладання громадянської історії в школах СРСР одним з найважливіших завдань, що постало перед ученими, була підготовка підручників. Не залишився осторонь цієї відповідальної справи і Б. Д. Греков. Стенограми прочитаних ним лекцій з історії СРСР у Ленінградському університеті, надруковані тоді, фактично стали першим підручником для студентів вищих навчальних

²⁶ Правда Русская. Тексты. М.—Л., 1940. Т. 1; Правда Русская. Комментарии. М.—Л., 1947. Т. 2; Правда Русская. Факсимильное воспроизведение текстов. М., 1963.

²⁷ Материалы по истории Татарской АССР. Л., 1932; Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Л., 1932; Колониальная политика Московского государства в Якутии в XVII в. Л., 1936; Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Саранск, 1940. Т. 1—2.

²⁸ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 479, спр. 87, арк. 1 зв., 3, 6, 23, 23 зв.; спр. 121, арк. 18, 18 зв.

²⁹ Мавродин В. В. Борис Дмитриевич Греков (1882—1953). Л., 1968, с. 20.

закладів³⁰. За його ж ініціативою, під редакцією і з передмовами почали видаватися збірники документів і матеріалів для практичних занять у вузах³¹. Видатний радянський історик входив до складу авторського колективу підручника з історії СРСР, перший том якого побачив світ у 1939 р. За участю Б. Д. Грекова були опубліковані також два видання підручника з історії СРСР для вищих навчальних закладів³².

Вчений докладав багато зусиль для поширення і пропаганди історичних знань, комуністичного виховання трудящих. Його публічні лекції користувалися великою популярністю у Москві, Ленінграді, Києві, Ташкенті, Тбілісі та інших містах. Значний резонанс викликали статті Бориса Дмитровича, опубліковані в періодичній пресі.

Відомий дослідник і педагог, Б. Д. Греков був також активним організатором історичної науки. Протягом багатьох років він очолював Інститут історії АН СРСР, проблемні групи якого об'єднували дослідників різних установ і наукових центрів країни. З 1944 по 1946 рр. Борис Дмитрович був директором Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, а в 1947—1951 рр. — Інституту слов'янознавства АН СРСР. У 1946 р. він обраний академіком-секретарем Відділення історії і філософії АН СРСР.

Б. Д. Греков проводив велику громадську і державну діяльність. У 1925 р. його обрано депутатом Василеостровської Ради депутатів трудящих Ленінграда, в 1926 р. — Ленінградської міської Ради, у 1947 р. — Московської міської Ради й того ж року — депутатом Верховної Ради РРФСР, а в 1950 р. — депутатом Верховної Ради СРСР. На засіданні Ради національностей Верховної Ради СРСР Б. Д. Грекова обрали головою комісії у закордонних справах. Він був також членом Президії Слов'янського комітету СРСР.

Б. Д. Греков брав активну участь у всенародному русі за збереження і зміцнення миру. Як Голова Підготовчого комітету він відкрив I Всесоюзну конференцію прихильників миру і був обраний членом Радянського комітету захисту миру. Борис Дмитрович неодноразово виступав з трибуни міжнародних конгресів і на сторінках преси, тавруючи ганьбою паліїв нової війни, ініціаторів гонки озброєнь, насамперед американську воячину, яка вчинила тоді збройну агресію в Кореї, засуджував активізацію імперіалістичних сил у США та інших імперіалістичних країнах³³. «Коли Америці, — зазначав він, — реально загрозували Японія і гітлерівська Німеччина, коли Америці дійсно потрібно було терміново створити могутню оборону, тоді американський уряд асигнував на цю справу 1077 мільйонів доларів. Тепер, коли Америці ніщо не загрожує, Вашингтон виділяє на агресивні військові цілі десятки мільярдів доларів»³⁴. Ці слова вченого зберігають свою актуальність і нині, коли уряд Рейгана витрачає на військові цілі сотні мільярдів доларів.

Багато зробив Б. Д. Греков для розширення і зміцнення зв'язків Радянського Союзу з іншими країнами у галузі культури. В 1944 р. він був обраний головою історичної секції Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном. Його активна діяльність у Слов'янському комітеті, неодноразові поїздки в братні соціалістичні країни, участь у наукових конференціях і симпозіумах, організованих там, сприяли зміцненню дружніх зв'язків між народами. Про цей аспект

³⁰ Греков Б. Д. Лекции по истории СССР. Л., 1934; с. 6. Курс лекций по истории СССР. Л., 1937 та ін.

³¹ Див., наприклад, Русская Правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому. М., Л., 1934 та ін.

³² История СССР. С древнейших времен до конца XVIII ст. М., 1939. Т. I; История СССР. М., 1948. Т. I.

³³ Греков Б. Д. Силы мира растут и крепнут. — Правда, 1950, 20 июня; его же. За Пакт Мира! — Славяне, 1951, № 8 та ін.

³⁴ Греков Б. Д. За Пакт Мира! — Славяне, 1951, № 8, с. 9.

діяльності вченого президент Академії наук НРБ Тодор Павлов писав: «Нам необхідно широко використати досвід Радянського Союзу, яким з нами поділилися такі видатні діячі науки і культури, кращі радянські теоретики і практики, що гостювали в нашій країні в зв'язку з місячником болгаро-радянської дружби, якими були члени радянської делегації на чолі з видатним, відомим, шановним і любимим усіма нами академіком Б. Д. Грековим»³⁵.

Науково-дослідна, педагогічна і громадська діяльність Б. Д. Грекова здобула широке визнання в нашій країні й далеко за її межами. В 1934 р. йому без офіційного захисту дисертації був присуджений вчений ступінь доктора історичних наук. Того ж року вченого обрали членом-кореспондентом Академії наук СРСР, а в 1935 р. — дійсним її членом. У 1939 р. Б. Д. Грекова обрали дійсним членом Академії архітектури СРСР, а в 1947 р. — почесним членом АН БРСР, а також членом Болгарської і Польської академії наук. Тоді ж йому присуджено ступінь доктора філософії Празького університету.

Плідну наукову і педагогічну діяльність Б. Д. Грекова високо оцінив Радянський уряд. Йому тричі (в 1943, 1947, 1952 рр.) присуджувалася Державна премія СРСР. Учений був нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора і медалями.

Б. Д. Грекову належить понад 200 друкованих праць, хронологічні рамки яких охоплюють період феодалізму — від часу зародження до розкладу в ХІХ ст. Нині радянські історики, творчо використовуючи його спадщину, продовжують глибоко розробляти проблеми розвитку цієї суспільно-економічної формації. Триває й публікація джерел з історії СРСР, розпочата за ініціативою Б. Д. Грекова: літописів, західноєвропейських хронік, творів грецьких, римських, персидських, арабських авторів, а також інших писемних пам'яток, що стосуються Давньої Русі й середньовічної Росії. Готується до видання фундаментальний «Корпус стародавніх джерел з історії народів СРСР», до якого включено поряд з давньоруськими джерелами також скандинавські, латинські, старогрецькі, західно- і південнослов'янські, старонімецькі, старофранцузькі, арабські, персидські, сірійські, китайські та ін. — всі пам'ятки, які містять відомості з історії народів нашої країни³⁶. Незабаром розпочнеться також видання багатотомного зводу археологічних пам'яток.

Дослідження Б. Д. Грекова, присвячені періоду раннього феодалізму на європейській частині території СРСР, зберігають цінність і в наш час завдяки наявності в них багатого конкретно-історичного матеріалу, глибини зроблених автором висновків, визначенню напрямків дальших наукових пошуків і постановці проблем, які ще чекають своїх дослідників.

³⁵ Академіку Борису Дмитрівичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей. с. 19.

³⁶ Итоги и задачи изучения истории древнейших государств нашей страны. — История СССР, 1974, № 2, с. 92—93.

МУСТАФА КЕМАЛЬ АТАТЮРК І РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І НАУКИ (20-і — 30-і роки)

І. Ф. ЧЕРНІКОВ (Київ)

У 1981 р. за рішенням ЮНЕСКО в ряді країн, у тому числі в СРСР, відзначалося 100-річчя з дня народження Мустафи Кемалю Ата-тюрка — визначного діяча національно-визвольного руху народів Схо-

ду, засновника і першого президента Турецької республіки*. Будучи виразником інтересів свого класу, поборником його прав, цей талановитий політичний і військовий діяч, патріот протягом майже двох десятиліть років стояв біля керма турецького державного корабля, твердо спрямовуючи його шляхом всебічного зміцнення національної незалежності й суверенітету. Проведені у 20—30-х роках за ініціативою М. К. Ататюрка реформи, зокрема проголошення республіки, скасування султанату та халіфату, відокремлення релігійних інститутів від держави, надання жінкам рівних прав з чоловіками, заміна арабського алфавіту в турецькій мові на латинський, запровадження міжнародного календаря та сучасного літочислення, нововведення в галузі побуту тощо, були прогресивними для того часу. При оцінці діяльності М. К. Ататюрка слід керуватися ленінським положенням про те, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹.

Чітко сформулювавши зовнішньополітичну концепцію нової Туреччини, Мустафа Кемаль Ататюрк визначив її наріжним каменем турецько-радянське добросусідство, зміцнення дружби та співробітництва між двома країнами. «Основою нашої зовнішньої політики, — говорив він на третій сесії Великих Національних Зборів Туреччини 1 березня 1922 р., — є зміцнення братерських зв'язків з Російською Радянською Республікою, яка раніше від усіх щиро, відверто визнала нашу повну і справжню незалежність і простягла нам руку допомоги»².

Численні факти свідчать, що допомога молодій Радянській державі революційній Туреччині була різнобічною і ефективною: вона, зокрема, охоплювала сферу культурного і наукового співробітництва. Ще 60 років тому під час перебування в Анкарі Надзвичайної місії Української СРР на чолі з М. В. Фрунзе, яка підписала 2 січня 1922 р. договір про дружбу і братерство між УСРР і Туреччиною (аналогічний Московському договору від 16 березня 1921 р. між РСФРР і цією країною), велися переговори про встановлення і розвиток найтісніших радянсько-турецьких контактів не тільки в політичній, але й в економічній і культурній галузях³. Тоді ж Мустафа Кемаль висловив побажання надіслати на навчання в Країну Рад кращих представників турецької молоді⁴. У відповідь на це прохання М. В. Фрунзе заявив, що революційна Туреччина може «користуватися нашими навчальними закладами для практичної та наукової підготовки своїх національних кадрів»⁵. 4 березня 1922 р. Наркомзаксправ РСФРР опубліку-

* The UNESCO Courier, 1981, November, p. 4—17, 32—33; Бюлетень комісії ССРСР по делах ЮНЕСКО, 1981, № 2/44, с. 50—52. З нагоди цієї дати 16—18 грудня 1981 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі відбувся міжнародний симпозиум на тему «Ататюрк — засновник сучасної держави». В роботі симпозиуму взяли участь 23 вчені-туркологи з 11 країн. Радянські представники, які були присутні на ньому (завідуючий сектором Туреччини Інституту сходознавства АН СРСР В. І. Данилов і автор цих рядків), своє першочергове завдання вбачали у роз'ясненні ленінських принципів зовнішньої політики СРСР, показі значення духовної спадщини М. К. Ататюрка, оцінки радянськими вченими його діяльності, а також у викритті різних вигадок і фальсифікацій. В основу даного повідомлення покладено виступ його автора на симпозиумі.

¹ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. Сімонді і наші вітчизняні сімондисти. — Повне зібр. творів, т. 2, с. 173.

² Ататюрк Кемаль. Избранные речи и выступления. М., с. 228; Mustafa Kemal Atatürk — Founder of Modern Turkey. Ankara, 1981, p. 5.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 239, оп. 2, спр. 22, арк. 232; Шамсутдинов А. М. Национально-освободительная борьба в Турции 1918—1923 гг. М., 1966, с. 222; Удовиченко П. П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922). К., 1957, с. 51—52; Філіпенко Д. М. Друзі й вороги революційної Туреччини (1918—1922). К., 1968, с. 165—170.

⁴ Фрунзе М. В. Собр. соч. М.—Л., 1929. Т. 1, с. 359—360.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 22, арк. 41—42; Фрунзе М. В. Собр. соч., т. 1, с. 359—360.

вав заяву про те, що у розпорядження уряду Великих Національних Зборів Туреччини виділялося 100 вакансій у радянських вищих навчальних закладах, а надалі кількість таких вакансій буде збільшена⁶.

У 1924 р. турецький уряд за ініціативою Мустафи Кемалю всупереч відчайдушному опору феодально-клерикальних сил добився затвердження меджісом закону про ліквідацію релігійних шкіл — так званих «медресе». Отже, Туреччина стала першою країною на Близькому Сході, де почала створюватися нова система освіти. У 1926 р. за пропозицією М. Кемалю* для ознайомлення з досягненнями радянської системи народної освіти у нашій країні протягом двох місяців перебувала делегація турецьких учителів, яку очолював заступник міністра освіти Нафі Атуф-бей. У Києві гості відвідали Академію наук республіки, політехнічний та сільськогосподарський інститути, деякі школи і дитячі будинки⁷. Виступаючи на прийомі, влаштованому правлінням Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном на честь турецьких учителів, нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський зазначив, що «на прикладі молодого Турецького республіки ми бачимо, як її народ під керівництвом свого лідера Мустафи Кемалю-паші залучається до сучасної культури»⁸. Тоді ж відомий композитор М. М. Іпполітов-Іванов виконав свій новий твір — «Турецький марш», присвячений Ататюрку.

Досвід культурного будівництва у Країні Рад, зокрема в Азербайджанській СРР і республіках Середньої Азії, мав велике значення для здійснення наприкінці 20-х років у Туреччині реформи алфавіту, вішучим прихильником якої був Ататюрк. Він аргументовано доводив, що арабська писемність не відповідає особливостям турецької мови і тільки ускладнювала вивчення останньої⁹. «Ми повинні, — зазначав керівник революційної Туреччини, — прийняти нові літери для нашої прекрасної мови. Навчитися новим турецьким літерам. Це має зробити весь народ — селяни, чабани, вантажники, човняри. Розглядайте це як ваш національний і патріотичний обов'язок»¹⁰. Мустафа Кемаль багато їздив по країні і з допомогою учнівської дошки та крейди показував, як треба писати літери латинського алфавіту¹¹.

27 квітня 1925 р. нарком закордонних справ СРСР Г. В. Чичерін надіслав керівникам відомств освіти в Азербайджані, Туркменії та Узбекистані лист, в якому писав, що «уряд Турецького республіки звернувся до нас з проханням сприяти в одержанні необхідних матеріалів з питань народної освіти, які видаються в Баку, Ашхабаді і Ташкенті»¹². У зв'язку з цим Всесоюзний комітет нового тюркського алфавіту з центром у Баку подав ефективну допомогу вченим Анкари і Стамбула, які створили спеціальну лінгвістичну комісію, у проведенні зазначеної реформи¹³.

Державне керівництво Туреччини в особі М. К. Ататюрка, прагнучи до розширення наукових контактів між обома країнами, усвідом-

⁶ Документи внішньої політики ССРСР. М., 1961. Т. V, с. 130.

* У січні 1926 р., приймаючи міністра землеробства Туреччини Сабрі-бея, який зробив двогодинну доповідь про подорож у Радянський Союз, М. Кемаль сказав, що вважає кінце необхідним організувати дальші поїздки в СРСР, насамперед міністра освіти, з метою вивчення досвіду боротьби з неписьменністю серед дорослого населення (Документи внішньої політики ССРСР. М., 1964. Т. IX, с. 35).

⁷ Известия, 1926, 20—24 июля; Комуніст, 1926, 20, 21 лип.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 8, арк. 22—23.

⁹ Atatürk 100 (1881—1981). Ankara, 1981, p. 20—21; Поцхверія Б. Выдающийся борец за независимость Турции. — Азия и Африка сегодня, 1981, № 9, с. 40.

¹⁰ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akil Aksan. Ankara, 1981, p. 62.

¹¹ Altan Cetin. The sultan silenced by the voice of the people. — The UNESCO Courier, 1981, November, p. 11.

¹² ЦДАЖР Азербайджанської РСР, ф. 57, оп. 1, спр. 370, арк. 3.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 44, арк. 4, 6; спр. 57, арк. 64.

лювало, що радянські вчені охоче ділилися з своїми турецькими колегами результатами дослідницької роботи, допомагали в її організації. В 1925—1926 рр. на запрошення президента республіки професор П. М. Жуковський здійснив тривалу (майже восьмимісячну) подорож по багатьох районах Азіатської частини Туреччини — Анатолії, що дало йому можливість написати фундаментальну монографію «Земледельческая Турция», в якій зроблено глибокий аналіз стану ряду галузей сільського господарства і містяться цінні рекомендації, спрямовані на їх дальший розвиток¹⁴.

У 1926 р. на прохання М. Кемалю академік В. В. Бартольд — один з керівних діячів Всесоюзної наукової асоціації сходознавства — протягом п'яти місяців вивчав і систематизував старовинні рукописи, що зберігалися в турецьких бібліотеках, та прочитав у Стамбульському університеті курс лекцій з історії тюркських народностей. Він також взяв активну участь в організації в цій країні Тюркологічного інституту¹⁵.

З 2 листопада 1928 р. по 7 січня 1929 р. у Туреччині побувала делегація діячів науки і культури Української СРР, до складу якої, зокрема, входив поет П. Г. Тичина. Її члени мали зустрічі й бесіди з ректором Стамбульського університету Омером Нешад-беєм, директором Тюркологічного інституту і деканом історико-філологічного факультету Стамбульського університету Фуадом Кепрюлю-заде, деканом юридичного факультету того ж університету Мехмедом Тагір-беєм, відомими письменниками Якубом Кадрі і Суад Дервіш. Радянських гостей прийняв міністр закордонних справ Тевфік Рюшту-бей (Арас), вони одержали тепле привітання та побажання успіхів від президента Мустафи Кемалю-паші (Ататюрка). Делегації була надана можливість за згодою міністерства освіти Туреччини ознайомитися з державними архівами цієї країни¹⁶.

У березні 1933 р. Туреччину відвідали академіки М. Я. Марр і О. М. Самойлович, візити яких сприяли дальшому зміцненню творчих контактів радянських науковців з турецькими колегами. В ході неодноразових бесід з радянськими вченими Мустафа Кемаль підкреслював надзвичайну важливість допомоги СРСР у створенні Академії наук Туреччини, бажаність організації спільної радянсько-турецької тюркологічної комісії, розробки плану наукового співробітництва між двома державами тощо¹⁷.

Тоді ж, на початку 30-х років, при Академії наук СРСР була заснована Комісія сприяння науковим зв'язкам з Туреччиною, очолювана академіком М. Я. Марром. Вона мала здійснювати творче співробітництво ряду наукових установ обох країн та взаємний обмін книж-

¹⁴ Жуковский П. М. Земледельческая Турция (Азиатская часть — Анатолия). М.—Л., 1933, 908 с.

¹⁵ Документы внешней политики СССР, т. IX, с. 713; Бартольд В. В. Из поездки в Турцию. — Научный работник, 1926, № 11, с. 64—76. Показовим щодо цього був лист Г. В. Чичеріна на ім'я А. В. Луначарського (1925 р.), в якому, зокрема, говорилося: «Наркомзаксправ СРСР вважає, що згідно з його вже відомим принципом всебічного сприяння інтенсифікації наших культурних контактів з Туреччиною і в цьому випадку (малося на увазі запрошення В. В. Бартольда. — І. Ч.) (було б надзвичайно бажаним піти назустріч проханню Турецького уряду)» (ЦДАЖР СРСР, ф. 5233, оп. 4, спр. 3, арк. 14).

¹⁶ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, № 22917, 28244; Східний світ (Харків), 1929, № 1-2, с. 382. Схваливши результати поїздки делегації, правління Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства в зв'язку з тим, що в архівах і бібліотеках Стамбула й Анкари зберігалися матеріали з історії Росії та України XVI—XVII ст., на своїх засіданнях у 1929 р. розглянуло питання про підготовку археографічної експедиції в Туреччину. З цією метою була затверджена відповідна група фахівців, до складу якої входив А. П. Ковалівський — згодом визначний сходознавець, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР. Погодився брати участь у запланованій археографічній експедиції і П. Г. Тичина. А її головним консультантом було запрошено відомого лєнінградського тюрколога академіка О. М. Самойловича (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, № 22917, 28757).

¹⁷ Документы внешней политики СССР. М., 1970. Т. XVI, с. 824.

ковими і музейними фондами, сприяти виявленню архівних матеріалів з історії Туреччини у сховищах СРСР, а також складанню систематичної бібліографії з туркології. Комісія також виступила ініціатором проведення в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку та інших містах заходів, що дістали назву «турецькі тижні», під час яких учених дружньої країни знайомили з досягненнями радянської науки і техніки¹⁸.

У квітні — травні 1932 р. відбувся офіційний візит у СРСР турецької делегації на чолі з найближчим соратником Ататюрка прем'єр-міністром Ісметом Іненю. По дорозі до Москви високий турецький гість відвідав Київ. Ознайомившись з історичними пам'ятками міста, І. Існю та міністр закордонних справ Т. Рюшту-бей (Арас) побували в Академії наук республіки. Звертаючись до турецьких державних діячів, академік АН УСРР О. В. Палладін сказав, що з великим інтересом і палкими симпатіями стежать радянські люди за досягненнями турецького народу в галузі культурного будівництва і за його швидкими успіхами у розвитку науки. «Я хочу відзначити, що в Академії наук республіки серед різних наукових проблем досліджуються також ті, що пов'язані з Туреччиною, і я мушу констатувати, що інтерес наших учених до цих проблем весь час посилюється»¹⁹. Передавши особисте привітання від президента Турецької республіки М. К. Ататюрка, І. Іненю відзначив у промові-відповіді, що турецька урядова делегація зворушена надзвичайно теплою зустріччю у стінах вищого наукового центру України. «Повернувшись на батьківщину, я розповім про ту величезну творчу роботу, яка проводиться у вашій Академії наук. Я глибоко переконаний, що моя подорож ще більше зміцнить дружбу між народами Туреччини і Радянського Союзу»²⁰.

Дуже плідним було й співробітництво діячів літератури та мистецтва обох країн, яке знаходило підтримку з боку М. К. Ататюрка. Зокрема, коли О. М. Горький, повертаючись з Італії на Батьківщину, 15 травня 1933 р. пароходом прибув до Стамбула, на засіданні Ради Міністрів Туреччини, що відбулося напередодні, з ініціативи Ататюрка було прийнято рішення «вважати О. М. Горького гостем турецького уряду та просяти його відвідати Анкару»²¹. А під час зустрічей у Москві з турецькими письменниками і журналістами Якубом Кадрі, Рушеном Ешрефом, Юнусом Наді, Фаліхом Рифкі Олексій Максимович підкреслив, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, здійснена під керівництвом В. І. Леніна, та успішне завершення національно-визвольної боротьби в Туреччині, очолюваної М. Кемалем-пашею, створили найсприятливіші умови для взаєморозуміння і широкій дружби між обома сусідніми народами. І обов'язок літераторів своєю творчістю сприяти цьому²².

Враховуючи неодноразові прохання турецького керівництва, Радянський уряд навесні 1935 р. відрядив до Туреччини групу провідних артистів Великого театру СРСР. Надовго запам'яталися виступи О. С. Пирогова, М. П. Максакової, В. В. Барсової, а також Д. Д. Шостаковича, Д. Ф. Ойстраха, Л. М. Оборіна. З 13 квітня по 16 травня 1935 р. вони дали 23 концерти (15 — в Анкарі, 5 — у Стамбулі і 3 — в Ізмірі). На більшості цих виступів був присутній М. К. Ататюрк, який дав надзвичайно високу оцінку майстерності радянських митців²³.

Трохи раніше, у березні 1935 р., Ататюрк у бесіді з радянським повноважним представником в Анкарі Л. М. Караханом просив допо-

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 142, арк. 68—69; спр. 145, арк. 39; спр. 193, арк. 8; Документи внешней политики СССР, т. XVI, с. 824.

¹⁹ Комунист, 1932, 28 квіт.

²⁰ Там же.

²¹ Документи внешней политики СССР, т. XVI, с. 293, 833.

²² Правда, 1932, 4 мая.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 230, арк. 15; спр. 112, арк. 44—46; Документи внешней политики СССР, М., 1973. Т. XVIII, с. 262—263.

могти у проведенні реформи турецької музики, суть якої, за його словами, полягала в тому, щоб «збирати прекрасні мелодії, які відображають думки та інтимні почуття народу, і обробляти їх відповідно до загальних правил у сучасній музиці»²⁴. Як писала у зв'язку з цим стамбульська газета «Ля Тюркі», «музика та пісні, які нині називають турецькими, ніякою мірою не відповідають почуттям нашого народу. Ця музика надто меланхолічна, вона змушує сумувати між тим турецький народ — веселий та сповнений життя»²⁵.

Незабаром радянська музична громадськість відгукнулася на прохання керівника Турецької держави. При Всесоюзному товаристві культурного зв'язку із закордоном була утворена спеціальна комісія сприяння проведенню музичної реформи в Туреччині, до складу якої увійшли представники Спілки композиторів, Московської консерваторії, Великого театру СРСР, Радіокомітету, Головного музичного видавництва²⁶. Розроблений комісією план заходів передбачав поїздку до дружньої країни радянських музикознавців, виділення у Московській консерваторії вакансій та стипендій для турецьких стажистів, організацію радіовечорів на Туреччину з метою популяризації кращих музичних творів народів СРСР²⁷.

Згідно з домовленістю між урядами обох країн у лютому 1936 р. в Москві та Києві була розгорнута виставка полотен тогочасного турецького живопису. Відвідувачі мали змогу ознайомитися з 82 картинами, присвяченими національно-визвольному руху в Туреччині в 1918—1923 рр., розкріпаченню турецької жінки, реформаторській діяльності засновника і першого президента республіки Мустафи Кемалю Ататюрка. Особливу увагу привернув майстерно виконаний його портрет роботи художника Ібрагіма Чали. 5 лютого 1936 р. відбулося урочисте відкриття виставки в залах Київського художнього музею. Уже в перший день на вернісажі були присутні понад тисячі відвідувачів. На виставці побували керівники Комуністичної партії Ук-та уряду республіки Г. І. Петровський, П. П. Постишев, В. П. Затонський²⁸.

Активно сприяв М. К. Ататюрк і розвитку спортивних контактів між обома країнами. У вже згаданій бесіді з радянським повпредом Л. М. Караханом (березень 1935 р.) він просив передати К. Є. Ворошилову прохання направити до Туреччини найближчим часом двох або трьох майстрів планерного та парашутного спорту²⁹. У відповідь на це побажання у квітні 1935 р. Тсоавіахім СРСР направив двох спортивних інструкторів С. М. Анохіна * та М. Ф. Романова. Разом з ними пароплавом з Одеси було відправлено п'ять планерів різних типів³⁰.

Перебуваючи у Туреччині більше трьох місяців, вони підготували велику групу (200 чол.) планеристів і парашутистів, які згодом стажувалися в Радянському Союзі. До речі, прийомна дочка Ататюрка — Сабіха Гекчен також пройшла курс навчання в школі планеризму і парашутизму Тсоавіахіму³¹. За свідченням Л. М. Карахана, на великому спортивно-авіаційному святі, яке відбулося в Анкарі 3 травня 1935 р., «наші інструктори Анохін і Романов були об'єктом найбурх-

²⁴ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akil Aksan, p. 75; Ay Lütfi. Le Theatre Turc. La Naissance et le Development de L'Art Theatral en Turquie — Ses Progres sous le Regime Republican grace aux reformes d'Atatürk. — Ses evolutions recentes. Ankara, 1981, p. 26—27.

²⁵ La Turquie, 1934, 3 kasim.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 142, арк. 29.

²⁷ Там же.

²⁸ Комуніст, 1936, 6, 10, 11 лют.

²⁹ Документи внешней политики СССР, т. XVIII, с. 177, 626.

* Нині — Герой Радянського Союзу, заслужений льотчик-випробувач СРСР.

³⁰ Документи внешней политики СССР, т. XVIII, с. 177, 626.

³¹ Правда, 1935, 20, 23 юля; Комсомольская правда, 1980, 13 марта; 1981, 4 авг.

ливіших захоплень. Загальну увагу привернув виступ Ататюрка з прилюдно висловленою вдячністю нам за допомогу. Демонстрація радянсько-турецької дружби мала грандіозний характер»³².

Отже, Мустафа Кемаль Ататюрк багато зробив для розвитку радянсько-турецького співробітництва в галузі культури і науки, яке відповідало насамперед національним інтересам Туреччини, її народу³³.

Разом з тим наведені вище факти спростовують вигадки деяких західних істориків і соціологів, які всіляко перекидають сутність проведених з ініціативи М. К. Ататюрка реформ, вкрай тенденційно пояснюють його так звану «вестернізацію», всупереч дійсності приписують йому нібито «постійне тяжіння до Заходу»³⁴. Так, професор Нью-Йоркського університету Денкворт А. Растроу, вихваляючи «переваги» американського мандату на Туреччину, з яким виступили правлячі кола США в роки національно-визвольної війни турецького народу, ігнорує благотворний вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на встановлення якісно нових взаємовідносин нашої країни з народами і країнами зарубіжного Сходу. Замовчуючи значення різнобічної допомоги Країни Рад Туреччині, він твердить, що «в березні 1920 р. (очевидно, мається на увазі 16 березня 1921 р. — І. Ч.) Москва і Анкара підписали формальний договір дружби»³⁵. Явно принижуючи роль Великої Жовтня в долі народів Сходу, в тому числі турецького, аргентинський автор Йорге Вільялалта, в той же час непомірно звеличує ідеї Французької буржуазної революції 1789 р., які, на його думку, справили вирішальний вплив на світогляд Ататюрка³⁶. А Такесі Хаясі, радник Токійського інституту економіки, що розвивається, силкується довести, що іноземні фахівці, запрошені в Туреччину в 30-і роки (це були головним чином радянські), «мало що могли дати у розумінні підвищення загального рівня знань народу країни, яка їх запросила»³⁷.

У дійсності ж виявом справжньої державної мудрості М. К. Ататюрка було його тверде переконання, що саме батьківщина Великої Жовтня може подати ефективну і термінову допомогу Туреччині у відродженні й дальшому розвитку її національної економіки і культури.

«У Радянському Союзі вважають, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — що традиції миру, дружби і плідного співробітництва між СРСР і Туреччиною, закладені В. І. Леніним і М. К. Ататюрком, були і залишаються міцним фундаментом, на якому розвиваються радянсько-турецькі відносини. У нашій країні з повагою ставляться до пам'яті М. К. Ататюрка і високо шанують його як видатного державного діяча республіканської Туреччини»³⁸.

³² Документи зовнішньої політики СССР, т. XVIII, с. 313.

³³ Див. про це також: Миллер А. Ф. Формирование политических взглядов Кемала Ататюрка (К 25-летию со дня его смерти). — Народы Азии и Африки, 1963, № 5, с. 81—83;

³⁴ Jäschke G. Neues zur russische-türkischen Freundschaft von 1919—1939. — Welt des Islams (Leiden), 1961, Bd. VI, № 3—4, s. 203, 210; Frey F. W. The Turkish Political Elite. Cambridge, Massachusetts, 1965, p. X; Lord Kinross. Atatürk: The Rebirth of a Nation. London, 1964, p. 193; Villalta Jorge Blanco. Atatürk. Ankara, 1979, p. 379—382; Rustow Dankwart A. Atatürk as an institution-builder. — Atatürk: Founder of a Modern State. London, 1981, p. 59—60.

³⁵ Rustow Dankwart A. Atatürk as an institution-builder. — Atatürk: Founder of a Modern State, p. 63—64, 67.

³⁶ Villalta Jorge Blanco. Atatürk, p. 56—57.

³⁷ Hayashi Takeshi. The Modernization of Japan and Turkey. Some Comparisons. — Atatürk: Founder of a Modern State, p. 232.

³⁸ Известия, 1981, 19 мая.

Питання історичного краєзнавства

НАЗВАНО ІМЕНЕМ В. І. ЛЕНІНА

Я. О. ПУРА (Ровно)

Завдяки зростаючому виливові ленінізму на хід всесвітньої історії в свідомості народів планети міцніють почуття глибокої вдячності, пошани й любові до В. І. Леніна, який указав шлях до миру, свободи і соціальної справедливості, до соціалізму і комунізму. «З ім'ям Леніна, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — з його вченням зв'язані всі видатні революційні події ХХ століття»¹.

З кожним роком світлий образ безсмертного Ілліча постає перед людством дедалі яскравіше й величніше. Одним з перекопаних свідчень цього є назви міст і сіл, площ і вулиць, фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів, навчальних і культурних закладів, бібліотек, гідропоруд та інших об'єктів, що гордо носять ім'я Володимира Ілліча. Кожна назва — це частка історії, що відбиває багатогранні зв'язки вождя з трудящими масами.

Багатий фактичний матеріал автор даної замітки почерпнув з різних джерел, а саме: із загальних і спеціальних енциклопедичних словників, краєзнавчих путівників, нарисів, адміністративно-територіальних довідників, історичних, географічних і топонімічних наукових праць, періодичної преси тощо.

Високе ім'я Леніна присвоєно в 1922 р. Катеринославському (нині Дніпропетровському) металургійному заводу та Баранівському фарфоровому, що на Житомирщині. Славну історію має Київський завод «Арсенал». У квітні 1923 р. на честь 53-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив підприємства обрав його почесним токарем-металістом, надіславши Володимирі Іллічу шире вітання. Завод свято береже верстат В. І. Леніна, що встановлений в одному з його цехів. Того ж року ім'я Леніна було присвоєно Донецькому содовому заводі.

У січні 1924 р. радянський народ спіткало велике горе — помер Володимир Ілліч Ленін. На зборах і мітингах трудящі нашої країни давали клятву йти шляхом, накресленим В. І. Леніним. Переглядаючи документи того часу, переконуємося, з якою любов'ю і теплотою виявляли своє прагнення трудящі уславити ім'я дорогого вождя. «Найкращим пам'ятником Іллічу, — читаємо в протоколі загальних зборів села Пирогівки, що на Чернігівщині, — буде школа»². Збудовану нову школу вони назвали іменем Леніна. У постанові Чернігівського окружного комітету партії від 30 січня 1924 р. сказано: «Назвати іменем товариша Леніна педкурси і викладати в них лекції... Партійний клуб назвати іменем товариша Леніна... Найкращий дитячий будинок назвати іменем Леніна...»³.

У той же час одне з найстаріших машинобудівних підприємств Києва одержало назву «Ленінська кузня». Славляться окрилені ім'ям Леніна численні промислові гіганти, серед яких слід виділити Криворізький металургійний завод («Криворіжсталь»), Харківський завод електронної промисловості («Електроважмаш»), Новокраматорський машинобудівний, Донецький металургійний, Одеський радіально-свердильних верстатів, Харківський підійомно-транспортного устаткування, Одеський консервний заводи та ін.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4.

² В. І. Ленін і український народ: 36. документів. К., 1970, с. 308.

³ Там же, с. 853.

Ім'я Леніна носять і такі промислові гіганти, як Магнітогорський металургійний комбінат на Уралі, Соколовсько-Сарбайський гірничо-збагачувальний комбінат у Казахській РСР, Азербайджанський трубо-прокатний завод, Узбекиський та Усть-Каменогорський металургійні комбінати, Невський машинобудівний завод (Ленінград), Уральський завод важкого електротехнічного машинобудування (Свердловськ), Челябінський тракторний завод, Ашхабадський скляний комбінат, Ленінградське оптико-механічне об'єднання, Новоросійський нафтопереробний завод (Азербайджанська РСР), Самаркандський завод «Красний двигун», Єгоровський комбінат «Вождь пролетаріату» та ін.

Гордо несуть ім'я Леніна первістки ГОЕЛПРО. На Україні — Криворізька ДРЕС — потужна електростанція, що ввійшла в дію в 1929 р., найбільша гідроелектростанція Дніпровського каскаду — Дніпрогес імені В. І. Леніна. Пізніше — Старобешівська теплоелектростанція на Донеччині та Сімферопольська ДРЕС.

Особливо пам'ятні й дорогі радянським людям ті об'єкти, справою будівництва яких безпосередньо займався В. І. Ленін. До них належать Шатурська, Каширська ДРЕС та ін.⁴ Немало цікавого можна розповісти й про інші електростанції, які носять ім'я В. І. Леніна, а саме: Волзьку (гігантська споруда, збудована в 1957 р. на північ від міста Куйбишева), Тираспольську (Молдавія), Плявінську (Рига), Хорогську ГЕС (Таджицька РСР), Ашхабадську ТЕЦ (Туркменія), Ленінградську АЕС та ін.

Іменем Володимира Ілліча названі й населені пункти. На Україні їх налічується понад 100 і кожний з них має свою славу історію. Так, с. Ленінське (Дніпропетровщина) виросло під час будівництва Каховської ГЕС. Це село — одне з краших. В ньому побудовано красиві, з усіма вигодами будинки, добре обладнані громадсько-побутові й культурно-освітні установи, місця відпочинку, дороги тощо. Тут, коли виросло Каховське море, О. П. Довженко виношував ідею створити кінокартину «Поєма про море»⁵.

Географічна ленініана УРСР представлена багатьма структуроїнами: Леніна (у шести областях), Леніна Перше, Леніна Друге, Леніне, Ленінове, Ленінське, Ілліча, Іллічеве, Іллічівське, Ленінка, Ленінівське, Ленінське Перше, Ленінське Друге, Леніно-Ульянівка та ін.⁶

Немало найменувань поселень, які носять ім'я Леніна, є і в інших республіках. Наприклад, Іллічово (Ленінградська обл.), Вождь пролетаріату (Московська область), імені В. І. Леніна (Горьковська область), Леніно-Кокушкіно (Татарська АРСР), Заповіти Ілліча (Хабаровський край), Леніногори (Грузія), Ленінкент (Дагестан), Ленінізм (Узбекистан), Ленінський шлях (Казахстан), Ленін-Джол (Киргизія), Ленін (Азербайджанська РСР) та ін.⁷

Іменем Володимира Ілліча названо багато міст. Наприклад, Ульяновськ, де народився, провів дитинство і шкільні роки Володя Ульянов; Ленінград — колиска російської пролетарської революції, місто, де проживав Володимир Ілліч; Ленінабад — одне з найстаріших міст Середньої Азії, друге за величиною промислове місто Таджикистану (гордиться шовковим комбінатом для переробки коконів); Ленінськ-Кузнєцький — головний центр видобутку вугілля у Кемеровській області (РРФСР); Ленінськ — райцентр Волгоградщини (перше місто в Радянському Союзі назване ім'ям Леніна ще при житті Володимира Ілліча), великий промисловий і культурний центр Узбекистану (славиться бавовництвом і розробкою корисних копалин); Ленінакан — економічний центр Вірменії (гордиться текстильним і верстатобудівним виробни-

⁴ Развитие электростанций Советской страны, 1921—1925 гг. М., 1956, с. 188.

⁵ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. К., 1968, с. 130.

⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1973, с. 633, 658, 736.

⁷ Ерофеев И. А. Имя Ленина на карте Родины. М., 1977, с. 36—54.

цтвом); Леніногорськ — велике місто, де зосереджена поліметалічна промисловість Казахстану, а також місто нафтовиків у Татарській АРСР.

Окрему сторінку назвотворчої Ленініани представляють удостоєні імені В. І. Леніна вулиці, площі, проспекти, радгоспи і колгоспи. Так, наприклад, в УРСР, як і в інших республіках СРСР, немає міста чи великого селища, де б не було вулиці, названої іменем Леніна. Тільки в одній Ровенській області 26 сільськогосподарських артільей носять ім'я Леніна. Це кращі господарства, які славляться доброю організацією праці, високими показниками продуктивності виробництва.

Володимир Ілліч Ленін багато уваги приділяв зростанню, розширенню і зміцненню вузів, наукових установ і шкіл. У вдячність за це кращі з них були названі іменем Леніна. Першим з таких став у 1918 р. Петроградський електротехнічний інститут, де Володимир Ілліч неодноразово проводив революційну пропаганду. Нині — це Ленінградський електротехнічний інститут ім. В. І. Ульянова (Леніна).

Ім'я Леніна носять понад 20 вузів СРСР. Це, насамперед, Казанський державний університет ім. В. І. Ульянова (Леніна), де навчався і вступив на революційний шлях боротьби Володимир Ілліч, а також держуніверситети — у Ташкенті, Мінську, Кишиневі, Душанбе, Махачкалі; педінститути — у Москві, Баку, Кірові, Ургенчі (Хорезмська область Узбекистану), Чарджоу (Туркменія); політехнічні інститути — у Харкові, Алма-Аті; сільськогосподарські і військові академії Москви, Ленінграда та інших міст СРСР.

Серед шкіл, що носять ім'я Леніна, слід виділити середню школу № 1 в Ульяновську. У цій школі навчався Володя Ульянов. Цікаву історію мають і дві школи імені В. І. Леніна на Ярославщині та Саратовщині, а також Всесоюзний піонерський табір «Артек», що символізує наказ Ілліча — «Все краще — дітям!»

Трибуна молодого автора

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО (Київ)

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СПОРУДЖЕННІ БАЙКАЛО-АМУРСЬКОЇ МАГІСТРАЛІ

Співробітництво радянських республік в епоху розвинутого соціалізму передбачає не тільки всебічне розширення їх взаємозв'язків на основі спеціалізації та кооперування, а й безпосередню участь в реалізації великих народногосподарських програм загальносоюзного значення. Одна, найбільша серед них — спорудження Байкало-Амурської залізничної магістралі — стала дійсно всенародною справою. Вона «...проріже вікову тайгу, пройде там, де лежать величезні багатства, які треба поставити на службу Батьківщині, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнєв.— Тут буде створено новий великий промисловий район країни, споруджено нові міста і селища»¹. Рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено в 1984 р. «відкрити рух поїздів на всьому протязі Байкало-Амурської залізничної магістралі»². Ця грандіозна будова — новий етап комуністичного будівництва в нашій країні, коли суспільство зрілого соціалізму стало спроможним розв'язувати великомасштабні комплексні проблеми, спрямовані на докорінні зміни в житті цілих регіонів країни.

Всенародний характер будови зумовив і багатонаціональний склад її учасників. Серед них представники понад 80 національностей народів СРСР — посланці всіх союзних республік, багатьох автономних республік, країв і областей Російської Федерації. Це є яскравим виявом братерської дружби і співробітництва радянських народів. У всенародному шефстві над будівництвом БАМу беруть активну участь і трудящі Української РСР.

Ця замітка є першою спробою узагальнити досвід шефської допомоги трудящих Радянської України у спорудженні Байкало-Амурської залізничної магістралі, показати безпосередню участь у ньому, зокрема, будівельного загону республіки, розкрити роль його партійної організації в розгортанні масового соціалістичного змагання на всенародній будові, а також значення для її успішного завершення трудової співдружності посланців братніх республік.

Відразу після прийняття постанови ЦК КПРС «Про будівництво Байкало-Амурської залізничної магістралі» (липень 1974 р.)³ Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР вжили ряд заходів, спрямованих на організацію участі трудящих республіки у цій грандіозній будові. Виступаючи на вересневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський відзначив, що її «партійні організації мають... провести значну роботу в зв'язку з ініціативною участю республіки в спорудженні об'єктів Байкало-Амурської магістралі...»⁴⁻⁵.

Визначаючи завдання республіки в справі участі у всенародному шефстві над спорудженням БАМу, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР постановили, зокрема, «взяти шефство над будівництвом

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 42.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 203.

³ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 418.

⁴⁻⁵ Комуніст України, 1974, № 10, с. 17.

залізничної станції Ургал Байкало-Амурської залізничної магістралі в Хабаровському краї. Силами будівельних організацій республіки збудувати в 1974—1981 роках залізничний вокзал і житлове селище для експлуатаційного персоналу станції з комплексом культурно-побутових об'єктів»⁶. У глухій тайзі планувалося звести нове соціалістичне місто, центр Ургальського територіально-виробничого комплексу зони магістралі, створити необхідні умови для праці та побуту його жителів⁷.

Обсяг, масштаби та строки виконання цього завдання вимагали мобілізації сил чотирьох будівельних міністерств республіки*. Було вирішено з кращих колективів будівельників Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська та Львова сформувати спеціалізований будівельно-монтажний поїзд «Укрбуд» (СБМП «Укрбуд») на правах тресту й передислокувати його на БАМ.

У жовтні 1974 р. в Донецьку на базі комбінату «Донецькжитлобуд» розпочалося формування передового загону СБМП «Укрбуд» — «Донбас». Тисячі добровольців виявили патріотичне бажання взяти особисту участь в «будові віку». Керували роботою по добору кандидатів Донецький обком Компартії України та облвиконком. До лав першобудівників БАМу за конкурсом приймалися кращі виробничники, які володіли кількома будівельними спеціальностями. Понад половину з них становили комуністи й комсомольці⁸.

Радянська Україна — багатонаціональна республіка, і колектив «Укрбуду» теж одразу створювався як інтернаціональний. У його складі в 1975 р. працювали представники 11 націй і народностей нашої країни⁹. Загін «Донбас» було повністю забезпечено всім необхідним й направлено в Хабаровський край. Своєчасна турбота про умови праці та побуту посланців України дала можливість у майбутньому вести безперебійну роботу в складних кліматичних умовах БАМу. Досвід формування цього передового загону «Укрбуду» використовувався потім при комплектуванні його інших загонів, а також шефськими будівельними організаціями Російської Федерації, Молдавії та Таджикистану¹⁰.

3 листопада 1974 р. 320 перших посланців України висадилися біля підніжжя безлюдної сопки у відрогах Туранського хребта. Тут почалася ударна трудова вахта на честь 57-ї річниці Великого Жовтня¹¹. Завданням цього колективу було збудувати житло й підготувати фронт робіт для інших загонів «Укрбуду», освоївши за 2 місяці 1974 р. 180 тис. крб.¹² За короткий час у цьому регіоні далекої тайги підвелися перші споруди тимчасового селища і були створені необхідні умови для високопродуктивної праці та повноцінного відпочинку найчисленнішого шефського колективу українських будівельників магістралі.

Укрбудівці налагодили міцні зв'язки з хабаровськими крайовими та районними партійними, радянськими і комсомольськими організаціями. Посланці України відразу ж включилися в трудовий ритм Хабаровського краю, ставши частиною багатонаціонального колективу трудящих радянського Далекого Сходу.

Українським будівельникам було подано всебічну допомогу з боку багатьох підприємств краю. Зокрема, на Хорському деревообробному

⁶ Поточний архів Мінважбуду УРСР. Управління по будівництву об'єктів БАМу. Річний звіт спеціалізованого будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд» (далі — Поточний архів Мінважбуду УРСР) за 1974 р.

⁷ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1975 р.

* Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, Міністерства промислового будівництва, Міністерства сільського будівництва та Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР.

⁸ Андриянов В. И. Донбасс — Ургалу. Донецьк, 1975, с. 35.

⁹ Комсомольская правда, 1975, 5 нояб.

¹⁰ Поточний архів спеціалізованого будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд» (далі — Поточний архів СБМП «Укрбуд») за 1975 р.

¹¹ Робітничая газета, 1974, 5 листоп.

¹² Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1975 р.

комбінаті для них виготовили необхідну кількість збірних щитових будинків, за рахунок місцевих фондів повністю забезпечувалися їх потреби у лісоматеріалах¹³. Колектив шахтоуправління «Ургальське» допоміг уклубувцям освоїти особливості експлуатації машин і механізмів при низьких температурах, виділив їм необхідний інструмент, запасні частини. Посланці України, з свого боку, реконструювали для шахти десятки кілометрів ліній електропередач, збудували в селищі шахтарів і навколишніх радгоспах ряд житлових і виробничих об'єктів¹⁴. Так у братерській взаємодопомозі створювалась атмосфера трудової співдружності, яка зближувала людей, сприяла їх плідній праці.

Передовий загін «Укрбуду» за півроку забезпечив умови для дальшого розгортання будівельних робіт, а в березні—квітні 1975 р. в Ургал прибула решта загонів з України: «Київ», «Харків», «Дніпро» та «Карпати». Після цього чисельність працівників поїзда «Укрбуд» досягла 886 чол.¹⁵ Використовуючи нагромаджений загоном «Донбас» досвід виробничо-організаторської та ідейно-виховної роботи, весь колектив українських будівельників розпочав спорудження майбутнього міста.

Укрбудівці за короткий час освоїли технологію зведення багатопверхових споруд на палях, що гарантувало їх стійкість в умовах вічної мерзлоти. За допомогою вчених і конструкторів інститутів «Київдіпротранс», «Укрмістобудпроект», а також Східно-Українського інституту інженерно-технічних розвідок удалося істотно вдосконалити технологію будівництва¹⁶. Вміле використання досягнень науково-технічного прогресу дало можливість підвищити надійність паливних фундаментів і значно прискорити їх будівництво. Лише на спорудженні житлових будинків селища Ургал щорічна економія становила 475 тис. крб.¹⁷

Успішному виконанню й перевиконанню колективом «Укрбуду» виробничих завдань сприяло масове соціалістичне змагання, зокрема за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС, що розгорнулося з ініціативи партійної та профспілкової організацій поїзда. В ході соцзмагання творчо використовувались і примножувались традиції стахановського руху: новаторство, радянський патріотизм, колективізм і взаємодопомога. Ще на початку 1975 р. молоді будівельники Ургала розгорнули змагання під девізом «40-річчю стахановського руху — 40 ударних трудових змін»¹⁸. Це сприяло згуртуванню колективу і його орієнтуванню на ударну високопродуктивну працю в завершальному році десятої п'ятирічки, що дало можливість достроково, 30 вересня, виконати річний план будівельно-монтажних робіт і на 4 місяці раніше строку розпочати зведення постійних об'єктів міста. До кінця року понад заплановані 3,6 млн. крб. було освоєно ще 2,25 млн. крб. капіталовкладень¹⁹.

Переможцем соціалістичного змагання за підсумками 1975 р. став загін «Київ», який виконав річний план на 163%. Виробіток на одного будівельника тут перевищив плановий майже вдвоє²⁰. Цей загін, що став більше ніж на 2 роки правофланговим соцзмагання, було нагороджено перехідним Червоним прапором, а кращу бригаду В. І. Коновалова удостоєно звання бригади комуністичної праці.

Успіхи «Укрбуду» були досягнуті завдяки великій напруженій роботі його партійної організації. Вона була створена в 1974 р. й налічувала тоді 88 комуністів²¹, а за наступних 7 років зросла кількісно майже до 200 чол., перетворившись в одну з найбільших серед усіх парторга-

¹³ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1975 р.

¹⁴ Молодой дальневосточник, 1976, 20 юния.

¹⁵ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1976 р.

¹⁶ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1975 р.

¹⁷ Комсомольское знамя, 1978, 17 мая.

¹⁸ Комсомольская правда, 1975, 20 июля.

¹⁹ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1976 р.

²⁰ Комсомольское знамя, 1976, 25 февр.

²¹ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1975 р.

нізації загонів республік, що беруть участь у спорудженні БАМу²². Партийна організація «Укрбуду» нагромадила значний досвід організаторської, масово-політичної і виховної роботи серед будівельників, який став результатом постійного пошуку нових форм організації праці та соціалістичного змагання.

Особливо велику увагу парторганізація «Укрбуду» приділяла керівництву соціалістичним змаганням. У липні 1975 р. на засіданні бюро Верхньобуреїнського райкому КПРС Хабаровського краю було вказано на недоліки в організації соціалістичного змагання, у трудовому вихованні молоді цього будівельного колективу. Питання організації соціалістичного змагання були поставлені в центр уваги партійного комітету «Укрбуду». Вжиті заходи сприяли активізації соціалістичного змагання українських будівельників БАМу. Воно набуло нових форм і стало дійовим засобом трудового виховання молоді. У вересні 1976 р. на бюро Верхньобуреїнського райкому партії відзначалося, що комуністи спеціалізованого будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд» добилися значних успіхів у керівництві соціалістичним змаганням будівельників Ургала, зросла авангардна роль членів КПРС у його розвитку²³.

Комуністи «Укрбуду» очолили розпочате з ініціативи комсомольців загону «Донбас» трудове суперництво під девізом «XXV з'їздові КПРС — 25 ударних стахановських декад!»²⁴. Цю ініціативу, схвалену бюро Хабаровського крайкому ВЛКСМ, підхопили в усіх комсомольських організаціях будівельників Східної дільниці БАМу. В передз'їздівському соціалістичному змаганні найкращих показників досягли дві бригади, які уклали договір про змагання за дострокову здачу споруджуваних ними об'єктів (клубу та лісопильного цеху), М. Л. Ткача — з загону «Харків» і М. У. Чередниченка — з загону «Донбас». В кінцевому підсумку перемогла перша бригада: вона виконала план будівельно-монтажних робіт на 205% і була удостоєна звання «бригада імені XXV з'їзду КПРС»²⁵.

Важлива роль у спорудженні Ургала належить комсомольській організації «Укрбуду». Керовані комуністами, комсомольці та молодь поїзда по-ударному трудяться на будівельних майданчиках нового міста. Партійний комітет постійно підтримує цінні починання молодих будівельників БАМу. Саме тому їх трудові й патріотичні ініціативи: «П'ятиріччю ефективності і якості — стахановську працю», «Я — хазяїн будови», «П'ятирічку — без капітального ремонту», «БАМу — комсомольську гарантію», «Ми будуємо БАМ, БАМ будує нас», «Я — хазяїн тайги» та інші набули в Ургалі великого поширення²⁶. Зокрема, починання під девізом «Я — хазяїн будови» передбачає повсюдний пошук резервів, боротьбу з безгосподарністю, втратами робочого часу.

Ефективною формою кращої організації праці та трудового виховання молоді, розвитку її соціальної свідомості й формування активної життєвої позиції є комсомольсько-молодіжні колективи, яких в «Укрбуді» налічується 10. У 1978 р. в них працювало понад дві третини будівельників віком до 30 років, що майже в 4 рази більше, ніж у 1976 р.²⁷

Комітет комсомолу нагромадив великий досвід в організації змагання між комсомольсько-молодіжними колективами на приз ЦК ЛКСМ України ім. Миколи Островського. Кращими з кращих визнано комсомольсько-молодіжні бригади Г. Дубини з загону «Харків», М. Чорного-

²² Вечірній Київ, 1981, 23 лют.

²³ Тихоокеанская звезда, 1976, 20 сентяб.

²⁴ Тихоокеанская звезда, 1976, 27 янв., 2 марта.

²⁵ Дальневосточная магистраль, 1976, 25 нояб.; Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1976 р.

²⁶ Адрес опыта: ударные стройки. К., 1979, с. 123.

²⁷ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1978 р.

ра — з автобази «Ургал», М. Арестова — з загону «Карпати», які по кілька разів були удостоєні цієї почесної нагороди^{28–31}.

У партійному керівництві, в повсякденній увазі комуністів до роботи комсомольської організації будівельників Ургала — запорука всіх їх трудових успіхів. Прикладом для молоді служать передовики соціалістичного змагання, наставники-комуністи заслужений будівельник УРСР А. І. Карунський, І. П. Симон, А. А. Догаденко, В. В. Гучок та інші.

Одним з найдійовіших методів партійного впливу на хід робіт є створення партійних штабів будови. Практика діяльності і взаємодії з адміністрацією таких штабів довели їх доцільність³². За весь час будівництва Ургала не було жодного випадку несвоєчасного введення в дію пускових об'єктів.

В Ургалі творчо використовується передовий досвід будівельників інших республік. Важливою умовою успішної роботи «Укрбуду» стало впровадження в будівництво бригадного підряду за методом московського будівельника Героя Соціалістичної Праці М. О. Злобіна. В 1979 р. за цим методом працювали три передові бригади поїзда — Є. Д. Михайленка, М. У. Чередниченка та М. Г. Арестова³³. А вже в 1980 р. таких бригад налічувалося 10³⁴, і вони виконали будівельно-монтажних робіт на суму 6,05 млн. крб., що становило 55% їх загального обсягу³⁵. Завдяки прогресивній організації праці було одержано 34,5 тис. крб. економії, продуктивність праці зросла на 16,5%³⁶.

На будівництві Ургала набуло поширення соціалістичне змагання за принципом «робітничий естафети»: завод — постачальник — будмай-данчик. Це дало можливість суміжникам налагодити безперервну поставку з України на БАМ будівельних матеріалів та конструкцій і створити умови для ритмічної роботи колективу «Укрбуду». З ініціативи комуністів він уклав договори про роботу за цим принципом з колективами Криворізького домобудівного і Центрального гірничозбагачувального комбінатів, а також Придніпровської залізниці³⁷. Домобудівники зобов'язалися виготовляти продукцію тільки високої якості й щорічно понад план відправляти будівельникам Ургала відповідні деталі на 1,5 тис. кв. м житлової площі, а залізничники — достроково відвантажувати їх³⁸.

Трудова співдружність з колективами суміжників сприяла зменшенню строків спорудження кожного житлового будинку на 1,5—2 місяці³⁹. Зі скороченим складом, при повній взаємозаміні робітників тільки бригада Є. Д. Михайленка освоїла в 1979 р. 2 млн. крб. капіталовкладень, а в 1980 р. досягла рекордного для себе рубежу, здавши 13 тис. кв. м житла, з них 2 тис. кв. м — понад план⁴⁰. Такі темпи будівельники БАМу ще не знали. Вони є свідченням того, що великою силою стають трудові колективи, навіть розділені багатьма тисячами кілометрів, якщо їх еднають спільні мета й завдання, поставлені перед ними Комуністичною партією. Це підтверджують і традиційні зв'язки українських будівельників БАМу з посланцями інших радянських республік, які допомагають успішному виконанню планових завдань та взятих зобов'язань, якнайшвидшому засвоєнню взаємного передового досвіду і є водночас дійовим засобом інтернаціонального й патріотичного виховання багатонаціональних трудових колективів.

^{28–31} Поточний архів Верхньобуреїнського райкому ВЛКСМ Хабаровського краю за 1976 р.

³² Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1979 р.

³³ Рабочее слово, 1979, 25 июня.

³⁴ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1980 р.

³⁵ Рабочее слово, 1980, 28 окт.

³⁶ Там же.

³⁷ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1979 р.

³⁸ Рабочее слово, 1979, 3 июля; 1980, 11 апр.

³⁹ Гудок, 1980, 3 июня.

⁴⁰ Дальневосточная магистраль, 1980, 25 нояб.

11 серпня 1975 р. поряд з Ургалом почали спорудження станції і селища Алонка посланці сонячної Молдавії⁴¹. Між ними і українськими будівельниками відразу встановилися постійні виробничі зв'язки. 22 серпня 1975 р. на черговій зустрічі двох колективів було укладено договір про соціалістичне змагання, який продовжується щороку і відіграє важливу роль у дружньому співробітництві. Братерська взаємодопомога стала основою їх відносин. Українські будівельники допомагали молдавським колегам освоїти технологію будівництва в умовах вічної мерзлоти, а в 1978 р. самі отримали від них велику допомогу кадрами й матеріалами, що забезпечило виконання «Укрбудом» річного плану⁴².

В наступні роки трудові зв'язки посланців України з іншими будівельниками Східної дільниці БАМу значно розширились, й особливо після того, як тут висадилися будівельно-монтажні поїзди шефів з Таджикистану, Хабаровська, Саратова, Волгограда, Пензи, Новосибірська, Алтаю й Тамбова і розгорнули спорудження ряду бамівських селищ. Будівельники Ургала щедро ділилися з ними матеріалами, кресленнями і досвідом організації праці, допомагали кадрами кваліфікованих спеціалістів. Тісна співдружність зв'язує колектив «Укрбуду» з будівельниками не тільки Східної, але й інших дільниць БАМу.

Ще 13 березня 1976 р. на зустрічі колективів комсомольсько-молодіжних бригад теслярів Г. Дубини з «Укрбуду» і монтажників О. Шатунова з тресту «Шимановськбудіндустрія» Центральної дільниці БАМу було укладено договір на соціалістичне змагання між ними⁴³. Цей договір, що здобув на БАМі назву «Схід — Центр» і був схвалений Хабаровським крайкомом комсомолу, став початком широкого трудового суперництва будівельників Східної та Центральної дільниць БАМу за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки. Зокрема, бригада Г. Дубини почала працювати ще продуктивніше, ніж раніше, і достроково здала в експлуатацію школу й тимчасові очисні споруди⁴⁴. Досвід її ударної праці було рекомендовано для повсюдного поширення на Східній дільниці БАМу.

Добрі ділові зв'язки встановилися також між колективами «Укрбуду» і управління «Головмосбуду», що працює на будівництві міста Тинди. З 1977 р. московські та українські будівельники БАМу укладають договори на соціалістичне змагання⁴⁵. Традиційними стали їх щорічні зустрічі в Тинді й Ургалі, широкий обмін досвідом роботи, комуністичного виховання, організації праці та відпочинку будівельників обох колективів. Під час зустрічі в Ургалі у 1980 р. делегація передовиків виробництва та представників громадських організацій «Головмосбуду» відвідала ряд бригад та загонів «Укрбуду», де розповіла про те, як московські будівельники готуються до гідної зустрічі XXVI з'їзду КПРС.

Трудове суперництво посланців Москви і України на БАМі стало прикладом організації дійового соціалістичного змагання серед багатонаціональних колективів будівельників з братніх республік. Постійне досягнення обома колективами високих виробничих показників дало їм можливість стати на чолі всього 120-тисячного загону будівельників БАМу.

Особливо широкого розмаху набуло соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки. Всі 100% трудівників поїзда включилися в боротьбу за звання ударників комуністичної праці⁴⁶. Самовіддана праця робітників і службовців, уміле ідеологічне забезпечення виконання господарських завдань дали можливість укрбудівцям достроково, на місяць раніше строку, виконати підвищені соціаліс-

⁴¹ Хабаровський край. Год 1975. Люди. События. Факты. Хабаровск, 1976, с. 66.

⁴² Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1978 р.

⁴³ Комсомольская правда, 1976, 4 мая.

⁴⁴ Молодой дальневосточник, 1976, 15 сент., 15 окт.

⁴⁵ Поточний архів Мінважбуду УРСР за 1977 р.

⁴⁶ Рабочее слово, 1980, 23 авг.

тичні зобов'язання. 28 травня 1980 року посланці України завершили своє п'ятирічне завдання⁴⁷, здавши в експлуатацію 27 тис. кв. м житла, дитсадок, найбільший на БАМі лікарняний комплекс. Ще 22 квітня того року, в день 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, відбувся пуск першої черги ТЕЦ, яка дає тепло всьому Ургалу⁴⁸.

Підтримавши почин москвичів щодо перетворення року ювілею вождя в рік ударної праці, праці по-ленінськи, будівельники Ургала розпочали спорудження об'єктів другого житлового мікрорайону і другої черги ТЕЦ. 1 вересня стала до ладу школа-інтернат на 1176 місць.

За 1975—1980 рр. «Укрбуд» освоїв 43,2 млн. крб., що на 10 млн. крб. перевищує директивні цифри на цей період⁴⁹. Більше тисячі сімей відсвяткували новосілля в нових квартирах. Загалом за п'ятирічку було збудовано 44 тис. кв. м житла⁵⁰. Всі об'єкти Ургала зводилися з великим випередженням строків і доброякісно. Невипадково представники Дирекції будівництва БАМу підкреслювали, що «Укрбуд» «...стабільно, рік у рік виконує план, будує багато і швидко»⁵¹. Ургал перетворився в сучасне, добре впорядковане селище з 5 тис. жителів, які мають усе необхідне для праці й відпочинку. Колектив українських будівельників вийшов переможцем соціалістичного змагання серед будівельних організацій Східної дільниці БАМу і був нагороджений перехідними Червоними прапорами Мінважбуду УРСР і Хабаровського крайкому КПРС, крайвиконкому та крайкому ВЛКСМ⁵².

Успіхи колективу «Укрбуду» в десятій п'ятирічці стали основою його ударної праці і в наступні роки. Адміністрація й партійна організація поїзда спрямували високе патріотичне піднесення трудівників для гідної зустрічі XXVI з'їзду КПРС. Майже всі будівельні підрозділи зобов'язалися державний план двох місяців 1981 р. виконати до відкриття з'їзду, і з цим зобов'язанням вони успішно справилися. За результатами передз'їздівського змагання рішенням Верхньобуреїнського райкому КПРС кращим дільницям та бригадам «Укрбуду» було присвоєно звання «колектив комуністичної праці»⁵³.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили трудові звершення посланців України на будівництві БАМу. Більше 40 виробничників нагороджено орденами та медалями і багато хто удостоєний медалі «За будівництво Байкало-Амурської магістралі»⁵⁴.

Отже, в результаті наполегливої праці колективу «Укрбуду» в роки дев'ятої та десятої п'ятирічок було створено необхідні умови для дострокового, уже на початку одинадцятої п'ятирічки закінчення будівництва першої черги Ургала. А в кінці 1981 р., на рік раніше від установленого строку, українські будівельники доповіли про успішне виконання взятих на себе соціалістичних зобов'язань. Як відзначалось у привітанні Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів республіки, «активно втілюючи в життя плани партії, колектив у складних умовах тайгового краю самовідданою, дружною працею збудував місто із зручними сучасними жилими будинками, школою-інтернатом, дитячими, лікувальними закладами, комунальними підприємствами та інженерними комунікаціями, залізничним вокзалом»⁵⁵.

Грандіозна будова — БАМ — наближається до завершення. Виправдав себе досвід будівництва БАМу силами республіканських та обласних будівельних загонів, здатних розв'язувати це завдання комплексно, у стислі строки.

⁴⁷ БАМ, 1980, 22 авг.

⁴⁸ Благовещенский строитель, 1980, 30 июня.

⁴⁹ Рабочее слово, 1980, 26 нояб.; Строительная газета, 1981, 5 апр.

⁵⁰ Тихоокеанская звезда, 1981, 23 февр.; Рабочее слово, 1981, 24 февр.

⁵¹ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1980 р.

⁵² Рабочее слово, 1981, 24 февр.

⁵³ Рабочее слово, 1981, 3 марта.

⁵⁴ Поточний архів СБМП «Укрбуд» за 1980 р.

⁵⁵ Рад. Україна, 1981, 31 груд.

Українські будівельники, які одними з перших прибули на БАМ, показали на спорудженні «магістралі віку» зразки ударної, високопродуктивної праці. Використання прогресивних форм організації виробництва, досвіду будівельників інших республік забезпечило постійне виконання й перевиконання колективом «Укрбуду» планових завдань і соціалістичних зобов'язань.

Нагромаджений посланцями Радянської України досвід організації соціалістичного змагання, який творчо використовується партійною організацією «Укрбуду» для мобілізації колективу на виконання головного завдання — дострокового і з високою якістю завершення всіх робіт на спорудженні Ургала, став надбанням інших будівельних колективів магістралі.

Значна роль в успішній роботі «Укрбуду» належить комсомольцям і молоді поїзда — ініціаторам багатьох патріотичних починань, що набули поширення по всій багатонаціональній будові.

Запорукою успіхів українських будівельників БАМу була і є всебічна допомога їм з боку багатьох трудових колективів республіки, постійна увага і турбота Центрального Комітету Компартії України. Участь у спорудженні Байкало-Амурської залізничної магістралі посланців Української РСР, інших братніх республік стала яскравим виявом непорушної братерської дружби і співробітництва радянських народів, могутнім прискорювачем тих величезних перетворень, які відбуваються сьогодні в зоні БАМу.

Ю. С. ЖУГІН (Вінниця)

РОЛЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНОМУ І ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОМУ ЗМІЦНЕННІ КОЛГОСПІВ (1933—1934 рр.)

У роки першої п'ятирічки під керівництвом Комуністичної партії і при всебічній підтримці робітничого класу було успішно розв'язано одне з найважливіших завдань соціалістичної революції — переведено мільйони дрібновласницьких селянських господарств на шлях соціалізму. У цих умовах необхідно було посилити політичний вплив партійних і комсомольських організацій на маси, повсюдно запровадити й дедалі зміцнювати соціалістичні принципи господарювання, виховувати керівні колгоспні кадри, завершити технічну реконструкцію сільського господарства. У розв'язанні цих завдань вирішальну роль відіграв січневий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який визнав за необхідне здійснити політичне та організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Пленум прийняв також рішення про створення в МТС і радгоспах політичних відділів¹.

5—7 лютого 1933 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який схвалив рішення об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) і прийняв постанову «Про зміцнення колгоспів та завдання весняної сівби». У постанові зазначалося, що необхідно мобілізувати широкі маси робітників для подання допомоги політвідділам МТС і радгоспів, поліпшити керівництво комсомольськими організаціями на селі, залучити всіх колгоспників, насамперед молодь, до руху за високі врожаї і збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів².

¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 5, с. 81.

² Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів і матеріалів. К., 1971. Т. 3, с. 44—53.

У лютому 1933 р. в Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який відіграв важливу роль у мобілізації трудящих на боротьбу за зміцнення колгоспів. Всесоюзний з'їзд й обласні з'їзди, районні конференції та зльоти колгоспників-ударників, що відбулися після нього, пройшли під лозунгом: «Зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними!» Цей лозунг став бойовою програмою мобілізації широких мас на зміцнення колгоспів, на дальше піднесення сільського господарства.

Документи і матеріали січневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), лютневого Пленуму ЦК КП(б)У, Всесоюзного й обласних з'їздів колгоспників-ударників широко обговорювалися на зборах партійних і комсомольських організацій, вивчалися в системі партійної та комсомольської політосвіти. Так, тільки у дев'яти районах Одеської області у їх вивченні взяли участь 5963 комуністи і комсомольці, а в двадцяти районах Харківської області — 28 650 комсомольців і позапартійної молоді³.

Велику допомогу партійним організаціям у виконанні накреслених завдань подав Ленінський комсомол. За виробничим принципом були перебудовані сільські комсомольські організації, що сприяло швидкому зростанню колгоспних осередків. Якщо в січні 1933 р. на Україні їх налічувалося 15 014, то на той же період 1934 р. було вже створено 17 476 осередків⁴.

Перебудова форм і методів роботи комсомольських організацій проходила на основі рішення ЦК КП(б)У від 13 травня 1933 р. «Про участь комсомолу у проведенні весняної сівби». Згідно з постановою необхідно було створити такий комсомольський осередок, який міг би очолити і розгорнути змагання та ударництво, боротьбу з дезорганізаторами і розкрадачами суспільного добра, з куркульськими елементами. ЦК КП(б)У закликав сільську молодь найближчим часом «добитися, щоб кожний колгоспний осередок за своїм складом став справді колгоспно-виробничим, перекинувши комсомольців з другорядних робіт для роботи безпосередньо в колгоспній бригаді»⁵.

Перебудувавши сільські партійні й комсомольські організації за виробничим принципом, політвідділи МТС разом з райкомами партії розв'язали найважливіше завдання — згуртували партійний і комсомольський актив всередині колгоспів, радгоспів і машинно-тракторних станцій.

Політичне та організаційно-господарське зміцнення колгоспів проходило в умовах жорстокої класової боротьби з куркульськими елементами, які чинили шалений опір колгоспному рухові. Куркулі здійснювали терористичні акти — підпалювали тваринницькі ферми та інші приміщення, отруювали колгоспну робочу й продуктивну худобу, вбивали партійних, комсомольських і колгоспних активістів та ін.

Колгоспні комсомольські організації були надійними помічниками політвідділів машинно-тракторних станцій, райкомів партії в боротьбі за політичне та організаційно-господарське зміцнення колгоспів, створення відданого справі Комуністичної партії міцного молодіжного активу. У тих колгоспах, де не було комуністів, політвідділи у своїй роботі безпосередньо спиралися на комсомольські організації.

Райкоми партії і політвідділи приділяли велику увагу зміцненню комсомольських осередків колгоспів. У зв'язку з цим у колгоспи в 1933 р. було направлено з міст понад 2500 членів ВЛКСМ. Так, Вінницький обком комсомолу направив 10 чол. на постійну роботу секретарями комсомольських організацій у ті колгоспи, де ще не було партійних організацій⁶.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2214, арк. 24.

⁴ Там же с, ф. 7, оп. 1, спр. 1062, арк. 43—45.

⁵ Комуніст, 1933, 14 трав.

⁶ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 457, оп. 1, спр. 41, арк. 28.

На кінець 1933 р. у зоні діяльності 516 МТС головами колгоспів працювали 3% комсомольців, бригадирами — 33%, трактористами — 93%, комбайнерами — 84%, конюхами — 91% і доярками — 69,6%⁷.

У першій половині 1933 р. у ряді районів близько 30—40% осередків не мали секретарів. Крім того, секретарями працювали вчителі, завідувачі сільбудами, працівники різних установ, а також ініціативні комсомольці. Для підвищення політичної і ділової кваліфікації секретарів комсомольських осередків в областях і районах були створені короткотермінові курси, які тільки за перші чотири місяці 1933 р. закінчили 9741 чол. Того ж року в Одесі було відкрито республіканську комсомольську школу для підготовки й перепідготовки керівного комсомольського активу. У 1933—1937 рр. її закінчили 5907 секретарів, завідувачих відділами та інструкторів райкомів комсомолу, секретарів і комсоргів колгоспних організацій. При політвідділах МТС функціонувала широка мережа гуртків і шкіл, в яких комуністи і комсомольці вивчали теорію марксизму-ленінізму, ділилися передовим досвідом роботи.

Основними завданнями масово-політичної роботи сільських комсомольських організацій були: виховання колгоспників у дусі дбайливого ставлення до суспільної власності, підвищення їх політичної свідомості, зміцнення трудової дисципліни тощо. З числа комсомольців і молоді політвідділи МТС організували агітбригади і направляли їх у колгоспи. Посланці проводили роз'яснювальну роботу серед колгоспної молоді, мобілізували її на виконання постанов партії та уряду, влаштовували дні активістів, вечори запитань і відповідей.

Широкого розповсюдження набули такі форми масової агітації, як нагородження передових колективів Червоними прапорами, занесення кращих колгоспів, бригад, передових колгоспників на Червону дошку тощо.

Важливу роль у боротьбі за політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів відіграла поряд з партійною і радянською комсомольська преса. Вона, зокрема, висвітлювала діяльність комсомольських осередків колгоспів і МТС, роботу самих колгоспів, бригад і ферм. Так, газета «Комсомолец України» від 6 і 8 січня 1933 р. розповіла про почин комсомольців колгоспу «Червоний прогрес», які провели самоперевірку виробничої діяльності кожного комсомольця-колгоспника. ЦК ЛКСМУ схвалив цю ініціативу й зобов'язав усі колгоспні комсомольські організації, кожного комсомольця взяти конкретні зобов'язання по проведеному весняній сівби.

Активно поширювалися серед колгоспників і робітників МТС газети політвідділів, що виходили спочатку п'ять, а потім десять разів на місяць. Перша в країні така газета під назвою «Ударник» вийшла в січні 1933 р. у Шевченківській МТС Одеської області⁸. Загалом у 1934 р. у республіці видавалося 570 політвідділівських газет-багатотиражок. Вони допомагали партійним організаціям зміцнювати трудову дисципліну, критикували ледарів і викривали ворогів колгоспного ладу. На їх сторінках широко висвітлювалися соціалістичне змагання й ударництво, популяризувався кращий виробничий досвід.

На 1 червня 1933 р. у районі діяльності 166 машинно-тракторних станцій випускалося 3588 колгоспних і 9663 бригадних стінних газет⁹. Матеріали для них надсилали сільські кореспонденти, яких навколо кожної газети об'єднувалося від 30 до 90 чол.¹⁰

Комсомольські комітети багато уваги приділяли залученню до колгоспного виробництва жіночого активу. Це було одним із складних

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1126, арк. 32.

⁸ Трапезніков С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1976. Т. 2, с. 378.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2329, арк. 167.

¹⁰ XII з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. Харків, 1934, с. 521.

завдань, оскільки жінки на перших етапах колективізації не брали належної участі в суспільному виробництві. Велику роботу у цій справі проводили райкоми партії і політвідділи. У 1933 р. кількість жінок-колгоспниць виросла тільки у зоні 550 МТС з 16 074 до 87 932¹¹. Кращих активісток висували на керівну роботу в колгоспи, радгоспи та МТС. За неповними даними, у 1934 р. у колгоспах України на посади голів було висунуто 241, бригадирів — 2411, завідуючих фермами — 2223 і ланковими — 173 419 жінок¹².

Значну роботу по висуванню комсомольської молоді на керівні посади проводив політвідділ Старобешівської МТС, на чолі якого був комуніст І. М. Куров. З його ініціативи весною 1933 р. у Радянському Союзі було створено першу жіночу тракторну бригаду, яку очолила комсомолка Паша Ангеліна. Бригада добилася великих виробничих показників. У змаганнях тракторних бригад за високий урожай вона зайняла перше місце в МТС і була нагороджена перехідним Червоним прапором¹³.

Особливу увагу партійні й комсомольські організації республіки приділяли дальшому розвитку соціалістичного змагання, основним змістом якого було освоєння нової техніки. Впровадження сільськогосподарської техніки вимагало підготовки колгоспних кадрів. У зв'язку з цим у республіці діяла розширена мережа стаціонарних міжрайонних, районних і колгоспних шкіл, де готували голів колгоспів, бригадирів, рахівників, зоотехніків, завідуючих фермами та інших спеціалістів. Колгоспна комсомольська молодь підвищувала свою кваліфікацію на різноманітних курсах, що діяли при вищих і середніх навчальних закладах, МТС і радгоспах. Механізатори навчалися в школах і на курсах бригадирів тракторних бригад, трактористів, механіків, комбайнерів, шоферів, організованих при машинно-тракторних станціях.

З ініціативи Ленінського комсомолу в 1933 р. виникла така форма масового навчання сільськогосподарських кадрів, як громадсько-технічний екзамен. Повсюдно створювалися агротехнічні і зоотехнічні гуртки, школи, агрошколи, в яких трудівники сільського господарства засвоювали агротехнічний мінімум. За неповними даними, у лютому 1934 р. у республіці вже функціонувало 8372 агротехнічних гуртків, в яких навчалося 197 746 колгоспників, у тому числі близько 70 тис. комсомольців¹⁴. Особи, що закінчили гуртки й школи агротехнавчання, складали громадський екзамен.

Сільські комсомольці стали ініціаторами повсюдного створення хат-лабораторій — своєрідних центрів по впровадженню досягнень науки й передового досвіду в колгоспне виробництво. Перша в країні хата-лабораторія виникла у квітні 1934 р. у колгоспі ім. Г. І. Петровського Краснознаменської сільської Ради Кременчуцького району з ініціативи практика-дослідника О. А. Курносенка. Незабаром вони почали створюватися по всій країні. Наприкінці 1935 р. на Україні налічувалося 8822 хат-лабораторій¹⁵. У 1935—1936 рр. агронавчанням було охоплено близько 100 тис. колгоспників¹⁶.

Успішне розв'язання проблеми навчання кадрів було важливою передумовою підвищення продуктивності праці в усіх галузях соціалістичного землеробства. Основним завданням у правильній організації праці було створення й зміцнення постійних виробничих бригад. За виробничими бригадами закріплювалася певна кількість людей, земля і сільськогосподарський реманент. Бригадою керував бригадир, який був

¹¹ Колгоспний активіст, 1934, № 5, с. 18.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2446, арк. 13.

¹³ Ангеліна П. Люди колхозных полей. М., 1952, с. 30.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1139, арк. 22.

¹⁵ Хата-лабораторія, 1935, № 1, с. 5.

¹⁶ Социалистическая реконструкция сельского хозяйства, 1936, № 6, с. 40.

центральною фігурою у колгоспному виробництві, організатором колгоспних мас. У 1933 р. в бригадах почали формуватися ланки і комсомольські групи. На кінець року у колгоспах республіки діяло 20 300 комсомольських груп¹⁷.

Колгоспні комсомольські організації виступали за планове ведення господарства, поліпшення обліку праці, утвердження єдиного для всіх господарств соціалістичного принципу розподілу прибутків і оплати праці. Робота, яку проводили партійні і комсомольські організації, сприяла розгортанню соціалістичного змагання й ударництва. У 1933 р. соціалістичним змаганням було охоплено 75% бригад. З ініціативи колгоспників Харківської області виникли бригади соціалістичного врожаю і високої прибутковості, що боролися за високу врожайність. Трудящі Білоцерківського району Київської області висунули такі форми змагання, як соціалістична допомога передових колгоспів відстаючим, змагання між колгоспами за своєчасну здачу хліба державі і змагання за менші втрати врожаю. Одним з найдійовіших методів розвитку соціалістичного змагання була взаємна перевірка виконання взятих зобов'язань.

Широкого розповсюдження набуло змагання між районами, областями, краями і республіками країни. Так, у 1933 р. Харківська область змагалася з Київською й Одеською областями, а в 1934 р. змагалися Київська і Вінницька з Центрально-чорноземною областю РРФСР. У 1935 р. Чернігівська область змагалася з Гомельською Білоруської РСР, у 1936 р. бавовнярі Одеської області — з бавовнярами Таджикицької РСР.

Борючись за виконання соціалістичних зобов'язань, 1302 колгоспи Дніпропетровської області в серпні 1933 р. виконали план хлібоздачі¹⁸. Соціалістичне змагання між трудівниками села УСРР і братніми республіками Радянського Союзу рік у рік ширилося й міцніло. Воно сприяло зміцненню дружби народів, успішному будівництву соціалістичного суспільства в країні. В авангарді змагання йшли комуністи й комсомольці. Їх особистий трудовий приклад мав велике значення для успішної мобілізації колгоспників на ударну роботу.

Активну участь у піднесенні сільського господарства взяв робітничий клас. На збирання урожаю в села республіки виїжджали з міст тисячі комуністів і комсомольців. Так, у 1933 р. у сільськогосподарських кампаніях взяли участь понад 45 тис. киян¹⁹. З ініціативи комсомолу виникли комсомольсько-молодіжні дружини по охороні суспільної власності. На кінець 1933 р. їх налічувалося 7 тис. При їх допомозі у засіки держави було засипано багато тисяч кілограмів зерна.

Таким чином, комсомольці України внесли гідний вклад у політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів, підвищення кваліфікації сільськогосподарських кадрів, організацію соцзмагання й ударництва, в розгортання масово-політичної і культурно-виховної роботи.

¹⁷ Зеленин І. Е. Политотделы МТС (1933—1934 гг.). — Исторические записки, 1965, № 76, с. 51.

¹⁸ Финклер О. С. Братская помощь великого русского народа украинскому народу в организационно-хозяйственном укреплении колхозов (1931—1934 гг.). — Ученые записки. Труды кафедр истории КПСС, диалектического и исторического материализма. Изд-во Харьковского госуниверситета. 1956. Т. 3, с. 158.

¹⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 9, арк. 75.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСТВА В ДУСІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ І ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ ПРИ ВИВЧЕННІ КУРСУ ІСТОРІЇ КПРС

Викладачі вузівського курсу історії КПРС приділяють велику увагу питанням патріотичного та інтернаціонального виховання студентів у процесі вивчення історії КПРС. Проте, на нашу думку, ще бракує науково-методичних праць, які б давали конкретні практичні поради при вивченні кожної теми курсу. Автори даної статті поставили за мету висвітлити методика використання яскравих прикладів радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму при вивченні теми «Комуністична партія — організатор перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні».

Аналіз змісту цієї теми показує, що вона посідає особливе місце в курсі історії КПРС. Її вивчення дає викладачам великі можливості для виховання студентів на трудових і бойових традиціях Комуністичної партії й радянського народу.

У роки Великої Вітчизняної війни на долю радянського народу випали найтяжчі випробування: йому довелося вступити в смертельний двобій з найбільш реакційним породженням імперіалізму — німецьким фашизмом. У цій запеклій борні з усією повнотою розкрилися морально-політичні якості людини соціалістичного суспільства. Війна показала невичерпні духовні й фізичні сили трудящих Країни Рад, які під керівництвом Комуністичної партії побудували соціалістичне суспільство. «Історична перемога у Вітчизняній війні яскраво продемонструвала персаваги суспільного і державного ладу, велику життєву силу і непорушність Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹.

На першій лекції (семінарі) з цієї теми з метою розкриття людиноненависницької суті фашизму варто ознайомити студентів з політичними цілями і воєнними планами вермахту, які він виношував перед нападом на Радянський Союз. Зокрема, необхідно показати, що фашисти заздалегідь розробили цілу серію жахливих планів масового знищення радянських громадян. Наміри гітлерівців найяскравіше проявилися в горезвісному плані «Ост», який створювався під керівництвом Гітлера, Гімmlера, Розенберга та інших фашистських верховодів. Згідно з ним передбачалося протягом 30 років виселити близько 50 млн. чол. з території Польщі і західних областей Радянського Союзу до Сибіру й на Південний Кавказ і поселити натомість німців, а решту населення онімечити². Для посилення емоційного впливу на студентів варто продемонструвати кінофрагмент «План Барбаросса» (навчальний фільм «Великая Отечественная». Ч. 1), в якому розкриваються стратегічні задуми ворога.

Треба підкреслити, що в Радянському Союзі фашисти вбачали ту перешкоду, яка заважала їм встановити світове панування. З властивою їм нахабністю вони писали про це у вищезгаданому плані «Ост»:

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 12—13.

² См.: Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. М., 1967, с. 100; Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. В 2-х томах. М., 1973. Т. 1, с. 32.

«Для нас, німців, важливо ослабити російський народ до такої міри, щоб він не був більше у змозі заважати нам встановити німецьке панування в Європі...»³.

Ознайомлення з людиноненависницьким планом фашистських верховодів загострить увагу студентів і підведе їх до розуміння того, що з віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР змінився характер другої світової війни. Радянський народ вів справедливу, визвольну війну, відстоюючи свої соціалістичні завоювання, свою свободу і незалежність. Це була боротьба соціалістичної держави проти імперіалізму в найбільш реакційній його формі — фашистської диктатури, боротьба життєстверджуючої марксистсько-ленінської ідеології з фашистською. Це була «...війна за соціалістичну вітчизну, за соціалізм, як вітчизну, за Радянську республіку, як *загін* *всесвітньої армії соціалізму*»⁴.

Тут необхідно підкреслити, що гітлерівці сподівалися на вибух міжнародних чвар серед народів СРСР з початком війни. Та вони прорахувалися. Почуття радянського патріотизму, інтернаціональної дружби і відданості соціалістичній Вітчизні стали невід'ємними рисами радянського громадянина. Вони яскраво виявилися з перших днів фашистської навали, коли весь радянський народ піднявся для відсічі агресії. Натхненником і бойовим організатором у цьому була Комуністична партія. «Весь свій організаційний геній, всю силу могутньої співдружності народів СРСР, всю нагромаджену роками народну енергію, наполегливість, витривалість і могутню волю наша партія спрямувала до єдиної мети — на розгром фашизму»⁵, — підкреслив товариш Л. І. Брежнєв у доповіді на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їзду, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Щоб показати нерозривну органічну єдність партії і народу, а також великий патріотичний порив та інтернаціоналізм трудящих СРСР уже в перші дні війни, необхідно підкреслити, що багатонаціональний радянський народ виявив нездоланну рішучість дати нищівну відсіч гітлерівським агресорам, твердо впевненість у перемозі над ними. Для того, щоб студенти краще уявили обстановку перших тижнів війни і глибше усвідомили небезпеку, яка нависла над нашою Батьківщиною в ті тяжкі дні, доцільно продемонструвати кінофрагмент «Начало Великой Отечественной войны. Июнь 1941 г.» (навчальний фільм «Летопись полувека. Год 1941», ч. 3).

Аналізуючи причини тимчасових невдач Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни, необхідно показати, що в ті дні радянські воїни показали нездоланну волю й мужність, безприкладний масовий героїзм і непохитну стійкість. Щоб затримати ворога, вони стояли на смерть. Так, солдати 13-ї застави Володимир-Волинського прикордонного загону під командуванням лейтенанта О. В. Лопатіна вели бій в оточенні 11 днів. Коли всі дзоти були розбиті, захисники застави перейшли у підвальні приміщення і продовжували боротьбу, поки всі не загинули.

Невмирущою славою овіяний легендарний подвиг захисників Брестської фортеці. Для посилення емоційності викладу матеріалу можна використати фономатеріал — запис розповіді учасника її оборони, Героя Радянського Союзу П. М. Гаврилова («Фонохрестоматія по історії СССР». Вип. III).

Символом патріотизму й інтернаціональної дружби стали подвиги захисників Києва, Одеси, Севастополя, Ленінграда, Смоленська, Тули, Москви, Сталінграда, де поряд з росіянами пліч-о-пліч боролися з во-

³ Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944). М., 1965, с. 137.

⁴ Делін В. І. Головіє завдання наших днів. — Повне збір. творів, т. 36, с. 79.

⁵ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 124.

рогом українці й білоруси, грузини й казахи, туркмени й таджикки, вірмени й узбеки, представники інших народів нашої багатонаціональної країни. Щоб підкреслити відданість Батьківщині, непохитну стійкість радянських патріотів і волю до перемоги в перші дні війни, викладачеві слід розповісти студентам про те, що ці риси змушені були визнати навіть наші вороги. Так, гітлерівський генерал Фріснер писав: «Радянський солдат бився за свої політичні ідеї свідомо, треба сказати, навіть фанатично, це було докорінною відмінністю всієї Червоної Армії і особливо стосувалося молодих солдатів. Я на власні очі бачив, як молоді червоноармійці на полі бою, потрапивши у безвихідь, підривали себе ручними гранатами. Це були справжні солдати, які з презирством ставилися до смерті»⁶. У Черчілля також писав, що «хоробрість і завзятість радянських солдатів і народу викликають загальне захоплення»⁷.

Такі визнання й відгуки особливо цінні, тому що згодом колишні союзники, представники нейтральних країн і гітлерівські недобитки почали говорити зовсім інше. Це, зокрема, стосується колишнього глави уряду Великобританії У. Черчілля. Буржуазні ідеологи роблять спроби фальсифікувати історію другої світової війни і звести нанівець заслуги радянського народу перед людством.

Слід добиватися глибокого усвідомлення студентами того, що радянські люди йшли на героїчні подвиги не за командою, не з примусу. Вони здійснювали їх з внутрішнього, самоусвідомленого поштовху. В свій час В. І. Ленін підкреслював, що «...держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁸. Ця свідомість яскраво виявилася в дні війни.

У час смертельної небезпеки почуття любові до соціалістичної Вітчизни загострилося, посилилася відповідальність кожного громадянина за її долю, за комуністичні ідеали. Це змушені були визнати й за кордоном. Так, в англійському бюлетені з приводу героїчних подвигів під час оборони Севастополя писалося: «В їх основі лежить патріотичний ентузіазм, впевненість у тому, що російський солдат воює, оберігаючи свою Вітчизну, відстоюючи незалежність своєї країни і новий соціальний порядок, котрий, як він гадає, буде сприяти щастю всього людства. Ніяких матеріальних нагород не видається за мужність і доблесть, виявлені на полі бою»⁹.

Розкриваючи значення героїчного опору ворогові, викладач підкреслює, що самовіддана боротьба радянських воїнів у перші дні війни дала змогу Центральному Комітетові партії й Радянському урядові здійснити невідкладні заходи по мобілізації всіх сил для відсічі агресії.

При висвітленні цієї теми доцільно підкреслити, що радянський патріотизм, інтернаціоналізм і дружба народів виявлялися не тільки на фронті, а й у радянському тилу. Виконуючи завдання партії по перебудові економіки країни на военний лад, працівники тилу здійснили в найкоротший період (протягом липня — листопада 1941 р.) демонтаж і евакуацію 1320 великих заводів. Було евакуйовано 10 млн. чол. цивільного населення¹⁰. Піклування про їх розміщення, трудовлаштування і створення необхідних побутових умов свідчило про велику дружбу всіх народів СРСР. Це переконливо підтверджує переваги соціалістичної системи господарювання і радянського способу життя і показує, що в період тяжких випробувань трудящі ще тісніше згуртувалися навколо

⁶ Фріснер Ганс. Проигранное сражение. М., 1966, с. 123.

⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. В 2-х томах. М., 1957. Т. 1, с. 9.

⁸ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів: Заключне слово по доповіді про мир 25 жовтня (8 листопада). — Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

⁹ Цит. по кн.: Еремеев Л. М. Глазами друзей и врагов. М., 1966, с. 96.

¹⁰ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах. М., 1970. Т. 5, кн. 1, с. 293.

Комуністичної партії, що патріотизм та інтернаціоналізм злилися воедино.

Коли розглядається питання про патріотизм працівників радянського тилу, необхідно наголосити, що він виявлявся в різних формах. Однією з них був широкий масовий рух за створення народних ополчень, ініціатором якого виступила Ленінградська партійна організація. За короткий строк її зусиллями було сформовано 10 дивізій і 14 окремих артилерійсько-кулеметних батальйонів, у складі яких налічувалося 135 тис. ополченців. У Москві за станом на 7 липня 1941 р. було сформовано 12 дивізій народного ополчення загальною чисельністю близько 120 тис. чол. Всього по країні виявили бажання вступити в народне ополчення понад 4 млн. чол.¹¹

Тисячі радянських патріотів добровільно допомагали прифронтовим частинам споруджувати оборонні укріплення. Так, на будівництві оборонних укріплень під Ленінградом працювали більше 500 тис. чол., Москви — близько 600 тис., Києва — близько 500 тис. чол.¹² Треба підкреслити, що вся країна — фронт і тил, народ і армія — об'єдналися під лозунгами партії: «Все для фронту!», «Все для перемоги!», «Смерть німецьким окупантам!». Серед робітників і колгоспного селянства розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань партії і уряду по забезпеченню фронту всім необхідним. І це тоді, коли на місце чоловіків, які пішли на фронт, стали жінки й підлітки.

Однією з форм вияву патріотизму була ініціатива народних мас у збиранні коштів для створення фонду оборони. Так, саратовський колгоспник Ф. Головатий вніс у цей фонд з особистих заощаджень 100 тис. крб. Загальна сума надходжень від населення за роки війни становила 118,2 млн. крб.¹³

Про морально-політичну єдність фронту і тилу свідчила участь трудящих у зборі подарунків для бійців Червоної Армії. Велике враження про це залишає демонстрація кінофрагменту «Трудовой героизм советских людей в годы Великой Отечественной войны» (навчальний фільм «Летопись полувека. Год 1942», Ч. 2).

Великі можливості для виховання патріотизму й інтернаціоналізму має викладач при висвітленні питання про всенародний партизанський рух на тимчасово окупованій території. Щоб посилити уявлення студентів про патріотичний порив радянських людей у той час, доцільно зачитати рядки з листа безпартійного радянського інженера К. Заслонова: «Наша країна у вогні. Життя вимагає, щоб кожний громадянин, у кого б'ється серце патріота, хто дихає і хоче дихати здоровим радянським повітрям, став би на захист нашої Батьківщини»¹⁴. Легендарними подвигами в тилу ворога Герой Радянського Союзу К. Заслонов обезсмертив своє ім'я. Про масовість партизанського руху свідчить той факт, що за період війни в ньому взяли участь 854 тис. чол.¹⁵

Розкриваючи питання про героїчну оборону Москви, необхідно підкреслити її міжнародне і воєнно-політичне значення. Весь світ чекав, чим закінчиться битва за серце Країни Рад. Треба сказати, що на захист радянської столиці став увесь радянський народ. Почуття її захисників найкраще висловив політрук В. Клочков: «Велика Росія, а відступати нікуди — позаду Москва!».

Героїчна боротьба радянських воїнів закінчилась повним розгромом ворога. Підбиваючи підсумки, необхідно наголосити, що роз-

¹¹ Там же, с. 182—183.

¹² Там же, с. 178.

¹³ См.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 182—183.

¹⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история. М., 1973, с. 110.

¹⁵ Мы и планета: Цифры и факты. М., 1972, с. 99.

гром німців під Москвою розвіяв міф про непереможність гітлерівської армії, який сфабрикувала нацистська пропаганда.

Висвітлюючи питання «Комуністична партія — організатор корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни», доцільно показати також усю складність оборони Сталінграда. Радянські воїни продемонстрували в її ході, як про це писала англійська газета «Дейлі телеграф», «тріумф моральної стійкості»¹⁶. Вони вели мужню боротьбу за кожний клаптик землі. Один з гітлерівських офіцерів у листі додому сповіщав, що фашистським військам залишилося пройти до Волги лише один кілометр, але вони ніяк не можуть його подолати і ведуть боротьбу за нього довше, ніж війну за всю Францію¹⁷.

Високу оцінку патріотизму й мужності радянського народу дав американський громадський діяч, лауреат міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» С. Ітон: «Сталінградська битва довела всьому світові непохитне прагнення російського народу битися насмерть, гордо захищаючи свою Батьківщину-матір... Стійкість росіян під Сталінградом залишається одним з найвеличніших виявів мужності й патріотизму протягом довгої історії існування людства»¹⁸. Яскравою ілюстрацією героїзму радянських воїнів під час розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом буде кінофрагмент «Разгром немецко-фашистских войск под Сталинградом» (навчальний фільм «Летопись полувека. Год 1943», Ч. 1).

Розглядаючи питання інтернаціонального єднання народів нашої Батьківщини під час Великої Вітчизняної війни, необхідно підкреслити, що дружба і взаємодопомога виявлялися не лише в період грізної битви з ворогом, а й при подоланні її тяжких наслідків у визволених районах. Комуністична партія і Радянський уряд вели напружену роботу по мобілізації мас на відбудову зруйнованого народного господарства. Вже 1 грудня 1943 р. лише на Україну із східних областей було направлено 20 074 керівні працівники. Яскравим виявом інтернаціональної єдності було звернення трудящих Казахстану до українського народу: «Нехай знає українець, що відбудувати Україну він буде пліч-о-пліч із своїми бойовими соратниками — росіянами, білорусами, казахами, грузинами, узбеками, башкирами та всіма іншими радянськими народами. Нехай знає українець, що кожен син казахського народу віддавав і віддає свої сили на визволення України»¹⁹.

Підтвердженням цього є інтернаціональна братерська допомога українському народові у відбудові шахт Донбасу, відродженні Дніпровської ГЕС. 120 промислових підприємств з 53 міст країни, 26 тис. радянських патріотів 25 національностей взяли в них участь²⁰.

Підходячи до заключного етапу Великої Вітчизняної війни, необхідно звернути особливу увагу студентів на те, що, керуючись принципами ленінської національної політики, рівноправності й дружби народів, СРСР виконав свій інтернаціональний обов'язок і допоміг поневоленим народам визволитися з-під фашистського ярма. Незважаючи на те, що Радянський Союз зазнав у кровопролитній війні з ворогом великих людських і матеріальних втрат, він подавав їм всебічну підтримку, а саме: в розгромі фашизму й визволенні окупованих країн Західної Європи; у формуванні національних військових частин на території СРСР, зокрема чехословацьких, польських, румунських; у підготовці кадрів організаторів партизанських груп і розгортанні пар-

¹⁶ Еремеев Л. М. Глазами друзей и врагов, с. 108.

¹⁷ Правда, 1977, 22 ноября.

¹⁸ Красная звезда, 1963, 1 февр.

¹⁹ Плоды великого содружества: Исторический опыт братской помощи и сотрудничества народов Советского Союза в экономическом и культурном развитии. Алмата, 1968, с. 96.

²⁰ Там же.

тизанського руху та ін. Так, у критичні дні Варшавського повстання 1944 р. радянські льотчики скинули на допомогу повстанцям на парашутах міномети, протитанкові рушниці, гвинтівки, автомати, гранати, боєприпаси, 113 т продовольства й 500 кг медикаментів²¹. І дуже прикро, що антисоціалістичні елементи з польської «Солідарності» зводили наклепи на Радянський Союз, глумилися над могилами радянських воїнів, які загинули в боях з гітлерівцями за визволення Польщі з-під фашистського іґа.

Таку ж допомогу подано й словацькому народові під час історичного Словацького повстання, коли майже щоночі радянські літаки скидали повстанцям зброю і боєприпаси²².

Розкриваючи вплив героїчної боротьби радянського народу на свідомість поневолених народів Європи, необхідно підкреслити, що вона вселила у них надію і впевненість у визволення від фашистського ярма. Вперше за всю історію людства міжнародна солідарність набула такого широкого розмаху у війні з агресором. В інтернаціональних загонах антифашистського Руху опору продовжували боротьбу і радянські патріоти, які пронесли через усі фашистські катівні почуття любові до Батьківщини. Багато з них показали взірці високої доблесті і стали національними героями тих країн, де вони воювали. Це — Герой Радянського Союзу українець Василь Порик — національний герой Франції; Герой Радянського Союзу росіянин Федір Полетаєв — єдиний з іноземців нагороджений Золотою Медаллю Опору, національний герой Італії; мужній син азербайджанського народу, Герой Радянського Союзу Мехті Гусейн-заде — національний герой Югославії.

Розкриваючи органічний зв'язок радянського народу з Комуністичною партією в роки грізних випробувань, доцільно показати небувале зростання її рядів у той період. Якщо за 4 передвоєнні роки до лав КПРС було прийнято 2166 тис. чол., то протягом 1941—1945 рр. вони поповнилися більш як на 5 млн. чол. «З мільйони своїх синів, — вказав товариш Л. І. Брежнев у доповіді, присвяченій 20-річчю Перемоги, — втратила партія на фронтах»²³.

Враховуючи, що студентська аудиторія майже повністю складається з комсомольців, варто підкреслити, що вони, як і комуністи, були на передньому краї у битві з ворогом. За роки війни до лав ВЛКСМ було прийнято більше 5 млн. воїнів. Крім того, в армію і флот було направлено 3500 тис. комсомольців з тилу. В рядах Червоної Армії безстрашно воювали 300 тис. дівчат-комсомолок²⁴.

Усвідомленню студентами джерел патріотизму, сили й могутності радянського народу допомагає відоме положення В. І. Леніна про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»²⁵.

Викладачеві необхідно окремо спинитися на викритті фальсифікацій історії другої світової війни. Як відомо, нині в період загострення ідеологічної боротьби реакційна буржуазна історіографія намагається применшити вирішальний вклад Радянського Союзу в розгром німецького фашизму, звести нанівець значення його всесвітньо-історичних перемог і тим самим ослабити міжнародний авторитет. Викриваючи вигадки буржуазних істориків про роль окремих держав у другій світовій

²¹ Історія Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 574—577.

²² Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании. М., 1969, с. 391.

²³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 1, с. 125.

²⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история, с. 605.

²⁵ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 304.

війні, їх вплив на хід, характер і кінцеві підсумки збройної боротьби, викладач тим самим виховує у студентів вміння спростовувати фальсифікаторські перекручення, відстоювати свої переконання, захищати честь своєї Батьківщини, що є однією з форм вияву радянського патріотизму. Так, спростовуючи твердження про те, що без американської допомоги радянські війська нібито не змогли б перейти в наступ у 1943 р., викладач повідомляє студентам, що завдяки самовідданій праці народу в СРСР у 1942—1943 рр. було випущено 60 тис. літаків і 48,6 тис. танків та самохідно-артилерійських установок, тоді як американські поставки за перші два роки становили трохи більше 3 тис. літаків і 2500 танків, тобто всього 5% загального обсягу вироблених в СРСР²⁶.

Про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі фашистської Німеччини та її союзників свідчить також і те, що протягом війни наші Збройні Сили вивели з ладу 607 дивізій Гітлера та його союзників, тоді як на долю країн антигітлерівської коаліції припадає лише 176 дивізій²⁷.

Вихованню високих почуттів радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму при вивченні цієї теми сприяє також використання краєзнавчого матеріалу. Так, викладачі кафедри історії КПРС Чернівецького державного університету, висвітлюючи боротьбу радянських патріотів у ворожому тилу, розповідають самі або доручають зробити повідомлення одному із студентів про діяльність комсомольського підпілля м. Хотина, де створено музей і споруджено пам'ятник героям-підпільникам.

Патріотичне виховання студентської молоді може здійснюватися різноманітними методами. Зокрема, на семінарських заняттях доцільно практикувати заслуховування коротких рефератів, підготовлених студентами з тих чи інших питань програми історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни. Дійовою формою є також проведення тематичних вечорів та зустрічей з ветеранами війни. Останнім часом ввійшла в практику організація студентських наукових конференцій.

Виховуючи у студентів бережливе ставлення до матеріальних і духовних надбань старших поколінь, викладачі пробуджують у них прагнення до активної участі у творенні нового. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму, — підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, — було і залишається одним з найважливіших завдань партії»²⁸. Це положення не втратило своєї актуальності і нині.

П. П. БРИЦЬКИЙ (Чернівці),
М. О. БУЦЬКО (Київ)

²⁶ Павленко П. Г. Решающая роль СССР и его Вооруженных Сил в разгроме фашистской Германии. М., 1965, с. 22.

²⁷ Известия, 1967, 23 февр.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 84.

ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ НА ЗРАЗКАХ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ Й ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

Завданням радянської школи є виховання всебічно розвиненої молоді зміни, здатної успішно здійснити ленінський заповіт — побудувати комунізм. Важливу роль в успішному здійсненні цього завдання відіграє вивчення героїчного життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна, революційних, бойових і трудових традицій партії й

радянського народу. Це, говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у своєму привітанні учасників III Всесоюзної науково-практичної конференції «Вивчення у середній школі життя, діяльності, творів В. І. Леніна, документів КПРС», «...є основою ідейно-політичного виховання, могутнім засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, класової самосвідомості трудящих»¹.

Втілюючи в життя вказівки Комуністичної партії й Радянського уряду про комуністичне виховання молоді на прикладах героїзму й самовідданості борців за наше щасливе сьогодні, радянські вчителі постійно звертаються до образу В. І. Леніна — вождя всіх трудящих, який володів мистецтвом впливати на їх ідейне й моральне змужніння, стимулювати до самоосвіти і самовдосконалення.

Важливе значення у вихованні політично грамотних, ідейно переконаних громадян радянського суспільства має вивчення пропагандистської і педагогічної майстерності В. І. Леніна. Воно допомагає молоді краще зрозуміти джерела могутнього впливу Володимира Ілліча на людей, яких спілкування з ним збагачувало духовно й загартовувало ідейно. «Володимир Ілліч, — писав відомий радянський державний діяч Г. В. Чичерін, — у повному розумінні слова був учителем. Зустрічі з ним відігравали просто-таки виховну роль. Він учив своїм прикладом, своїми вказівками, своїм керівництвом, всією своєю особою»².

Вихованню учнів-старшокласників на прикладі життя й діяльності В. І. Леніна приділяється велика увага, зокрема, й у Березнівській середній школі № 1 Ровенської області. Для учнів IX—X класів тут проводяться факультативні заняття, програму яких розроблено сектором історії педагогіки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. До програми ввійшли такі теми: «Здійснення настанов В. І. Леніна про політичну пропаганду і агітацію, їх зміст, форми і методи», «В. І. Ленін — керівник занять у гуртках, лектор, викладач», «Педагогічні особливості усних виступів В. І. Леніна», «Деякі пропагандистські та педагогічні особливості творів В. І. Леніна», «Ленінські пропагандистські та педагогічні методи й прийоми, зразки викладацької діяльності», «Ленінські принципи ідейно-політичного виховання», «Педагогічна майстерність В. І. Леніна — вихователя», «Особистість В. І. Леніна — пропагандиста, педагога — найвищий ідеал для комсомольця-пропагандиста, всієї молоді, всіх радянських людей».

Шкільний факультатив працює за певним розкладом. До кожної теми розроблено методичні поради керівнику занять, подано списки літератури (як для вчителя, так і для самостійного опрацювання учнями), тематику практичних занять — доповідей, рефератів, виступів, повідомлень.

Досвід вивчення пропагандистської і педагогічної майстерності В. І. Леніна уже висвітлювався на сторінках «Українського історичного журналу», що відіграло позитивну роль в організації факультативних занять у школі³. Велику допомогу у цій справі подають також працівники шкільної бібліотеки. Вони організовують огляди книжкових виставок (наприклад, «Що і як читати про В. І. Леніна»), проводять конкурси на кращі учнівські твори. Так, школярі писали твори на такі теми, як «В. І. Ленін — організатор і керівник партійної школи в Женеві», «Лекції В. І. Леніна на курсах соціальних наук у Парижі», «В. І. Ленін — учитель школи в Лонжюмо», «Лекція В. І. Леніна про державу, прочитана в Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова», «Психолого-педагогічні особливості ленінського мистецтва спілкування з дітьми» тощо.

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Провони і статті. К., 1976. Т. 5, с. 362.

² Горохов І., Замятин Л., Земсков І. Г. В. Чичерін — дипломат ленінської школи. М., 1974, с. 13.

³ Див.: УІЖ, 1971, № 11, с. 96—104.

На семінарських заняттях учні зробили доповіді — «Пропагандистські й педагогічні риси творів В. І. Леніна «Що робити?», «До сільської бідноти», «Інтернаціонал молоді», реферати — «Особливості ленінської «Доповіді про революцію 1905 р.», «Особливості «Промови про обман народу лозунгами свободи і рівності» тощо.

Отже, мета факультативу полягає в тому, щоб на основі ознайомлення старшокласників з ленінськими принципами пропаганди і політичної освіти зацікавити їх ідеологічною та виховною роботою, сприяти посиленню громадсько-політичної активності учнів.

Під час факультативних занять велика увага приділяється самостійності й активності учнів. Так, заняття на тему «Ленінські принципи ідейно-політичного виховання. Педагогічна майстерність В. І. Леніна-вихователя» почалося вступним словом учителя, який дав загальну характеристику педагогічній майстерності Володимира Ілліча і коротко спинився на ленінських принципах ідейно-політичного виховання. Потім перед учнями було поставлено завдання: розкрити особливості виховної майстерності В. І. Леніна. З ним справилися майже всі старшокласники. Вони називали такі якості, як глибоке розуміння Володимиром Іллічем психології мас взагалі і кожної людини зокрема, творчий підхід до виховання, спостережливість, уважність, педагогічний такт, принциповість, гнучкість, послідовність у виборі виховних засобів тощо.

Силами учнів, насамперед старшокласників, у школі обладнано ленінський зал. Організуючи його, ми прагнули якнайглибше розкрити зміст кожної теми факультативної програми. Так, у цьому залі є окремий стенд про роки навчання Володі Ульянова в гімназії. На ньому відображено перші педагогічні кроки Володимира Ілліча (його заняття з однокласниками, підготовка вчителя-чуваша М. Охотникова до вступу в університет тощо). При створенні експозиції враховувалися значимість і доступність розміщених у ній матеріалів, їх реальна можливість використання в навчально-виховному процесі факультативних занять. Зібраний матеріал ленінського залу з успіхом використовують і вчителі — і не тільки початкових і середніх, а й старших класів — на уроках суспільствознавства, літератури, історії СРСР тощо. Так, ознайомившись на уроках літератури з поемами В. Маяковського та А. Вознесенського, нарисами М. Горького, повістю Е. Казакевича, в яких розкриваються людська мудрість і політична далекозорість Володимира Ілліча, старшокласники переглядають експозицію ленінського залу і осмислюють образ Леніна — вождя, борця, філософа, організатора, вихователя — в усій його грандіозній величі. І в служінні справі Леніна, Комуністичної партії й радянського народу вони вбачають своє покликання. Свідченням цього є письмові твори учнів на тему «Ленінський стиль у роботі». Автори творів підкреслюють актуальність повчальних ленінських зразків у підході до людей, вказують на необхідність самовиховання й самоосвіти в сучасний період науково-технічної революції, яка висуває перед кожним зрослі вимоги — безперервного поповнення знань, орієнтування в стрімкому потоці наукової та політичної інформації.

Щотижня в ленінському залі з'являвся підготовлений учнями ІХ-а класу бюлетень «День десятої п'ятирічки на підприємствах країни». В ньому вміщувалися вирізки матеріалів з центральних, обласних і районних газет про героїчні будні радянського народу, розповіді про знатних людей країни.

Ленінський зал став центром виховних заходів у позаурочний час. Тут проводяться заняття факультативу, які є важливою складовою частиною всієї багатогранної роботи в справі ідейно-політичного виховання учнів і посилення їх громадської активності.

У школі зародився учнівський патріотичний рух під лозунгом «Книжку Леніна, про Леніна — в кожну сім'ю», в ході якого школярі розповсюдили серед місцевих жителів багато книжок.

Старшокласники беруть активну участь у дослідницько-пошуковій роботі, яка також сприяє поглибленому вивченню життєвого шляху представників ленінської гвардії. Так, вони дізналися, що в Дніпродзержинську жив відомий партійний діяч Я. Д. Зевін, а в Миколаєві — старий більшовик І. С. Белостоцький (обидва були учнями ленінської партійної школи в Лонжюмо), а також розшукали адресу марксиста-ленінця М. О. Алексєєва, який проживав у Сумах.

Досвід факультативної роботи підтверджує, що на заняттях з успіхом можна використовувати науково-популярну, мемуарну, історичну й художню літературу, присвячену діяльності В. І. Леніна. Використання всіх перелічених джерел доцільно поєднувати з демонстрацією кінофільмів, прослуховуванням грамзаписів, магнітофонних стрічок на ленінську тематику тощо. Багато цікавого пізнавального матеріалу містить, зокрема, діафільм «Педагогічні сторінки ленініани», випущений Київською студією хроніально-документальних фільмів у 1971 р.

Практика показує, що факультативні заняття доцільно починати з вступного слова вчителя, потім поступово включати до них елементи бесіди і переходити до окремих повідомлень, підготовлених самими старшокласниками. Така методика забезпечує глибоке осмислення матеріалу, вчить правильному підходу до подій і явищ суспільно-політичного життя з класових позицій, розумінню інтернаціонального характеру ленінізму, допомагає виробленню вміння застосовувати марксистсько-ленінську теорію на практиці.

Творча спадщина В. І. Леніна — величезне духовне багатство, яке дає насагу для величних звершень кожному наступному поколінню радянських людей. «Учитися комунізму, — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — таким є ленінський наказ комсомольцям, юнакам і дівчатам. Працьовитість, жадоба знань, ідейна переконаність, патріотична самовідданість та інтернаціоналізм — усі ці якості радянської молоді — чудове свідчення того, що вона свято виконує ленінські заповіді, прагне працювати і жити так, як учив великий Ленін»⁴.

Передати майбутнє нашої країни ми можемо тільки в руки людей активних, ідейно переконаних, в руки людей з виробленим стійким комуністичним світоглядом, готових на подвиги в ім'я Батьківщини. На виховання саме такої зміни і спрямовані зусилля педагогічних колективів.

В. Л. ВЕЧЕР (Ровно),

В. Я. ЛІСНИЧУК (смт Березно Ровенської обл.)

⁴ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу — 23 грудня 1969 р. К., 1970, с. 53—54.

ДІЯЛЬНІСТЬ О. М. КОЛЛОНТАЙ
НА УКРАЇНІ І В КРИМУ
(до 110-річчя з дня народження)

Відомий партійний і державний діяч Олександра Михайлівна Коллонтай була першою в історії нашої партії жінкою, обраною членом Центрального Комітету РСДРП(б), першою у складі Радянського

уряду жінкою-наркомом, першою в історії дипломатії жінкою-послом, яка з честю представляла нашу країну за кордоном.

У тяжкі роки громадянської війни О. М. Коллонтай протягом кількох місяців довелося працювати на Україні — у лютому 1919 р. її було призначено наркомом пропаганди Радянської республіки. Свою роботу на цій посаді вона починає з створення агітпоїзда, в якому здійснює кілька агітрейсів по містах і селах республіки. Разом з К. М. Самойловою Олександра Михайлівна виступає перед робітницями Харкова і Донбаса, піднімаючи їх на боротьбу за зміцнення Радянської влади, проводить активну пропагандистську роботу серед бійців Українського фронту.

Коли навесні 1919 р. радянські війська розгорнули наступ на одеському і кримському напрямках, О. М. Коллонтай як начальник політвідділу військ Кримського напрямку приїздить до Олександрівська, де розміщався штаб П. Ю. Дибенка.

В результаті запеклих боїв з інтервентами і білогвардійцями головні частини другої Задніпровської бригади 11 квітня 1919 р. вступили у Сімферополь. На привокзальній площі відбувся мітинг, на якому виступили Ю. П. Гавен, Д. І. Ульянов та О. М. Коллонтай, яка привітала трудящих міста від імені Червоної Армії.

В травні Крим було проголошено Радянською Соціалістичною Республікою. Проте становище залишалось складним. Розруха, голод, гостра нестача кадрів ускладнювали роботу партійних і радянських органів. О. М. Коллонтай — головний комісар пропаганди в Криму — майже кожний день виступає на зборах і мітингах, редагує газету «Борець за комунізм» (орган політвідділу Кримської групи військ), пише статті, читає лекції в партійній школі при обкомі РКП(б). Її талант полум'яного оратора, вмілого пропагандиста й агітатора запалює тих, хто занепавав духом, переконує тих, хто вагається.

Багато сил віддає Олександра Михайлівна роботі в армії. Кримська група військ, створена на базі 1-ої Задніпровської дивізії, являла собою надзвичайно різномірний в соціальному плані конгломерат. Крім полків, сформованих з робітників Олександрівська і Катеринослава та загонів моряків Чорноморського флоту, до її складу входили численні партизансько-повстанські загони Північної Таврії, які привнесли в Червону Армію дух анархії й партизанщини. Партійний прошарок в них був незначний, політико-виховна робота проводилася на низькому рівні, що ослаблювало дисципліну.

Важко переоцінити роль О. М. Коллонтай у зміцненні партійного впливу у військах, у підвищенні боездатності частин Червоної Армії в Криму. Разом з політпрацівниками вона веде копітку роботу по зміцненню дисципліни в бригадах і полках, роз'яснює цілі і завдання Червоної Армії. «Ми воюємо за те, щоб відстояти права робітників і селян управляти рідною країною. Ми воюємо за те, щоб... знищити власників і хижаків — багатіїв, а значить, назавжди покінчити з війнами», — писала С. М. Коллонтай в одній з своїх статей, опублікованих в ті дні¹. Особлива увага приділялася формуванню нових частин і військовому навчанню трудящих. На заклик Кримського обкому партії комуністичні батальйони з добровольців направлялися на поповнення армійських частин. Трудящі Крима готувалися до оборони. В цьому була чимала заслуга начальника політвідділу.

Проте не тільки організацією політичної роботи у військах займається Олександра Михайлівна в цей час. Їй доводиться вирішувати питання постачання армії продовольством, налагоджувати медичну допомогу пораненим. Як завжди, багато уваги вона приділяє роботі серед жінок. «Найкраща запорука безпеки тилу — залучення робіт-

¹ Коллонтай А. М. Избранные речи и статьи. М., 1972, с. 274.

ниць до наших рядів, — писала вона. — Освітити відсталі маси пролетарок, організувати їх навколо Рад, згуртувати під комуністичним прапором — ось наше чергове завдання»². Разом з головою Сімферопольського ревкому Євгенією Богатур'янц, працівниками його апарату, колишніми політкаторжанами Арменуї Оввян і Ольгою Галкіною Олександра Михайлівна організує перші комісії по роботі серед жінок, вечірні курси, допомагає створювати бібліотеки і клуби для робітниць. Яскрава особистість О. М. Коллонтай, її глибока ерудиція, щирість привертала до неї людей. Старий більшовик, начальник штабу Кримської групи військ С. І. Петриковський згадував: «В наше життя Олександра Михайлівна внесла якесь прояснення, вона духовно збагачувала нас, кожний у неї міг одержати багато цінного для своєї роботи. Вона багато робила серед місцевого населення, тактовно і вміло допомагала розв'язувати непорозуміння і конфлікти, що виникали»³.

На початку травня 1919 р. отаман Григор'єв організував антирадянський заколот на Південному фронті. Бунтівникам вдалося захопити Херсон і Миколаїв. Наприкінці травня зрадив Махно. Ліквідація обох виступів відтягнула великі сили радянських військ. Цим скористалися денікінці. Перейшовши у наступ, вони захопили Донбас. Жорстокі бої розгорнулися й на Керченському півострові. Білогвардійському десантові, що висадився в Коктебелі, вдалося прорвати фронт і просунутися до Старого Криму. 13 червня 1919 р. загальні збори комуністів Сімферополя на доповідь О. М. Коллонтай про поточний момент прийняли рішення про негайну мобілізацію комуністів на фронт⁴. В Криму вводився воєнний стан. Протягом тижня частини Червоної Армії і загони, сформовані з комуністів і комсомольців, тримали оборону. Проте ворог мав значну перевагу в силах. Війська під командуванням П. Ю. Дибенка змушені були залишити півострів.

Після евакуації з Криму О. М. Коллонтай повернулася до Києва. Тут вона разом з В. Я. Мойровою, першою завідуючою жінвідділом ЦК КП(б)У, налагоджувала роботу серед жінок, часто виїжджала на фронт. З друку виходять її брошури: «Робітниця за рік революції», «Робітниця, селянка і червоний фронт».

У 1920 р. у зв'язку з призначенням на посаду завідуючої жінвідділом ЦК РКП(б) О. М. Коллонтай переїжджає до Москви.

Всюди, куди посилала її партія, Олександра Михайлівна залишалася стійким бійцем революції. Пам'ять про полум'яну більшовичку, талановитого пропагандиста ленінської школи не згасне ніколи.

В. П. ПЕТРОВ (Сімферополь),
Г. В. ВОРОБИЙОВА (Одеса)

² Известия Севастопольского революционного комитета, 1919, 1 июня.

³ И т к и н а А. М. Революционер, трибун, дипломат. М., 1964, с. 97.

⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 144, арк. 161—162.

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Дніпропетровськ: Промінь, 1981.—254 с.

Ред. кол.: Г. В. Суховершко (керівник),
В. І. Бурій, В. І. Грибенко,
О. М. Дубовий, Г. М. Зудіна,
В. П. Мислюк, В. О. Найдіон,
М. Т. Негода, О. В. Тканко, Л. П. Шитова.

Кожне нове дослідження з історії місцевих партійних організацій, безперечно, збагачує славний і героїчний літопис Комуністичної партії. Однією з праць з цієї проблематики є «Нариси історії Черкаської обласної партійної організації», перша спроба систематизованого викладу історії партійних організацій у межах нині діючої Черкаської області.

Черкаська обласна партійна організація була створена в березні 1954 р. (с. 60—61), але історія її місцевих організацій, зокрема Черкаської, Уманської, Смілянської та інших бере початок з кінця XIX століття. В рецензованій праці досліджується історія партійних організацій Черкащини від виникнення перших марксистських гуртків і до наших днів.

Перший розділ охоплює період кінця XIX до 1954 р. Показавши соціально-економічне становище трудящих краю на грані XIX—XX століть, поширення марксизму, в книзі узагальнено деякий фактичний матеріал щодо створення і діяльності соціал-демократичних груп і гуртків у ряді міст і сіл Черкащини (с. 8—9). В ній використано теоретичну спадщину В. І. Леніна, зокрема, праці, що безпосередньо стосуються передумов виникнення революційного руху, який в дожовтневий період розвивався як складова частина загальноросійського революційного руху (с. 5, 6 та інші).

Вирішальний вплив на розвиток революційного руху на Черкащині, підкреслюється в нарисах, мали ленінські керівні центри, періодичні органи («Искра», «Пролетарій», «Соціал-демократ» та інші), соратники і послідовники В. І. Леніна — Н. К. Крупська, Я. М. Свердлов, П. Г. Смідович, О. А. Піонтковський, А. О. Чубін та інші, які безпосередньо керували революційною боротьбою, або підтримували зв'язок з соціал-демократичними організаціями. Так, у 1903 р. Київським комітетом РСДРП була створена підпільна друкарня в Умані, в ній були передруковані 41-й і 43-й номери газети «Искра» тиражем три тисячі примірників, які були розповсюджені в соці-

ал-демократичних організаціях України (с. 9).

Діяльність більшовиків Умані, Черкас, Сміли, інших міст і сіл у дожовтневий період проводилась в умовах підпілля, жорстоких переслідувань. У 1906 р. була розгромлена третя за рахунком підпільна друкарня в Умані, в 1907 р. — Черкаська і Золотоніська організації РСДРП (с. 17). Привертають увагу сторінки про роботу більшовиків Черкащини по вихованню й згуртуванню робітників і трудящих селян для боротьби проти самодержавства і буржуазії.

Чільне місце в книзі відведено діяльності більшовицьких організацій в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, встановлення і зміцнення Радянської влади. Після перемоги Лютневої революції вони багато сил і енергії віддавали роботі в Радах по зміцненню завоювань революції, справі розмежування з меншовітками в соціал-демократичних організаціях і створення самостійних більшовицьких груп (с. 24), які очолили боротьбу за встановлення Радянської влади на Черкащині. В лютому 1918 р. в більшості міст і сіл Черкащини перемогла Радянська влада (с. 26).

Більшовикам Черкащини в жорстокій боротьбі проти іноземних інтервентів, внутрішньої буржуазно-націоналістичної контрреволюції в роки громадянської війни, завдяки братній допомозі російського пролетаріату вдалося відстояти завоювання Великого Жовтня на Україні і приступити до будівництва нового суспільства.

У книзі висвітлено роботу парторганізацій краю по здійсненню програми соціалістичної індустріалізації, перебудови сільського господарства на соціалістичних засадах, розв'язанню завдань культурної революції. Велику допомогу комуністам, трудящим області подавали видатні партійні і державні діячі — Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. Я. Чубар. У розділі розглядаються питання партійного будівництва: зростання партійних рядів, зміцнення парторганізацій, яке проходило в непримиренній боротьбі проти троцькістів та інших антипартійних угруповань, українських буржуазних націоналістів.

У рецензованій праці показано, як з перших днів фашистської агресії партійні організації, керуючись директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), перебудували роботу на военний лад, організували евакуацію тисяч людей і матеріальних та культурних цінностей у східні райони країни. Уточнено і доповнено дані про підпілля і

партизанську боротьбу з ворогом. Усього в період окупації на території Черкащини діяло 3 підпільних райкоми партії, 26 партійних і 5 комсомольських та молодіжних організацій, 53 патріотичні організації і групи, понад 30 партизанських загонів і з'єднань (с. 52).

Значну роботу провели парторганізації області по відбудові народного господарства. Вся організаторська та ідеологічна робота комуністів серед трудящих була підпорядкована дальшому розвитку політичної і трудової активності мас, розгортанню соціалістичного змагання і розповсюдженню патріотичних ініціатив, спрямованих на дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки.

Чільне місце в книзі (розділ II) відведено періоду зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства. Особлива увага партії в той період приділялась прискоренню науково-технічного прогресу, піднесенню сільського господарства. В 1956—1958 роках трудящі Черкаської області досягли підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Країна високо оцінила самовіддану працю трудівників сільського господарства, нагородивши у лютому 1958 р. Черкаську область орденом Леніна (с. 79). Трудова Черкащина під керівництвом обласної партійної організації успішно втілювала в життя розроблені партією народногосподарські завдання.

У третьому і четвертому розділах узагальнено значний фактичний матеріал про багатогранну діяльність обласної парторганізації по реалізації рішень жовтневого і листопадового (1964 р.) пленумів ЦК партії, XXIII—XXV з'їздів КПРС. У них показано вдосконалення організаційної та ідеологічної роботи усіх ланок партії, дальше зміцнення наукових основ партійного керівництва народним господарством. У книзі розповідається про боротьбу обласної парторганізації, всіх трудящих за підвищення ефективності виробництва, дальше вдосконалення господарського механізму, розвитку творчої ініціативи. Значна увага приділяється питанням партійного будівництва, ідейно-організаційного зміцнення партійних рядів, підвищення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. В нарисах показано і досвід удосконалення форм та методів ідеологічної роботи, зміцнення її зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

ЦК КПРС і ЦК Компартії України приділяли постійну увагу діяльності місцевих

партійних організацій. Так, пленум ЦК Компартії України у березні 1972 р. обговорив питання «Про організаторську і політичну роботу Ворошиловградського і Черкаського обкомів партії по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України». Пленум вказав на упущення в роботі цих партійних організацій, накреслив заходи по їх усуненню, що сприяло підвищенню рівня організаторської і політичної роботи, посиленню партійного впливу на результати господарського і культурного будівництва. Черкаська обласна партійна організація, яка об'єднує майже 90 тис. комуністів, сьогодні працює над розв'язанням завдань, поставлених XXVI з'їздом партії.

Закінчується книга коротким літописом подій, іменим і географічним покажчиками.

Разом з тим рецензована книга не позбавлена й деяких недоліків. Хронологічні рамки першого розділу охоплюють, на наш погляд, надто великий період. Було б доцільним виділити тут два розділи: перший — дореволюційний період; другий — початі з перемоги соціалістичної революції. Нерівномірно висвітлено окремі питання. Так, в нарисах розглядаються окремі підсумки революційних перетворень в галузі культури в роки будівництва соціалізму, а роль партійних організацій у розв'язанні цього завдання розкриті недостатньо. На жаль, автори не роблять узагальнюючих висновків після кожного розділу. В цілому досить ґрунтовно розкриті організаційна сторона ідеологічної роботи обкому, але зміст пропаганди, напрямки і форми комуністичного виховання трудящих висвітлені поверхово. Окремі місця книги перевантажені цифровим і фактичним матеріалом (без посилань, без необхідного аналізу, теоретичних узагальнень). На сторінках книги зустрічаються архаїчні слова, терміни (с. 5 та інші).

В цілому рецензована праця підготовлена на належному науковому та ідейно-теоретичному рівні, а відзначені недоліки суттєво не впливають на позитивну оцінку «Нарисів історії Черкаської обласної партійної організації». Книга стане корисним посібником партійним і радянським працівникам, науковцям, усім, хто цікавиться історією КПРС та її місцевих організацій.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ),
В. І. БАТРИМЕНКО (Київ)

* * *

Л. Л. Муравьева,
И. И. Сиволап-Кафтanova.

**ЛЕНИН В ЛОНДОНЕ:
ПАМЯТНЫЕ МЕСТА.**

М.: Издательство политической литературы,
1981.—222 с., ил.

Роки еміграції В. І. Леніна — один з важливих і найбільш напружених етапів у його житті й діяльності, період боротьби за створення та організаційне зміцнення партії нового типу, за чистоту й дальший творчий розвиток марксистської теорії. Організовані з ініціативи Володимира Ілліча закордонні більшовицькі центри, що діяли під безпосереднім керівництвом вождя світового пролетаріату, виконували важливу частину роботи, яка була спрямована на подання допомоги революційному робітничому руху й партії в Росії. Завдяки вдало розробленим і здійсненим заходам було не лише зміцнено, а й розширено інтернаціональні зв'язки пролетаріату Росії. Досвід діяльності більшовицьких організацій за кордоном дав можливість Володимиру Іллічу зробити висновок про те, що «революційна боротьба часто буває неможливою без еміграції революціонерів»¹.

Перебуванню В. І. Леніна у вимушеній політичній еміграції присвячено ряд книг, написаних як радянськими, так і зарубіжними спеціалістами-дослідниками². Жанр їх є вкрай різноманітним: публіцистичні нариси, наукові дослідження, публіцистика по пам'ятних ленінських місцях.

Однією з таких праць є нещодавно опублікована книга Л. Л. Муравьєвої та І. І. Сиволап-Кафтanova. Слід згадати про те, що з цієї тематики в 1960 р. було видано брошуру В. М. Семенова «По ленинским местам в Лондоне»³. Однак останнім часом у розпорядженні дослідників з'явилося нове, більш широке коло джерел і документальних матеріалів. Рецензована праця є першою спробою наукового вивчення періоду життя й діяльності В. І. Леніна в Лондоні. Автори побували у столиці Великої Британії, відвідали ленінські місця, збирали матеріали місцевих архівів, міських муніципалітетів і бібліотек, а також періодичну пресу часів еміграції В. І. Леніна. В книзі відміщено відомості про більш як 60 пам'ятних місць, пов'язаних з ім'ям вождя світового пролетаріату; деякі з цих даних вперше введені в науковий обіг. Під час написання книги автори використали матеріали вітчизняних архівів і бібліотек, праці радянських дос-

лідників і, насамперед, листи й статті В. І. Леніна, документи ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, спогади сучасників.

Рецензоване видання присвячене розповіді про пам'ятні місця перебування Володимира Ілліча в Лондоні. Показане перед собою завдання дослідника успішно виконали: весь краєзнавчий матеріал перозривно зв'язаний із суспільно-політичною діяльністю Володимира Ілліча Леніна та його соратників.

Відомо, що ця діяльність вождя світового пролетаріату й більшовиків-емігрантів в Англії мала свій позитивний вплив на розгортання революційного руху в цій буржуазній країні. В період перебування В. І. Леніна у Великобританії ним було написано значну кількість праць з проблем філософії, економіки тощо. Вони з'явилися на сторінках журналів, виходили окремими випусками, починаючи з 1918 р. Один із засновників Комуністичної партії Великобританії Гаррі Полліт писав: «В думках революційних робітників ленінські праці породжували прагнення до створення Комуністичної партії, яка мала б об'єднати всі справді революційні партії і групи, зв'язані з робітничим рухом»⁴.

У рецензованій книзі досить цікаво й детально розповідається про те, що, перебуваючи в Лондоні, В. І. Ленін постійно цікавився життям країни, трудящих і, особливо, робітників. «Особливо, — підкреслюється в праці, — цікавили Володимира Ілліча робітничий рух, діяльність численних робітничих організацій, їх мітинги, збори, диспути» (див. с. 103). Цей період життя вождя революції дав йому можливість згодом сказати: «Звичайно, соціалізм в Англії послаблений...»⁵. Лондонський період, за твердженням дослідників, був емоційно переважаний, «бо йшла напружена боротьба за створення партії нового типу»⁶.

До Лондону в той час було переміщено й закордонну базу партії. Звідти тяглися організаційні лінії управління в Росію, а також до закордонних секцій РСДРП. «У нас народу сила і метушня надмірна. А ще приїжджає багато цими днями!»⁶, — писав В. І. Ленін. Володимира Ілліча в Лондоні відвідали М. Е. Бауман, І. В. Бабушкін, Й. А. Пятницький та інші відомі революційні діячі. Кожний з них іскриць, хто приїжджав в англійську столицю, одержував від В. І. Леніна цінні практичні вказівки, необхідні для ведення своєї пропагандистської роботи. Там же готувалася до видання газета «Іскра».

Значну увагу автори рецензованої пра-

¹ Ленін В. І. Відкритий лист Борису Суваріну. — Повне збір. творів, т. 30, с. 256.

² Кудрявцева А. С., Муравьева Л. Л., Сиволап-Кафтanova И. И. Ленин в Женеве. М., 1967; Ленин в Берне и Цюрихе. М., 1972; Мирослав Иванов. Ленин в Праге. Перевод с чешского. М., 1963; Жан Фревилль. Ленин в Париже. Перевод с французского. М., 1969 та ін.

³ Див.: Семенов В. М. По ленинским местам в Лондоне. М., 1960.

⁴ О Ленине. Воспоминания зарубежных современников. М., 1962, с. 441.

⁵ Цю думку Володимир Ілліч Ленін висловив, проаналізувавши стан розвитку робітничого руху в Англії. — Див.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. М., 1979. Т. 5, с. 202.

⁶ Муравьева Л. Л., Сиволап-Кафтanova И. И. Ленин в Лондоне. М., 1961, с. 33.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 223.

ці приділили розповіді про друкарню лєнінської «Искры», про квартири членів її редакції. Перебуваючи у Мюнхені, Володимир Ілліч зробив перші кроки на шляху організації друкарні «Искры» в Лондоні. За його проханням російський політичний емігрант М. О. Алексєєв вів переговори про видання газети соціал-демократів Росії з редактором центрального органу англійської соціал-демократії — газети «Justice» («Справедливість») Гаррі Квелчем. Руку братньої підтримки й взаємодопомоги було простягнуто ї, як згадував Володимир Ілліч Ленін, «англійські с.-д. з Квелчем на чолі з цілковитою готовністю дали свою друкарню. Самому Квелчу довелося для цього «потіснитися»: йому відгороджено було в друкарні тонкою дошаною перегородкою куточок замість редакторської кімнати. В куточку замість звсім маленький письмовий стіл з полицєю книг над ним і стілець»⁷.

Як підкреслюють автори рецензованої книги, газета «Искра» видавався, звичайно, не за найкращих умов. Читач дізнається про історію будинку, де містилася друкарня, про те, на яких верстатах друкувалася «Искра», про труднощі, що виникали в процесі роботи та т. ін.

Про лондонський період видання газети — органу російських революційних соціал-демократів — тривалий час згадував і сам Володимир Ілліч Ленін. Тому, коли син Гаррі Квелча приїжджав до Москви, перше запитання В. І. Леніна стосувалося друкарні на Клеркенуел-Грін.

Значний інтерес для читачів становить розповідь авторів про бібліотеку Британського музею, роботу В. І. Леніна в її залах. Там зберігалася значна колекція політичної, соціальної і економічної літератури, яка особливо цікавила вождя революції. Як відзначають дослідники, з перших днів свого перебування в Лондоні він порушив клопотання перед дирекцією музею з метою якнайшвидше стати читачем бібліотеки. В зв'язку з цим Л. Л. Муравйова та І. І. Сиволап-Кафтанова висувають гіпотезу про можливість відвідання В. І. Леніним Генерального секретаря Загальної конфедерації тред-юніонів І. Х. Мітчелла на його штаб-квартирі («Темпл Чемберс», Темпл авеню, 168—170, ПЦ4), де він одержав від останнього рекомендаційного листа до директора Британського музею (див. с. 129).

В Лондоні Володимир Ілліч займався також ґрунтовним вивченням аграрної проблеми. Він читав, закопсонував, проглянув значну кількість праць, написаних різними мовами. Навесні 1903 р. В. І. Ленін пише брошуру «До селянської бідноти», в якій роз'яснює селянам, до чого прагнуть соціал-демократи й чому селянам потрібно йти разом з робітниками, спиратися на їх підтримку.

В бібліотеці Британського музею В. І. Ленін працював кожного разу, коли при-

їжджав у Лондон. У 1908 р. він спеціально відвідав англійську столицю для роботи над книгою «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — геніальним твором марксистсько-лєнінської теоретичної спадщини.

В рецензованій праці вперше наведено фотокопії листа В. І. Леніна директору Британського музею, рекомендації І. Х. Мітчелла з проханням надати Володимирові Іллічу можливість (Я. Ріхтеру) працювати в бібліотеці, лист дирекції музею В. І. Леніну, в якому останньому дано дозвіл користуватися фондами бібліотеки, а також фотокопію листа з «Книги правил» бібліотеки з позначкою, зробленою Володимиром Іллічем Леніним про те, що він ознайомився з правилами в квітні 1902 р.

Один із розділів книги присвячено розповіді про участь вождя світового пролетаріату в роботі II, III та V з'їздів РСДРП, які відбулися в Лондоні. Читач з інтересом прочитає інформацію про лєнінські місяці, де проходили перші партійні форуми, де жили й які відвідали делегати, ознайомиться з іншими цікавими подробицями. Читачам цікаво буде прочитати про виступи В. І. Леніна на з'їздах партії, відвідання делегатами могили К. Маркса, а також інші документи, що стосуються життя та діяльності засновника нашої держави.

Слід відзначити й просту, живу мову розповіді.

Однак, висвітлюючи позитивні сторони рецензованого видання, потрібно згадати й про недоліки, що зустрічаються в ньому. Насамперед, не звсім вмотивованим, на наш погляд, є введення в книгу четвертого розділу — «Виступи В. І. Леніна з рефератами. 1902—1903. 1911 рр.». Автори справедливо зазначають: «В лондонський період еміграції, в 1902—1903 рр., В. І. Ленін почав публічні виступи в ряді країн, які згодом одержали дальший розвиток і становили значну частину його широкої політичної і пропагандистської діяльності» (див. с. 196). Проте не так уже часто виступав Володимир Ілліч у Лондоні з рефератами. Тому не слід б присвячувати цим фактам цілий розділ у рецензованій праці.

На наш погляд, читачам книги цікавою була б думка авторів, що стосується двох епізодів, зв'язаних з перебуванням В. І. Леніна в англійській столиці: а) твердження секретаря Австрійської комуністичної партії Карла Штейнгарда (Грубера) про те, що В. І. Ленін відвідав Лондон усєме (на початку 1910 р.)⁸; б) свідчення сина місє Йо про те, що Володимир Ілліч оселився на квартирі в будинку на Хелфорд-сквер, 30 — спочатку сам, а згодом, через кілька днів, приїхала й Надія Костянтинівна⁹. Останній факт не лише підтверджується даними архіву ІМЛ при ЦК КПРС, а навіть іде врозрїз із ними. Автори не підтримують документальними матеріалами й свою гіпотезу про можливе

⁷ Ленін В. І. Гаррі Квелч.— Повне збір. творів, т. 23, с. 423.

⁸ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 5, с. 184.

⁹ Майская А. А. В. И. Ленин в Лондоне в 1902—1903 гг.—Новая и новейшая история, 1963, № 6, с. 67.

віддання В. І. Леніним Генерального секретаря Загальної конфедерації тред-юніонів І. Х. Мітчелла.

Однак указані вище недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованого видання, яке з інтересом зустріли всі ті, хто цікавиться історією нашої партії, біографією її засновника і

вождя світового пролетаріату В. І. Леніна. Матеріали, вміщені в книзі, ще раз свідчать про те, що життя й діяльність Володимира Ілліча Леніна ще недостатньо вивчені вченими-сусіільствознавцями й вимагають дальшого наукового дослідження.

Ю. В. СКАКУН (Запоріжжя)

И. И. Коломийченко.
**ТОРЖЕСТВО ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ
О СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ
СОРЕВНОВАНИИ.**

*К.: Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
1982.—224 с.*

Могутньою рушійною силою розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму є соціалістичне змагання. Воно стало однією з важливих форм комуністичного виховання трудящих, залучення їх до активної участі в будівництві соціалізму і комунізму. «Соціалізм, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — народжує нове ставлення до праці. Одним з яскравих його проявів було й лишається соціалістичне змагання... У ньому виховуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹. В радянській історіографії проблеми соціалістичного змагання знайшли широке висвітлення.

Монографія І. І. Коломийченка присвячена діяльності КПРС і її бойового заго-ну — Комуністичної партії України — по втіленню в життя ленинських ідей про соціалістичне змагання в умовах розвинутого соціалізму. Методологічну й теоретичну базу рецензованої книги становлять твори В. І. Леніна, партійні документи, праці товариша Л. І. Брежнева та інших керівних діячів КПРС і Радянської держави, матеріали місцевих парторганізацій, виробничих колективів, дослідження істориків з даної проблеми. Структурно книга побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з вступу, семи розділів і висновків.

У книзі висвітлюються ленинські ідеї і принципи організації соціалістичного змагання, їх дальший розвиток у документах КПРС. На значному фактичному матеріалі показано, як вони втілюються в життя у досліджуваній період.

У першому розділі автор знайомить читачів з історією соціалістичного змагання, розкриває роль В. І. Леніна в теоретичній розробці вчення про цей патріотичний рух. І. І. Коломийченко проаналізував форми соціалістичного змагання на кожному етапі нашого соціалістичного суспільства. В роки громадянської війни та

іноземної воєнної інтервенції це були комуністичні суботники; в 20-х роках — перші ударні бригади; 30-х — стахановський рух. У роки Великої Вітчизняної війни соціалістичне змагання не тільки досягло широкого розмаху, але й збагатилося повними традиціями. У книзі широко висвітлено розмах соціалістичного змагання в післявоєнні роки в зв'язку з відбудовою й дальшим розвитком народного господарства. В 50—60 роках поширилося змагання бригад і ударників комуністичної праці, яке переросло в масовий рух за комуністичне ставлення до праці. Соцзмагання набуло всенародного характеру і стало органічною частиною радянського соціалістичного способу життя.

Особливо широкого розмаху набрало соціалістичне змагання після прийняття в 1971 р. постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання». В монографії досліджується специфіка соціалістичного змагання в різних галузях народного господарства, у виробничих колективах, показано розвиток творчої ініціативи мас, спрямованої на підвищення ефективності роботи.

В сучасних умовах у змаганні беруть участь робітники всіх галузей народного господарства, колгоспники, представники інтелігенції, всі нації і народності нашої країни. У книзі чільне місце приділено пропаганді і розповсюдженню кращого досвіду соціалістичного змагання, його гласності і впровадженню трудовими колективами. Привертують увагу сторінки, присвячені ролі соціалістичного змагання в умовах науково-технічної революції. В нашій країні створено могутній науковий потенціал. Дослідницькою роботою і розробкою проблем нової техніки і технології займається понад 200 науково-виробничих об'єднань. У сфері науки нині працює понад 1,3 млн. науковців. Кожний четвертий вчений світу живе в нашій країні (с. 143). Науковці нашої країни лише в десятій п'ятирічці кожний рік в середньому давали народному господарству 3,5 тис. нових типів машин, приладів та іншого устаткування. В народне господарство країни лише інститути АН УРСР впровадили 3325 робіт, економічна ефективність від їх використання становить 1,5 млрд. карбованців (с. 145). Науково-дослідні колективи спільно з колективами промислових підприємств розгорнули соціалістичне змагання за дальший розвиток і зміцнення економічного потенціалу країни, підвищення ефективності суспільного виробництва і якості роботи.

У рецензованій праці показано роль

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

соціалістичного змагання і його вплив на формування свідомого комуністичного ставлення до праці, суспільного добра, дотримання норм комуністичної моралі.

У книзі із значною фактичною матеріалі розкривається інтернаціональний характер соціалістичного змагання, братерське співробітництво і взаємодопомога, що забезпечують динамічне зростання економічного потенціалу всіх радянських республік. Саме всепародне змагання й боротьба трудящих за дальший розвиток Союзу Радянських Соціалістичних Республік, за торжество комуністичних ідеалів, успіхи в створенні нового суспільства були досягнуті завдяки співдружності всіх народів Країни Рад. Найактивнішим учасником соціалістичного змагання виступав і нині виступає багатонаціональний робітничий клас країни.

За останні роки широкого розмаху набуло соціалістичне змагання між радянськими республіками, областями, містами, районами, виробничими колективами. У монографії показано різноманітні форми соціалістичного змагання трудящих Радянської України з трудящими братніх республік. 25 областей, 250 міських і сільських районів, 4305 підприємств, колгоспів і радгоспів республіки змагаються з 29 областями, 93 містами, 328 міськими і сільськими районами, 4851 трудовим ко-

лективом РРФСР, Білорусії, Узбекистану, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Естонії та інших союзних республік.

У монографії аргументовано критикується спроба буржуазних фальсификаторів перевернути історію і роль соціалістичного змагання як рушійної сили розвитку творчості мас у боротьбі за побудову соціалізму не тільки в СРСР, а й в інших країнах соціалістичної співдружності.

Разом з тим не всі поставлені автором проблеми розкриті однаковою мірою глибоко і всебічно. Висвітлюючи соціалістичне змагання в різних галузях народного господарства, автор недостатньо звернув увагу на його розвиток у легкій та харчовій промисловості, а також у західних областях республіки. На наш погляд, не завжди вдало розпочинаються розділи книги з узагальнення, їх варто б давати в кінці. Цифровий матеріал краще б сприймався якби був сконцентрований у таблицях, які, на жаль, відсутні. В кінці монографії слід було б дати довідковий матеріал окремих специфічних термінів та історичних подій.

У цілому рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона принесе користь спеціалістам, викладачам вузів та технікумів.

В. П. СТАСІВ (Львів),
О. П. КОСТЯНКО (Ровно)

М. И. Куличенко
**РАСЦВЕТ И СБЛИЖЕНИЕ
НАЦИЙ В СССР:
ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ
И МЕТОДОЛОГИИ**

М.: Мысль, 1981.—444 с.

Послідовно дотримуючись інтернаціоналістського курсу, Комуністична партія Радянського Союзу приділяє неослабну увагу ефективному втіленню в життя принципів ленінської національної політики. Це переконливо підтвердили документи XXVI з'їзду КПРС, які пройняті піклуванням про дальше зміцнення дружби народів СРСР, їх інтернаціональної згуртованості в процесі побудови комунізму.

Спиратючись на основоположні настанови партії, радянські суспільствознавці значно посилили дослідження усієї сфери національних відносин за умов розвинутого соціалізму, глибоке узагальнюють нагромаджені досвід національно-державного і національно-культурного будівництва. В публікаціях останніх років підводяться підсумки вивчення закономірностей формування і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу, а також дається конкретний аналіз співвідношення інтернаціонального і національного в різних сферах життя нашого суспільства. Особливу увагу щодо цього привертає рецензована монографія відомого дослідника національних відносин М. І. Куличенка.

Книга характеризується, насамперед, чіткістю і послідовністю у викладі матеріалу, творчим підходом до проблеми, що порушується, великою насиченістю і глибокою аналізою теоретичного матеріалу, що базується на ленінській спадщині, партійних і державних документах, працях Л. І. Брежнєва та інших радянських керівників. Висновки й узагальнення автора здебільшого мають форму своєрідних роздумів, думок «вголос» з питань, що розглядаються. Монографія витримана в гостро полемічному дусі, насичена великим і вагомим статистичним та іншим фактичним матеріалом. Автор подав змістовний історіографічний аналіз, критично розглянувши численні публікації з досліджуваної проблеми. При цьому він застерігає, що незгода з тим чи іншим положенням не завжди означає його заперечення, а є виявом прагнення глибоше проникнути в суть проблеми, знайти найефективніші шляхи її розв'язання (с. 10).

Центральне місце в монографії відведено всебічному розкриттю такого важливого питання, як взаємодія інтернаціонального і національного, загального і особливого у розвитку і спілкуванні соціалістичних націй і народностей країни. Саме через показ цієї взаємодії відтворюються своєрідність і складність переплетення національних та інтернаціональних процесів, а також природа такого феномену, як нова історична спільність — радянський народ.

Творчо застосовуючи ленінську концепцію єдності і нероздільності інтернаціональ-

ного і національного, автор книги висловлює цілком слушну думку, що на етапі зрілого соціалізму діалектика цих начал багато в чому безпосередньо збігається з діалектикою розквіту і зближення націй. Така чітка методологічна позиція дає змогу оцінити процес взаємодії цих двох тенденцій — розквіту і зближення націй, етнічного і соціального в їх природі, інтернаціональної і національної свідомості, інтернаціонального і національного в соціалістичному способі життя тощо. Рішуче відкидається як антинаукова і політично шкідлива точка зору, згідно з якою національне вважається чимось незначним і неістотним, безперспективним у порівнянні з інтернаціональним, таким, що гальмує прогрес, і тому підлягає якнайшвидшому подоланню. «Якщо національна своєрідність життя народів розвивається на основі інтернаціоналізму, а не націоналізму, — пише автор, — то вона не роз'єднує їх, а лише розрізняє... урізноманітнює суспільний розвиток, сприяє подоланню односторонності його форм і барв, збагачує інтернаціональне» (с. 38).

У монографії справедливо критикуються спроби «етнізації» націй, які все ще зустрічаються в літературі, обґрунтовується думка, що головним методологічним принципом при оцінці ознак нації має бути саме критерій переважної і визначальної ролі економічних та ідейно-класових факторів (с. 56). Як і в попередніх своїх працях, вчений послідовно відстоює положення, згідно з яким провідну роль у діалектичній єдності «розквіт націй — зближення націй» відіграє тенденція до зближення. При цьому він зазначає, що відмова від такої принципової позиції суперечить інтернаціоналістським ідеалам комуністів і водночас завдає шкоди самому розквітові націй, штовхає на шлях національної обмеженості. «Зближення націй, народностей на основі інтернаціоналізму — магістральний напрям розвитку соціалістичних національних відносин» (с. 314). Принципове значення має також обґрунтування автором положення про найтіснішу єдність націй як невід'ємну складову вияву закономірностей соціалізму в сфері їх розвитку і спілкування.

Незаперечним фактом є те, що кожна соціалістична нація зберігає і розвиває спільність свого економічного життя, яка виявляється, однак, не як окрема, ізольована, а в інтернаціональній єдності із спільністю економічного життя інших народів, згуртованих в нову історичну цілісність. У зв'язку з цим важливою є теза, що не слід перебільшувати значення національного моменту в економічному житті, зводячи все до «національної економіки», яка по суті є колективним витвором народів СРСР, багатонаціонального населення відповідної республіки. Загалом автор має рацію, коли пише, що в умовах зрілого соціалізму і входження націй до нової історичної спільності можна говорити лише про нові явища у змісті, в значущості окремих ознак націй, у їх співвідношенні, а не про їх відмирання (с. 428).

Як і багато інших дослідників, автор книги не схильний до визнання наявності

державності обов'язковою ознакою нації. Соціалістична практика довела цілковиту можливість всебічного розвитку націй і без створення своєї національної держави за умов забезпечення врахування їх інтересів багатонаціональною державою, а також існування спільно створеної кількома народами радянської державної форми. Абсолютизація національної державності особливо неприйятна на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли, зокрема, дедалі зростає багатонаціональність населення братніх республік. До того ж процес інтернаціоналізації суспільного життя посилює давно помічену тенденцію до перетворення національної державності на орган політичної влади усіх національностей, що населяють відповідну територію. Як відомо, на таке явище звернув особливу увагу XXVI з'їзд партії. Цілком слушно застерігає автор й від нігілістичного ставлення до національної державності народів, недооцінки її значення для забезпечення господарського і культурного прогресу націй.

Змістовним є розділ книги, у якому викладені наукові основи національної політики партії на етапі зрілого соціалізму. Констатуючи, що інтернаціональна єдність нашого суспільства — це історичне завойовання соціалізму, автор робить цілком логічний висновок, що досягнення такої єдності свідчить про правильність і життєвість політичного курсу КПРС, є результатом зростання її керівної ролі в розвитку націй і національних відносин, у зміцненні радянського народу як нової ідейної, соціалістичної та інтернаціональної спільності людей. На фактичному матеріалі аналізується процес інтернаціоналізації складу партії, дається характеристика основних принципів партійного керівництва у національному питанні, що спираються на аргументовані висновки радянської науки. До надбань партії в галузі теоретичної діяльності відносяться, зокрема, її висновки про характер сучасного етапу розвитку національних відносин у СРСР та його закономірності, про діалектику процесів зближення і злиття націй, нарешті, виділяється її визначальний теоретичний висновок про виникнення в суспільстві перемігшого соціалізму нової, вищої від нації, форми людського співжиття — радянського народу.

Цілком закономірно, що професор М. І. Куліченко у своїй книзі детально спиняється на такій проблемі, як формування і розвиток нової історичної спільності — радянського народу. Зокрема, розкриваються суть та історична значимість цієї унікальної, поки що єдиної форми спільності в історії розвитку людської цивілізації, з'ясовуються у теоретично-методологічному плані суть дружби народів та її місце в соціалістичному способі життя, показуються її основні форми і соціальна роль на сучасному етапі розвитку нашої країни тощо.

У рецензованій праці велику увагу приділено проблемам інтернаціоналістського виховання трудящих на сучасному етапі комуністичного будівництва. Зокрема, автор спиняється на причинах, які обумовлюють суспільну потребу в посиленні і поглибленні, удосконаленні форм і методів його про-

ведення. Значний інтерес являє погляд вченого на причини живучості націоналістичних проявів у нашому суспільстві. Заслугове на увагу і є досить обґрунтованим його висновок, що «...основна роль у збереженні старих або у виникненні нових проявів націоналістичного характеру належить саме недостатньо активній боротьбі проти них, коли мало уваги приділяється створенню таких інтернаціоналістських передумов розвитку свідомості трудящих, за яких прояви націоналізму будуть неможливі» (с. 156).

Справедливо критикуються автором різні спрощенські пояснення щодо існування націоналістичних пересудів на зразок «доказів» про фатальність відставання свідомості від буття або про відсутність будь-якої «соціальної бази» націоналістичних проявів. Певна річ, ці прояви не є породженням соціалізму, а виступають як наслідок відхилення від нього, ігнорування його природи. Перекопливо показано у книзі неспроможність міснських, національно обмежених трактувань таких важливих явищ нашої дійсності, як комплексний розвиток республіканських економік, обмін кадрами між республіками, міграційна рухливість населення тощо. Такими, що суперечать духові інтернаціоналізму, є, зокрема, спроби розглядати економіку союзних республік у відриві від народного господарства усієї країни (с. 321—325), пуб-

лікація книг і статей, в яких перекручується історичне минуле народів, спотворюється характер їх взаємозв'язків (с. 398—402).

Рецензована монографія порушує й багато інших важливих питань, зокрема таких, як особливості інтернаціоналізації в умовах соціалізму, вплив НТР на цей глобальний процес тощо. Автор робить загальний висновок, що в процесі комуністичного будівництва поступово змінюються зміст і форми самого національного, співвідношення в ньому національно-специфічного та інтернаціонального, утверджується серйозне, урівноважене, вільне від романтизму і перебільшення розуміння його місця, його значущості в житті народів, його співвідношення з інтернаціональним і визначальною ролі цього останнього (с. 426).

Написана на належному теоретичному і літературному рівні, праця М. І. Куліченка, на наш погляд, не позбавлена й окремих недоліків. В тексті зустрічаються подекуди повторення змісту, нерівномірне розміщення фактичного матеріалу тощо. Однак загалом монографія заслугове на високу оцінку, вона є вагомим вкладом у розробку проблематики національних відносин в СРСР, на необхідність якої орієнтує суспільні науки XXVI з'їзд КПРС.

Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ (Київ).

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ).

П. Т. Тронько.

**ЛЕТОПИСЬ ДРУЖБИ И БРАТСТВА
(ИЗ ОПЫТА СОЗДАНИЯ
«ИСТОРИИ ГОРОДОВ И СЕЛ
УКРАИНСКОЙ ССР»
В 26-ТИ ТОМАХ).**

К.: Наукова думка, 1981,—128 с.

Багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», яка удостоєна Державної премії СРСР, це — унікальний літопис рідної землі, перша спроба висвітлити історію населених пунктів від стародавніх часів і до наших днів у масштабі республіки.

Праця була підготовлена й написана великим колективом авторів за участю науковців і широкого кола громадськості — працівників вузів, вчителів, співробітників архівів, музеїв, партійних і радянських органів, робітників, колгоспників, ветеранів партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Загалом було випущено 26 томів, кожен з яких присвячено одній з областей Української РСР. В окремому томі мова йде про історію столиці Радянської України, міста-героя Києва, 1500-річчя якого відзначається в нинішньому році. У виданні вміщено нариси про 352 міста, 398 селищ міського типу і 566 сіл, а також коротенькі відомості про 9319 селищ і сіл — центрів селищних і сільських Рад народних депутатів.

У рецензованій монографії, автором якої є голова Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» академік АН УРСР П. Т. Тронько, на основі марксистсько-ленінської методології історичного дослідження розкрито науково-методичні принципи видання, творчу лабораторію авторського колективу, розглянуто організаційні заходи Головної редакційної колегії та редколегії окремих книг, спрямовані на підготовку нарисів і довідок, апробацію та їх наукове редагування, сам процес написання статей. В останньому розділі йдеться про значення «Історії міст і сіл Української РСР» для активізації роботи над подібними працями.

В першому розділі монографії — «Вироблення наукових і методичних принципів видання. Організаційні заходи (1962—1964 рр.)» — показано, як ідея створення «Історії міст і сіл Української РСР», що належить широкій громадськості республіки, була підтримана вченими й схвалена Центральним Комітетом Комуністичної партії України. Втілення в життя такого масштабного наукового задуму стало можливим, підкреслюється в книзі, завдяки тим величезним успіхам, які здобула наша країна в усіх сферах економічного, суспільно-політичного й культурного життя, розвитку суспільних наук у цілому й, зокрема, історичної.

Автор, використовуючи конкретний фактичний матеріал, розповідає про підготовку й написання історії міст і сіл респуб-

ліки — літопису дружби і братерства, а також про те, як зміцнювалися інтернаціональні зв'язки вчених Української РСР з науковими установами Москви, Ленінграда, братніх республік СРСР, їх братерське співробітництво. Велику допомогу дослідникам подали співробітники центральних партійних і відомчих архівів СРСР, бібліотек і музеїв Москви, Ленінграда, ряду областей РРФСР, Білоруської, Литовської й Молдавської РСР. Цінні дані та документи люб'язно надіслали архівні установи Польської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки. Тільки завдяки цій науковій співдружості можна було підготувати таку фундаментальну працю, що має особливе значення для виховання радянських людей і, особливо, молоді в дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, любові до своєї Батьківщини, відданості ідеалам комунізму.

Важливо відзначити, підкреслив П. Т. Тронько, що Головна редколегія протягом багатьох років займалася розробкою наукових принципів видання, питаннями визначення його структури, виявлення джерел, розподілом обов'язків між авторами, а також відповідної підготовки значної частини працівників, залучених до цієї роботи, — співробітників Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, інститутів історії, економіки, археології, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору і етнології Академії наук УРСР. Одним з найбільш важливих і відповідальних завдань була організація навчально-методичного керівництва кадрами на всіх етапах написання «Історії міст і сіл Української РСР». Розроблені авторами методичні вказівки, відповідно до загальних завдань видання, дали можливість чіткіше уявити програму збору матеріалу, визначити необхідне співвідношення його під час підготовки конкретних парців.

Заключний розділ монографії — «Значення «Історії міст і сіл Української РСР» —

має важливе пізнавальне значення. Автор підкреслює, що в умовах зрілого соціалізму постійно зростає культурний рівень трудящих. Це зв'язано з посиленням інтересу радянських людей до проблем історії. Трудящі нашої країни прагнуть глибше побачити історичні корені сучасних звершень на шляху комуністичного будівництва, зрозуміти хід процесу революційного оновлення світу. Вивчення історії з позицій марксизму-ленінізму дає відповідь на всі актуальні питання сучасного розвитку суспільства.

На наш погляд, історикам, економістам, соціологам, краєзнавцям, учителям, журналістам, усій науковій громадськості потрібно продовжити науково-дослідну роботу по підготовці нових праць з розглядуваної тематики. Слід детально проаналізувати організаційні та науково-методичні основи роботи редакційних колегій окремих томів «Історії міст і сіл Української РСР», авторських колективів по написанню нарисів, присвячених містам, селищам міського типу й селам. Бажано було б опублікувати серію статей з цієї проблематики. Все це дасть можливість значно полегшити процес видання праць з історії міст і сіл у братніх союзних республіках, а також фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів.

У монографії П. Т. Тронька «Летопись дружбы и братства» мова йде про небачений розквіт Радянської України в дружній сім'ї народів нашої країни — яскраве підтвердження життєвості ленінської національної політики Комуністичної партії. Книга є певним вкладом у розвиток історичної науки й, особливо, краєзнавства. Радянська історіографія збагатилася новим оригінальним дослідженням науково-методичного характеру, в якому на конкретному матеріалі показано, як у розвинутому соціалістичному суспільстві народ не тільки творить, а й пише свою історію.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ).

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

В УССР 1976—1980 гг.

ИСТОРИЯ.

Реферативный сборник. В 2-х ч.

К., 1981. Ч. 1—2.

Збірник рефератів наукових праць, виданих в Українській РСР за роки десятої п'ятирічки, охоплює основні монографічні дослідження істориків та археологів республіки з головних напрямів розвитку історичної науки, визначених XXV з'їздом КПРС та важливими рішеннями партії періоду між її XXV і XXVI з'їздами.

Підготувала це видання редакційна колегія, до якої увійшли доктори історичних наук А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей, С. В. Кульчицький, кандидати історичних наук М. Ф. Дмитрієнко, Л. П. Маркітан, І. М.

Хворостянний. Авторами рефератів виступили наукові працівники інститутів історії та археології Академії наук УРСР. Реферативний збірник з проблем історії є складовою частиною збірника «Общественные науки в УССР» з історії, філософії та права. редакційну колегію якого очолює академік АН УРСР Б. М. Бабій.

Досить вдалим, на наш погляд, є запропонований у збірнику поділ на рубрики, які складено у відповідності з тематикою планових досліджень наукових установ.

Рецензоване видання складається з двох частин, які містять 242 реферати, присвячені науковій літературі з теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, загальної концепції всесвітньої та вітчизняної історії тощо. Широке відображення у збірнику знайшли праці, що розкривають марксистсько-ленінську методологію історичної

науки, розвиток радянської історіографії в роки десятої п'ятирічки. Певне місце відведено у книгах рефератам, що висвітлюють питання критики буржуазної ідеології антикомунізму, реформізму, буржуазного націоналізму та сionізму.

Чільне місце у реферативному збірнику посідає аналіз монографічних видань про основні етапи й закономірності розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху. Значний за обсягом матеріал (близько 40 назв) присвячений рефератам по темі: «КПРС — керівна й спрямовуюча сила радянського суспільства. Історія Компартії України».

Ряд рефератів відбиває широке коло питань, що висвітлювалися у літературі з проблем розвитку радянського суспільства, зокрема історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії робітничого класу та селянства, радянської культури й формування соціалістичного способу життя. Велику увагу приділено показу всебічного розвитку радянського суспільства в умовах зрілого соціалізму.

Широко представлено у збірнику й наукову літературу з таких важливих питань, як дружба й співробітництво братерських народів СРСР, соціалістичний інтернаціоналізм тощо. В окремому розділі сконцентровано реферати на змістовні монографії з нової та новітньої історії соціалістичних країн, історії капіталістичних держав та країн, що розвиваються.

Змістовними є також матеріали збірника

про джерелознавчі дослідження та праці в галузі допоміжних історичних дисциплін. Загальні публікації з археології, а також з проблем первісної, скіфо-античної, слов'янської і давньоруської археології, праці з історії та археології Києва знайшли висвітлення у заключному розділі збірника.

Реферати в цілому складено кваліфіковано, вони в основному вірно передають зміст тієї чи іншої праці. Зазначимо, що рецензований збірник являє собою першу і досить вдалу спробу створення видання такого роду. Він є своєрідним ключем до розкриття змісту історичних досліджень. Отже, українська радянська історіографія поповнилася корисним виданням.

Разом з тим, комплексно подаючи значне коло літератури, видання дає можливість чіткіше побачити вузькі місця в розробці деяких наукових напрямів, зокрема, таких, як проблеми середньовічної історії, історії капіталізму, сходознавства та інші, що, звичайно, можуть врахувати відповідні наукові установи під час розробки перспективних планів досліджень.

Слід зауважити, що в рефератах автори висловлено дуже мало побажань і критичних зауважень до праць, що розглядаються. Надзвичайно стисло подано деякі матеріали.

Проте сам факт появи збірника є помітним явищем в історіографії УРСР. Немає сумніву, що він стане добрим помічником істориків у їх роботі.

А. Д. СКАБА (Київ)

М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ
В УКРАИНСКОЙ ССР.

К.: Вища школа, 1980—232 с.

Підготовка кваліфікованих кадрів робітників для народного господарства є однією з найважливіших проблем, які стоять перед соціалістичним суспільством. Цьому питанню КПРС, Радянський уряд приділяють постійну увагу. Тому одним з відповідальних завдань істориків є висвітлення діяльності партійних і державних органів по забезпеченню економіки країни кваліфікованою робочою силою.

Автори рецензованої книги, спираючись на лєнінську теоретичну спадщину, документи партії і уряду, зробили спробу розглянути процес організації системи професійно-технічного навчання робітників до Великої Жовтневої соціалістичної революції, її розвиток в умовах соціалізму. Вони використали значну кількість архівних матеріалів, частину яких введено в науковий обіг уперше, монографічні дослідження, статистичні збірники, періодичну пресу тощо.

В першому розділі мова йде про виникнення й формування професійно-технічного навчання робітників на Україні. Перші професійні училища там виникають на початку XIX ст. На той час у Росії було нагромаджено певний досвід у цій справі. Адже ще в першій чверті XVIII ст. були створені професійні школи в Москві, Петербурзі й на Уралі. Розвиток капіталістичних суспільних відносин, як підкреслюється в праці, зумовив досить швидке зростання кількості нових учбових закладів. Автори звертають увагу на те, що вже у XIX ст. в них готувалися кадри не лише для промисловості, а й інших галузей економіки, зокрема сільського господарства. Проте царський уряд не приділяв належної уваги підготовці кваліфікованих робітників. Спираючись на архівні джерела, дослідники показують, що організаційна й виховна робота в училищах і школах велася на досить низькому рівні, а на утримання їх вихованців виділялися жалюгідні кошти.

Привертають увагу сторінки монографії, присвячені участі учнів шкіл і ремісничих училищ у перших марксистських гуртках, які виникли в Києві та інших містах. Підтримуючи зв'язки з робітниками промислових підприємств, молодь брала участь у революційному русі, першій демократичній революції в Росії, Лютневій революції

1917 р., Великий Жовтневій соціалістичній революції. Серед вихованців цих закладів був такий партійний і державний діяч, як В. Я. Чубар. У 1905 р., навчаючись в механіко-технічному училищі, він був учасником збройної боротьби проти самодержавства в Олександрівську (нині — Запоріжжя).

В наступних розділах мова йде про розвиток професійного навчання робітничих кадрів після перемоги Великого Жовтня. Автори аналізують процес зростання чисельності учбових закладів, удосконалення фахової підготовки робітників, а також учбових програм. На нашу думку, дослідники переконливо обґрунтували поділ розгляданого періоду на три етапи, кожному з яких властиві свої особливості.

М. П. Пузанов і Г. І. Терещенко наводять численні матеріали, які свідчать про те, що Радянська держава приділяла професійній освіті робітників першочергове значення. Виділялися значні кошти для розвитку мережі учбових закладів, на утримання учнів у них.

У період навчання передбачалося: підвищити загальноосвітній рівень учнів, полішити викладання російської мови та літератури, математики. Наведені в праці документи свідчать про те, що в ті роки швидко розвивалася мережа шкіл фабрично-заводського учнівства, з кожним роком збільшувалася кількість підготовлених ними кваліфікованих робітників. Автори проаналізували й процес вдосконалення системи освіти, необхідність скорочення строків навчання, що зумовлювалося зростанням контингенту учнів, гострою потребою в кадрах.

Дослідники розглянули й труднощі, які мали місце в той час, недоліки в організації навчання, показали, як вони долалися.

Інший розділ присвячено важливому етапу розвитку професійно-технічної освіти — перебудові всієї системи підготовки молоді зміні в СРСР. Автори наводять матеріали, які дали їм змогу розповісти про роботу нових учбових закладів — ремісничих та залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. На Україні було створено 316 подібних шкіл. М. П. Пузанов і Г. І. Терещенко висвітлили діяльність партійних і державних органів, які займалися питаннями будівництва приміщень для них, комплектування викладацького складу.

В книзі вміщено документи, які свідчать про величезні збитки, завдані гітлерівськими загарбниками учбовим закладам країни. В праці показано, що вже в перші місяці війни понад сто тисяч учнів були евакуйовані в Куйбишевську, Горьковську та інші області, де влилися в місцеві школи ФЗУ.

З початком вигнання окупантів з території нашої республіки починається процес відбудови цих закладів. Дослідники розповідають про розвиток системи виховання

трудових резервів протягом 1946—1958 рр. Вони наголошують на тому, що Комуністична партія виявляла постійне піклування про забезпечення ФЗУ кадрами викладачів, поліпшення матеріально-технічної бази. З прискоренням темпів науково-технічного прогресу підвищуються вимоги до рівня професійної кваліфікації робітників.

Автори звертають увагу на те, що в середині 50-х років з'явився новий тип учбових закладів — технічні училища, до яких приймаються учні із загальною середньою освітою.

Дослідники розглянули процес розвитку системи професійно-технічного навчання в 1959—1980 рр. У праці розповідається про реорганізацію ремісничих, будівельних, гірничопромислових шкіл, а також ФЗН в міській професійно-технічні училища, що дало можливість створити нові учбові плани й програми, в яких значна увага приділяється виробничому навчанню. Було введено курси з питань матеріалознавства, електротехніки, електроніки, автоматики, факультативні заняття з естетики тощо. На початку 60-х років при цих закладах створювалися вечірні (змінні) відділення для робітників, які підвищують свою кваліфікацію без відриву від виробництва. Не менше значення мали й сільські ПТУ, які в той період розпочали підготовку механізаторів широкого профілю.

Автори висвітлили й процес створення в 60-х роках училищ для молоді, яка закінчила 8 класів загальноосвітньої школи. Юнаки та дівчата оволодівають тонкощами обраної ними професії і здобувають загальну середню освіту. В книзі мова йде про їх швидке зростання, поступове збільшення кількості учнів, які навчалися в них.

Матеріали, наведені в монографії, переконливо свідчать про те, що неухильно зростає значення учбових закладів системи професійно-технічної освіти для поліпшення рівня загальної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів.

У праці згадані й імена багатьох вихованців ФЗУ, які стали героями Великої Вітчизняної війни, видатними вченими, новаторами виробництва.

Рецензована монографія не позбавлена й окремих недоліків. На нашу думку, бажано було б вмістити коротенький історикографічний огляд літератури з розглядуваної проблеми. В праці наведено значну кількість таблиць, але частину з них слід було б об'єднати (с. 147, 161, 181—182). На жаль, автори не приділили увагу питанням розвитку художньої самодіяльності, спорту, які відіграють велику роль у культурно-масовій роботі.

Книгу М. П. Пузанова й Г. І. Терещенка з інтересом зустріли науковці, працівники професійно-технічної освіти, викладачі вузів, технікумів і середніх шкіл.

В. О. РОМАНЦОВ (Київ),
А. І. ЛЕНСЬКИЙ (Київ).

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР-НАРАДА ЛЕКТОРІВ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 1500-РІЧЧЮ КИЄВА

4-5 лютого 1982 р. у Києві проходив республіканський семінар-нарада лекторів, присвячений 1500-річчю Києва. У ньому взяли участь близько 150 лекторів, у тому числі викладачі вищих навчальних закладів, пропагандисти з різних областей України. Перед учасниками семінару виступив секретар Київського міськкому Компартії України Д. Б. Головка, який розповів про досягнення трудящих столиці республіки у виконанні рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, а також про перспективи розвитку міста.

Співдружності народів нашої країни як визначному завоюванню Великої Жовтневої соціалістичної революції було присвячено виступ зав. кафедрою історії СРСР Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, д-ра істор. наук, проф. М. Д. Березовчука та зав. відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-ра істор. наук С. В. Кульчицького. Заст. директора ІПК при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук Б. І. Корольов прочитав лекцію на те-

му «Інтернаціональна згуртованість трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня».

Виступи стар. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д-ра істор. наук М. Ф. Котляра та стар. наук. співроб. Інституту археології АН УРСР, д-ра істор. наук, проф. Г. Г. Мезенцевої були присвячені питанням виникнення Києва, його ролі у створенні Давньоруської держави та пам'яткам історії і культури давнього періоду розвитку міста.

Про організацію й методичку лекційної пропаганди у зв'язку з 1500-річчям столиці Радянської України розповіла перший заст. голови правління Київської міської організації товариства «Знання», канд. істор. наук Г. Л. Чайка.

У ході семінару-наради його учасники обмінялися досвідом роботи у справі пропаганди ідей дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, яка проводиться у зв'язку з підготовкою до 1500-річного ювілею Києва.

М. В. ГРИЩЕНКО (Київ)

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 70-РІЧЧЮ VI (ПРАЗЬКОЇ) ВСЕРОСІЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ РСДРП

XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність вивчення історії нашої партії, різнобічного досвіду її революційно-перетворюючої діяльності, що має всесвітньо-історичне значення. Одна з яскравих сторінок цієї історії, важлива віха в боротьбі за монолітну єдність і згуртованість пролетарського авангарду — VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП. Її організатором і керівником був В. І. Ленін.

В Українській ордену Трудового Червоного прапора сільськогосподарській академії 26 лютого 1982 р. відбулася міжвузівська наукова конференція, присвячена 70-річчю цієї події. Конференцію організували кафедри історії КПРС Київського державного університету, Української сільгоспакадемії та Київського інституту інженерів цивільної авіації.

В роботі конференції взяли участь викладачі-суспільствознавці, слухачі ІПК при КДУ та університету лекторської майстерності, аспіранти та студенти — члени наукових гуртків з історії КПРС.

З доповідями виступили: зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ, заслужений діяч науки УРСР, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгул — «Втілення ленінського вчення про партію нового типу в документах Празької конференції», зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту інженерів цивільної авіації, заслужений працівник вищої школи УРСР, д-р істор. наук, проф. А. Ф. Вовчик — «Проблеми міжнародної пролетарської солідарності у рішеннях конференції та сучасність», зав. кафедрою історії КПРС, заслужений працівник вищої школи УРСР, д-р істор. наук, проф. Л. Ю. Беренштейн — «Аграрне питання у матеріалах конференції», д-р істор. наук, проф. УСГА В. Д. Мойсеєнко — «Празька конференція про тактику в умовах нового революційного піднесення», канд. істор. наук, доц. В. І. Червінський — «Празька конференція про роботу більшовницької преси», канд. істор. наук, доц. В. В. Діденко — «Висвітлення в історико-партійних дослідженнях пи-

тань підготовки і проведення Празької конференції».

У доповідях розкрито величезну роль В. І. Леніна в підготовці та проведенні VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, історичне значення її рішень для зміцнення партії нового типу, для визначення стратегії більшовизму — курсу на

демократичну революцію в Росії та переростання її у соціалістичну, на зміцнення солідарності з пролетарями усіх країн.

Учасники конференції оглянули виставку літератури, присвячену 70-річчю VI (Празької) конференції РСДРП.

Т. М. НЕЗНАМОВА (Київ)

* * *

29 січня 1982 р. в Одесі відбулася наукова конференція, присвячена 70-річчю VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. Її організаторами були науково-методична рада кафедр суспільних наук одеського вузівського регіону і опорна кафедра історії КПРС Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, яка координує наукову розробку комплексної теми «Боротьба більшовицької партії за створення політичних армій в демократичній і соціалістичній революціях. Викриття буржуазних фальсифікаторів історії боротьби партії більшовиків за створення політичних армій трьох революцій в Росії».

Конференцію відкрив заступник голови науково-методичної ради кафедр суспільних наук одеського вузівського регіону канд. істор. наук, доц. В. І. Шамко. Доповідач підкреслив величезну роль Празької конференції РСДРП в історії більшовизму і наголосив на її неминущому значенні для комуністичних і робітничих партій, всього світового визвольного руху.

Завідуючий кафедрою історії КПРС Одеської вищої партійної школи при ЦК Компартії України д-р істор. наук, проф. І. Л. Сабаньов присвятив свою доповідь проблемам розробки рішень VI Всеросійської конференції РСДРП. Особливу увагу він приділив розгляду ленінської методології з'ясування співвідношення і розстановки класових сил у Росії.

Про джерелознавчі проблеми вивчення історичного значення VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП розповів завідуючий кафедрою історії КПРС і марк-

систсько-ленінської філософії Одеського технологічного інституту холодної промисловості канд. істор. наук, доцент В. В. Козленко.

Канд. істор. наук І. П. Никифорчук у своїй доповіді відобразив зумовлену соціальними, економічними та іншими місцевими факторами специфіку роботи одеських більшовиків по виконанню рішень Празької конференції.

Завідуючий кафедрою історії КПРС Одеського інституту народного господарства канд. істор. наук, доцент М. О. Скрипник наголосив на тому, що більшовики показали революційним елементам партій II Інтернаціоналу взірць рішучої боротьби проти опортунізму в робітничому русі.

Викладачі кафедр історії КПРС південного вузівського регіону В. А. Федоренко, Б. П. Бачур, К. М. Витман, Л. В. Петришина, Ю. А. Немченко, В. М. Ковальчук спинилися у своїх виступах на питаннях роботи більшовиків України по виконанню рішень Празької конференції. Велика увага в доповідях приділялася викриттю буржуазних і ревізійністських фальсифікацій VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП та її історичного значення.

На конференції було також прийнято рекомендації щодо дальшої розробки історії діяльності партії в період нового революційного піднесення.

Г. В. ВОРОБИОВА (Одеса),
В. П. ГЛИНЯНИЙ (Одеса)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

18 грудня 1981 р. на історичному факультеті Дніпропетровського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені 300-річчя возз'єднання України з Росією відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу». В її роботі взяли участь викладачі та аспіранти кафедр суспільних наук вузів міста, історичного факультету держуніверситету, вчителі історії середніх шкіл м. Дніпропетровська.

Конференцію відкрив голова секції «Фундаментальні проблеми суспільних наук» Дніпропетровського наукового центру АН УРСР, декан істор. ф-ту держуніверситету, зав. кафедрою історії КПРС, д-р істор. наук, проф. А. М. Черненко. Він підкреслив, що ця зустріч збагатить зв'язки редакційної колегії журналу з читачами й авторським активом Дніпропетровського наукового центру.

Заст. головного редактора «Українського

історичного журналу» д-р істор. наук М. В. Коваль звітував про творчу роботу редакційної колегії в десятій п'ятирічці, а також спинився на основних аспектах висвітлення на сторінках журналу економічного, соціального й духовного розвитку радянського суспільства у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. У виступі наголошувалося на необхідності піднесення науково-теоретичного рівня статей та посилення їх актуальності, поглиблення критики буржуазних фальсифікацій з питань інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих, насамперед молоді, а також з проблем соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР.

В обговоренні роботи журналу взяли участь д-р істор. наук А. М. Черненко, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР, д-р істор. наук Д. П. Пойда, зав. кафедрою наукового комунізму, канд. істор. наук Ф. С. Репринцев, зав. кафедрою історіографії і джерелознавства М. П. Ковальський, кандидати історичних наук П. В. Агапов, В. М. Калашников, Ю. А. Мицик, П. І. Проценко, співробітник Інституту підвищення кваліфікації вчителів Н. Г. Лінська.

Виступаючі відзначили, що редакційна колегія «Українського історичного журналу» здійснила значну роботу в справі пропаганди рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. На сторінках журналу широко представлені матеріали з питань дружби народів СРСР, радянського способу життя, братерських зв'язків з країнами соціалістичної співдружності та ін. Позитивну оцінку читачів дістали засідання «Круглого столу». Більш науково обгрунтованими стали публікації з питань критики та бібліографії. Цікавими були рубрика «Видатні діячі Комуністичної партії та Радянської держави», розділи «Наш календар», «Хроніка та інформація». Як і раніше, колектив редакції приділяє велику увагу матеріалам з питань методики викладання історії у вищій та середній школі, пошпиренню передового досвіду вчителів.

Учасники конференції висловили також деякі зауваження та побажання. Зокрема,

зверталася увага на те, що в журналі ще мало публікується статей з питань новітньої історії, національно-визвольного руху, розвитку культури й освіти в період побудови соціалізму. Підкреслювалося, що необхідно більше вміщувати матеріалів, присвячених ідейно-теоретичній спадщині В. І. Леніна, зростанню виховної ролі історичної науки, а також краєзнавчих публікацій. Редакції журналу необхідно продовжувати розвінчування брехливих наклепів буржуазної історіографії, перекинути нею історичної дійсності в країнах соціалістичної співдружності.

Зверталася увага на доцільність рецензування літератури мемуарного характеру. Виступаючі радили частіше подавати наукову інформацію про стан історичних досліджень у республіці, бібліографію праць провідних істориків республіки. Варто було б своєчасно публікувати підсумки всесоюзних та республіканських конкурсів наукових студентських праць. Пропонувалося частіше друкувати методичні матеріали з питань викладання історії в середній школі. Було внесено пропозицію змінювати контакти з авторами, частіше давати їм персональні замовлення на статті з актуальних проблем історичної науки.

У заключному виступі заст. головного редактора «Українського історичного журналу» М. В. Коваль сказав, що редакція ще відчуває гостру потребу в проблемних матеріалах теоретичного й методологічного характеру, а також у ґрунтовних дослідженнях з проблем історіографії та джерелознавства. На жаль, ще дуже мало надходить статей на атеїстичні теми, узагальнюючих праць з історичного краєзнавства. Було викладено основні вимоги редакції журналу до авторських публікацій. М. В. Коваль відповів на численні запитання учасників конференції і запевнив, що колектив редакції уважно вивчить усі пропозиції та зауваження і врахує їх у своїй подальшій роботі.

П. В. АГАПОВ (Дніпропетровськ),
П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК І. Л. ШЕРМАНА З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ

15 січня ц. р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбулося вшанування відомого радянського історика, доктора історичних наук, завідуючого кафедрою історіографії, джерелознавства й археології ХДУ Ісаєя Львовича Шермана у зв'язку з 70-річчям з дня народження й 45-річчям науково-педагогічної і громадської діяльності.

В. о. декана історичного факультету доцент М. З. Бердута коротко розповів

про основні віхи життя, творчої і педагогічної діяльності ювіляра.

І. Л. Шерман у 1933 р. закінчив Харківський педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, де пройшов шлях від викладача до декана. З 1934 р. навчаючись в аспірантурі, водночас працював директором центрального історичного архіву УРСР. З 1939 р. по 1942 р. І. Л. Шерман — начальник кафедри соціально-економічних наук у школі НКВС СРСР. З 1945 р. він почав читати лекції в Харківському університеті, куди в 1956 р. перейшов на постійну ро-

боту. З 1972 р. Ісай Львович очолює кафедру історіографії та джерелознавства ХДУ.

І. Л. Шерман — один з провідних вчених Харківського держуніверситету, він автор близько 100 наукових праць. Насамперед, слід відзначити його дослідження з історіографії: «Советская историография гражданской войны в СССР» (Харків, 1964), «В. И. Ленин — историк советского общества» (у співавторстві з проф. В. І. Астаховим. Харків, 1969).

Він брав участь як редактор і укладач у виданні великих археографічних збірок.

Багато сил віддає І. Л. Шерман навчанню студентів і аспірантів. Під його керівництвом підготовлено близько 30 кандидатів наук. Він бере активну участь у житті Харківського наукового центру, очолює секцію з проблеми «Історія історичної

науки», часто виступає в пресі і перед трудящими. Заслуги І. Л. Шермана відзначено урядовими нагородами.

Ювіляра тепло привітали завідувачі кафедр історичного факультету професори О. Є. Кучер, Б. К. Мигаль, Г. М. Попов та ін., а також представники інших вузів Харкова — проф. Г. І. Чернявський (Інститут культури), доц. А. І. Епштейн (Інженерно-економічний інститут) та ін.

На ім'я І. Л. Шермана надійшли адреси, привітання, телеграми від Наукової ради АН СРСР з проблеми «Історія історичної науки», істориків Московського історико-архівного інституту, Київського, Калінінського, Одеського, Дніпропетровського, Донецького, Ужгородського університетів, багатьох вузів і наукових установ Києва, Харкова та інших міст.

С. М. КУДЕЛКО (Харків)

НОВІ КНИГИ

- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 13. Апрель 1979 г.** — март 1981 г. — М.: Политиздат, 1981. — 735 с.
- Беседы о XXVI съезде Коммунистической партии Советского Союза.** — К.: Вища школа, 1981. — 191 с.
- БОРИСОВ В., РОЗАНОВ Г.** Творческое развитие XXVI съездом КПСС Программы мира. — М.: Междунар. отношения, 1981. 119 с.
- ВАСИЛЬЕВ О. М., БОГИНЯ Д. П., УКРАИНСКИЙ В. П.** Труд и социалистический образ жизни. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 181 с.
- ВОЛОДИН А., ИТЕНБЕРГ Б., Лавров** — М.: Мол. гвардия, 1981. — 319 с. Герои одиннадцатой. — М.: Известия, 1981. — 287 с.
- ДИМОВ В. М.** Народное образование в социальной политике развитого социалистического общества. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 174 с.
- ЗЛЕНКО В. А.** Профсоюзы в американском обществе: 60—70-е гг. — К.: Наук. думка, 1981. — 190 с.
- Интернационализация капитала и рабочий класс.** — М.: Наука, 1981. — 231 с.
- История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Николаевская область.** — К.: Гл. ред. Укр. Сов. Энциклопедии, 1981. — 710 с.
- Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, 1941—1945: Статьи и очерки.** — М.: Наука, 1981. — 502 с.
- КУЗЬМИН А. Татищев.** — М.: Мол. гвардия, 1981. — 315 с.
- Летопись важнейших событий советско-венгерских отношений дружбы и сотрудничества, 1945—1980.** — К.: Наук. думка, 1981. — 185 с.
- Літопис комуністичного будівництва: хроніка найважливіших подій в Укр. РСР (1976—1980)** [Упоряд. В. П. Сидоренко]. — К.: Наук. думка, 1981. — 503 с.
- Международные отношения и борьба идей.** — М.: Политиздат, 1981. — 287 с.
- МИРОВИЧ І. І** Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. — К.: Вища школа. Голов. вид-во, 1981. — 142 с.
- МОЛЧАНОВ В. К.** Возмездие должно свершиться: Нацистские военные преступники и их покровители. — М.: Политиздат, 1981. — 192 с.
- МОШНЯГА В. П.** Молодежь в борьбе за мир и социальный прогресс. — М.: Мысль, 1981. — 231 с.
- Нариси історії Ровенської обласної партійної організації.** — Львів: Каменяр, 1981. — 264 с.
- НЕМЯТЫЙ В. Н.** В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Коммунистическая партия — организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины [1941—1944]. К., Политиздат Украины, 1982. — 230 с.
- Новое в археологии Киева.** — К.: Наук. думка, 1981. — 455 с.
- Очерки истории Крымской областной партийной организации.** Симферополь, Таврия, 1981. — 374 с.
- Очерки истории Одесской областной партийной организации.** — Одесса: Маяк, 1981. — 539 с.
- Очерки истории профессионально-технического образования в СССР.** — М.: Педагогика, 1981. — 351 с.
- Политическая система советского общества.** — К.: Политиздат Украины, 1981. — 262 с.
- Проблемы развития стран современного Ближнего и Среднего Востока (Иран, Пакистан, Турция).** — М.: Наука, 1981. — 191 с.
- ПРОШИН Н. И.** История Ливии в новое время [середина XVI — начало XX в.]. — М.: Наука, 1981. — 288 с.
- Развитие КПСС ленинской аграрной политики на современном этапе: Сборник статей.** — Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. — 175 с.
- САЗОНОВ А. А.** Критика буржуазных фальсификаций внутренней и внешней политики КПСС. — К.: Вища школа. Голов. изд-во, 1981. — 192 с.
- САНАКОЕВ Ш. П., КАПЧЕНКО Н. И.** Внешняя политика и борьба идей. — М.: Междунар. отношения, 1981. — 254 с.
- Соціалістичний спосіб життя: Довідник** — К.: Політвидав України, 1981. — 279 с.
- СТЕПАНЕНКО А. В.** Города в условиях развитого социализма. — К.: Наук. думка, 1981. — 295 с.
- ТИМЧЕНКО И. П.** Женщина, религия, атеизм: [Из опыта преодоления религиозности женщин в Закарпат. обл. УССР]. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 151 с.
- ТЮТЮКИН С. В.** Первая российская революция и Г. В. Плеханов: Из истории идейной борьбы в рабочем движении России в 1905—1907 гг. — М.: Наука, 1981. — 334 с.
- Фашизм и антидемократические режимы в Европе: Начало 20-х годов—1945 г.** М.: Наука, 1981. — 189 с.
- ЧИРКО В. А.** XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии национальных отношений в СССР: [К 60-летию образования СССР]. — К.: О-во «Знание» УССР, 1982. — 61 с.
- ШКАРЕНКОВ Л. К.** Агония белой эмиграции. — М.: Мысль, 1981. — 231 с.